

Deli Gergely

ANIMUS

A RÓMAI JOG REJTŐZKÖDŐ

BELSŐ NÉZŐPONTJA

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

ANIMUS

Deli Gergely

ANIMUS

A RÓMAI JOG REJTŐZKÖDŐ
BELSŐ NÉZŐPONTJA

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

BUDAPEST, 2026

Szakmai lektor
Földi András

A táblaborítón Antonio Joli (1700–1777) *Prospettiva di antiche terme* (1756)
című olajfestményének részlete látható (130 cm × 93 cm,
Gallerie dell'Accademia, 9. terem, Cat. 450; © Wikimedia Commons)

A 2. oldalon a 6. századi *Codex Florentinus*
egy oldalának (fol. 112^v) részlete látható
(© Wikimedia Commons)

Kiadja a Nemzeti Közszerzői Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó

A kiadásért felel: Deli Gergely rektor
Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu · ludovika.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószerkesztő: Csinta Áron
Tördelőszerkesztő: Kilián Zsolt
Korrektor: Szabó Ilse

ISBN 978-963-653-323-6 (nyomtatott)

ISBN 978-963-653-324-3 (ePDF)

DOI: <https://doi.org/10.36250/1324>

© Deli Gergely, 2026

© A kiadó, 2026

A mű elektronikus változata
a CC BY-NC-ND 4.0 nemzetközi licenc
feltételeinek megfelelően felhasználható.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

TARTALOM

<i>Bevezetés</i>	9
1 <i>A censori</i> erkölcsbíráskodás	15
2 Kivonulások és megbékélések: <i>A lex Aquilia</i>	33
3 A házasság	54
4 Kocsmák és ajándékok	71
5 Ulpianus, a reformer	85
6 A rabszolgaság	107
7 <i>A peculium</i>	123
8 A tulajdonlás belső nézőpontú rendszere	134
9 <i>A condictio</i> mint időkapszula	151
10 A szépséges Rutiliana esete	184
<i>Zárszó helyett</i>	209
<i>Bibliográfia</i>	213
<i>Forrásjegyzék</i>	239
<i>Név- és tárgymutató</i>	247
<i>Summary</i>	255

*Fiaimnak,
hogy lássák az emberiség csodáit*

BEVEZETÉS

Egy római polgár, amikor a *censor* a szokásos, ünnepélyes módon megkérdezte tőle, hogy van-e felesége, azt a csattanós választ adta, hogy van, de nem a kedvére való asszony:

Esküszöl a lelkedre, hogy van feleséged?
Van ugyan, de, istenuccse, nem lelkesít az asszony.¹

Ut tu ex animi tui sententia uxorem habes?
Habeo equidem ... uxorem, sed non hercle ex animi mei.

A *censor* kérdésében, ahogy ezt a fenti szemelvény szerzőjétől, Gellius-tól tudjuk, egy ősi ünnepélyes esküformulát (*sollemne iusiurandum*) használt,² az *ex animi tui sententia*, a „lelkedre esküszöl” fordulatot. Ebben szerepel a „lélek”, „szellem” jelentésű *animus* kifejezés. A polgár szóvicce azon alapult, hogy válaszában ennek a szónak egy másik, hétköznapi értelmét kihasználva utalt arra, hogy nem igazán kedvére való az asszony.

¹ Gell. 4.20.4 (ahol a fordító neve nincs feltüntetve, ott a szerző fordítása szerepel).

² TARWACKA 2018: 176–177.

Ezt a történetet Aulus Gellius *Attikai éjszakák (Noctes Atticae)* című művéből ismerjük. Gellius a viccelődő polgárt „futóbolondként” (*cavillator*) és „harapós kutyaként” (*canicula*) jellemzi. Ezekből a kemény, elmarasztaló szavakból egyértelmű, hogy a szerző nagy tekintéllyel rendelkező, fontos intézményként kívánta láttatni a *censori* eljárást. A Kr. u. 2. század derekára, amikor Gellius alkotott, bizonyos régi, köztársaságkori intézményeket, egyes akkor élt személyeket és az ő állítólagos erényeiket áhítatos tisztelet övezte, és példaképként állították őket a jelen polgárai elé. Ezt ugyan inkább egyfajta politikai törekvésnek minősíthetjük, mintsem a történeti ténszerűségeen alapuló hagyománytiszteletnek, jól mutatja azonban azt, hogy ebben az időszakban, mint oly sokszor a római történelem folyamán, igyekeztek a régi társadalmi szabályokat feleleveníteni.

A *censor* kérdésében szereplő utalás a „lélekre”, pontosabban a lelkiismeretre az eskütétel miatt volt fontos. Mivel a *censor* nem rendelkezett számottevő hivatali apparátussal, lényegében önbevallásos alapon, de eskü terhe alatt kellett a polgároknak előtte szóbeli nyilatkozatokat tenniük. A lelkiismeretre való hivatkozás azonban nem jelentette azt, hogy a válaszadást pusztán a személyes meggyőződésre, tudomásra alapozták volna. Az eskü megemelte a válaszadás tétjét, és jelezte, hogy a válasznak nem egyszerűen belső meggyőződésen kell alapulnia, hanem objektív mércével is meg kell állnia a helyét. Az *animus*, a lélek belső meggyőződése akkor volt mértékadó, ha a valóságnak is megfelelt. A belső meggyőződés ezen fontos tulajdonságával, a külvilág visszaigazolásának kívánalmával a későbbiek során is fogunk még találkozni.

A fenti rövid párbeszédben a lélek, az *animus* a cselekvő személy jellemére, személyiségére is utalhat. Gellius egy másik helyen³ ugyanis arra buzdított, hogy mindenki hajtsa a házasság igájába a fejét, annak egyéni és közösségi előnyei miatt.⁴ Felfogásában csak

³ A közösségi szempontoz lásd még: Gell. 1.6.6.

⁴ TARWACKA 2011: 361.

egy bolond és kötekedő személy vetemedhet arra, hogy viccet csináljon a házasság intézményéből. Gelliusnak az érintett jellemére vonatkozó, erőteljesen negatív szavai azt sugallják, hogy egy ideális római polgárnak nem egyszerűen a szankciók hatására, hanem belső meggyőződése alapján kell a megfelelő magatartást tanúsítania.

Jelen könyvben erre a belső meggyőződésre, belső nézőpontra helyezem a hangsúlyt. Manapság nemigen jutna eszünkbe, hogy a jogot a jellemnevelés eszközének tekintsük. A jog ma nem vagy csak töredezetten állít eszményi emberképet elénk. A klasszikus kori jogászok ezzel szemben tudatosan erősítették az ideális római polgár, a jó és gondos családapa (*bonus et diligens pater familias*) képét a társadalomban. Tették ezt annak ellenére, hogy az eszményi római polgár nagy valószínűséggel azokban az ősi, dicső korokban sem létezett, amelyekre aztán jóval később, a *principatus* válsága idején hivatkoztak. A belső nézőpont alatt alapvetően két dolgot értek:

- Az egyik, amikor valaki nem vagy nem kizárólag külső anyagi ösztönzők és szankciók hatására, hanem belső meggyőződésből tanúsít normakövető magatartást. Ekkor a belső nézőpont valamely külső normákkal való belső, lelki-szellemi azonosulást jelent. Ebben a viszonyban a belső azonosulás és a külső norma között kölcsönös egymásrautaltság figyelhető meg: az érintettek elfogadása nélkül nincs külső norma, de önmagában az egyéni belső meggyőződés mit sem ér az annak megfelelő külső norma nélkül. Majd látni fogjuk, hogy jó példaként szolgál erre a kölcsönös függőségi viszonyra az ősök erkölcsének, a *mores maiorum*-nak a *ensor* által felügyelt rendszere.
- A belső nézőpont másik jelentése, amikor valaki akaratát, szándékát vesszük figyelembe valamilyen cselekmény vagy esemény megítélése során. Ennek a belső mozgatórugónak bizonyos esetekben már a rómaiak is jogi, kötelezettséglejtető hatást tulajdonítottak.

A latin *animus* szó jelentései között mindkét fenti értelmet megtaláljuk. Az jelenthet ugyanis egyrészt lelket, szellemet, másrészt szándékot, akaratot is.

De nézzünk egy másik történetet, amely kissé más oldalról világitja meg, miről is beszélünk! Lucius Veratius az utcán sétálókat szórakozásból arcon ütötte. Az atrocitás után rabszolgája még a helyszínen, azonnal ki is fizette a sértettnek járó 25 rézpénzben, asban meghatározott magánbüntetést, amelyet a XII táblás törvény ilyen esetekre előírt. A hagyomány szerint ez az eset döntő szerepet játszott abban, hogy a *praetorok* a vonatkozó szabályt elavultnak minősítették, és elrendelték, hogy a jövőben szakértő bírók becsüljék meg a fizetendő összeget.⁵

E fenti, Gellius azonos művéből származó történet szintén több kérdést vet fel. Az első, hogy vajon beárazható-e és pénzzel megváltható-e egy jogsértés. Vagy a jog kötelező ereje talán nem merül ki az előírt szankció elrettentő hatásában?⁶ De nem csupán ilyen anyagi problémák merülnek fel. Eszünkbe juthat az is, hogy vajon a jog megelégedhet-e azzal, hogy csak az emberek egymás közötti érintkezését szabályozza. A fenti esetben nyilvánvaló, hogy a jog bizonyos magatartást nemkívánatosnak nyilvánított, jóllehet nem túl hatékonyan. Igaz ugyanakkor, hogy a fenti eset egyedi és kirívó lehetett, ha a szerző feljegyzésre érdemesnek találta. Valószínűleg a római polgárok túlnyomó többsége jogkövető magatartást tanúsított, és nem pofozta fel a szembejövőt, jóllehet számukra sem jelentett volna nagy gondot a már elinflálódott és így jelentéktelenné vált büntetés kifizetése. Ők annak ellenére betartották a szabályt, hogy erre igazán nyomós külső okuk lett volna. Egyszerűen azért, mert egy józan polgár nem tesz olyat, ami ennyire indokolatlanul és túlzó módon sérti a másikat.

Ez a szempont a jog egy másik, lehetséges jellemzőjére irányítja a figyelmünket. Egy jogi norma nem csupán azt írja elő, hogy milyen

⁵ Gell. 20.1.13.

⁶ Mint Holmes „rossz embere”. Lásd: HOLMES 1897: 459; ALSCHULER 1997: 355.

magatartást tanúsítsunk másokkal szemben, hanem abban is segíthet, hogy helyesen cselekedjünk saját, belső nézőpontunk szerint. Hogy miképp reagálunk esetleges indulatainkra és ösztönkésztetéseinkre. Hogy milyen életet éljünk, vagy még élesebben, hogy miképp éljünk boldog életet. És ami mindezek előfeltétele, hogy milyen emberek legyünk, milyen személyiség kibontakoztatására törekedjünk. A jog egyes szabályai ezen megközelítésben nem arra a szempontra összpontosítanak, hogy miképp viselkedjünk másokkal, hanem arra, hogy miképp viszonyuljunk önmagunkhoz.

A jogot általában abból a szempontból vizsgáljuk, hogy miképp hat az érintettek külső magatartására. Ezzel szemben a könyvben a jogi normával szembesülő egyén belső nézőpontjára koncentrálunk. Nem véletlenül jegyzi meg Gellius sem, hogy Lucius Veratius felettből romlott ember (*homo improbus*) volt. Az előző esetben pedig, emlékezhetünk, harapós kutyaként és félnótásként jellemezte a hivatalos eljárással viccelődőt. Egy tisztességes ember ítélőképessége teljes birtokában nem cselekedne ilyesmiket. Lehet, hogy a büntetés elértéktelenedése miatt könnyedén vissza tudna élni a jog tiltó parancsával, de egyúttal szegénységi bizonyítványt állítana ki saját jelleméről. Belső nézőpontból szemlélve nem azért nem teszünk meg valamit, mert tilos és büntetett, hanem azért, mert összeegyeztethetetlen a jó jellemmel és a helyes élettel.

Itt érdemes az *animus* kifejezés egy harmadik, lehetséges értelmére gondolnunk: sok helyen érzületet, gondolkodásmódot, jellemet, személyiséget jelentett. A latin *animus* szó így kiválóan összefoglalja a belső nézőpont három fő jellemzőjét: egyrészt egy külső szemponttal történő belső azonosulást, másrészt az akaratot, harmadrészt a lelki beállítódást, jellemet.

Manapság a joggal összefüggésben nagyon ritkán beszélünk erről a belső szempontról. A jog többnyire mint a társadalomirányítás egyik eszköze, és nem mint a boldog élet kulcsa kerül górcső alá. Úgy tűnik, a jogfejlődés során a belső nézőpont egyre inkább háttérbe szorult. A helyére idővel egyéb, racionális vagy gazdasági jellegű

megfontolások kerültek. De a római jogi források elemzésekor is kevésbé fontos ez a szempont. A belső nézőpont háttérbe szorulása nem tűnik fel a felületes szemlélő számára, és a jog technikai eszköz jellegét sem befolyásolja. Azonban gyökeresen más egyéni befogadást feltételez, és radikálisan módosítja a jog társadalmi funkcióját.

A jogtörténeti szakirodalom többnyire a klasszikus kori római jog és a modern jogok közötti dogmatikai hasonlóságokat és a folyamatosságot hangsúlyozza. Jelen műben ezzel szemben arra vállalkozom, hogy bemutassam, a látszólagos vagy funkcionális azonosság ellenére a belső nézőpont miatt az egyes római jogi megoldások lényegileg térhettek el nemcsak az érintett ókori esetek modern értelmezésétől, de az arra épülő, modern joggyakorlattól is.

A következőkben a teljesség igénye nélkül, szemelvénytulajdonképpen, néhány római jogi alapintézményen keresztül igyekszem a rejtőzködő belső nézőpont nyomába eredni. Vágjunk is bele!

A CENSORI ERKÖLCSBÍRÁSKODÁS

A köztársasági kor egyik jellegzetes intézménye, a *ensor* által lefolytatott erkölcsbíraskodás¹ felfogható a római jogban rejtőzködő belső nézőpont előzményeként. A *ensor* a jelentősebb *magistratusok* közé tartozott, egyik kiemelt feladata volt az ötévente sorra kerülő *census*, avagy egyfajta népszámlálás lebonyolítása. Ennek keretében erkölcsfelügyeleti eljárást is lefolytattak, amelynek célja az ősök erkölcsének (*mores maiorum*) megőrzése volt. A vizsgálat kiterjedt a római polgárok intim magánügyeire is, de az illető habitusát, életvitelét általánosságban is megítélték.

Később, a köztársaság hanyatlásával a *ensorok* szerepe csökkent, a bíraskodás szempontjából helyüket a *praetorok* vették át, és az általuk felügyelt erkölcsi normák beépültek a jogba. Ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy az ősi jogtól alapvetően idegen belső nézőpont idővel annak szerves részévé vált. Hiszen (ne feledjük!) a római jog egyik alapvető forrása, a XII táblás törvény még többnyire „külső”, technikai jellegű parancsokat tartalmazott, morális felhangok nélkül. „Aki tartozását elismerte, vagy akinek ügyét jogszerű ítélettel eldöntötték, annak legyen jogos 30 napja [a teljesítésre]” – olvashatjuk

¹ Erről részletesebben lásd: MOMMSEN 1887: 375; SCHMÄHLING 1938; LEUZE 1912: 95; PÓLAY 1965: 3; 1969: 263sk; EL BEHEIRI 2004: 48; 2012: 53sk.

például a harmadik táblán. De hasonló, objektív kijelentést találunk a hatodik táblán is, pedig ott élet-halál kérdése forgott kockán: „ha éjjel követi el a lopást, ha őt [a tolvajt] megöli [a meglopott], jogosan megölt legyen.” Az ősi törvények „külső norma jellegét” tovább súlyosbította, hogy a jogok érvényesítésére szolgáló eljárás, a *legis acti*ók rendje is meglehetősen kötött volt. Ha az előírt performulában akár csak egy szót is eltévesztettek, az pervesztességgel járt.

A rómaiak szemében a jog és az erkölcs, illetve a jogalkalmazás és az erkölcsbíráskodás jól elkülönült társadalmi intézménynek minősült. A jog igen szoros kapcsolatban állt a hatalommal, és a szokásjog körén kívül többnyire konkrét parancsokon, eseti előírásokon alapult. Ezzel szemben az erkölcsök, a *mores* értelemszerűen a megalkotásukra irányuló aktus nélkül jutottak érvényre, és inkább a megfelelő életvitelre, az érintett polgár társadalmi osztályához illő viselkedés tanúsítására és az azzal való belső azonosulásra ösztönöztek.

A belső nézőpont hangsúlyozása azért fontos, mert számos modern jogelmélet elfelejtkezik a jog ezen jellemzőjéről. Egy amerikai szerzőpáros, Hadfield és Weingast például olyan, racionális döntéseméleten alapuló modellt alkotott meg, amelyben a szabályok kikényszerítése kizárólag decentralizált végrehajtáson alapszik.² Az érintetteknek ugyan egyéni döntés alapján kell elfogadniuk a közös normákat, de ennek az elfogadásnak az indoka és a természete közömbös a rendszer működőképessége szempontjából. A *censori* erkölcsbíráskodás ugyan rendelkezik minden olyan tulajdonsággal, amelyet az említett szerzők a jognak tulajdonítanak, a rómaiak számára azonban mégsem volt jog. Ennek fő oka éppen abban keresendő, hogy az ősök normáira úgy tekintettek, mint amelyeket illet belső meggyőződésből betartaniuk.

A modern nyugati demokráciák jogrendjére a törvényhozás és a bíráskodás által alkotott, illetve alkalmazott jogszabályok köz-

² HADFIELD–WEINGAST 2012: 471–514.

pontosított kikényszerítése jellemző. Hadfield és Weingast azt állítja, hogy ez a fajta megoldás nem kizárólagos, és a jogrend centralizált végrehajtás nélkül is elképzelhető. Szemben a hagyományos politikaelméleti szakirodalommal Hadfield és Weingast bemutatja, hogy létezhet olyan egyensúlyi helyzet, amelyben a kizárólagosan decentralizált végrehajtás hatékonyan visszaszorítja a jogellenes magatartásokat. Ekkor a büntetések kiszabása és alkalmazása egyéni és független döntések eredménye, és nem állami (központi) jogalkalmazó, illetve végrehajtó szereplőktől (mint például bíraktól vagy rendőröktől) származik.³

A decentralizált végrehajtás sikeréhez szükséges az önkéntes jogkövetés és a kollektív büntetés, például a bojkott is.⁴ Legfőbb kihívása, hogy összhangba hozza az egyének döntését oly módon, hogy valóban hatékonyan érvényesíthessék az egyébként számukra is költséggel járó büntetéseket. A koordináló funkciót a modellben a közös értékrendnek nevezett rendszer tölti be, amely alapján az egyes magatartások minősíthetők jogszerűségük szempontjából. A minősítést egy véleményformáló személy vagy intézmény, az úgynevezett *authoritative steward* segíti, amely tekintéllyel rendelkező döntési fórumként semlegesen és transzparensen működik.⁵

Hadfield és Weingast nem gondolja azt, hogy az egyéni érdekek önmagukban elegendők lennének ahhoz, hogy megteremtsék az említett egyensúlyt. Tisztázniuk kell ezért az egyének részvételének okát egy olyan rendszerben, amely a kollektív büntetésen alapszik. Miért lennének hajlandók az egyének saját maguknak is terhes módon bojkottálni azokat, akik jogellenes magatartást tanúsítottak másokkal szemben? A probléma megoldásához a szerzőpáros összekapcsolta az egyének ösztönzésének problémáját a jogrend

³ BENSON 1989.

⁴ BOYD-GINTIS-BOWLES 2010.

⁵ Ezt az intézményt a szerzőpáros megfelelteti a harti másodlagos szabályoknak, amelyek meghatározzák az elsődleges szabályok érvényességét. Lásd: HART 1994: 80.

sajátosságaival. A megközelítés szerint az egyén a büntetés költségeinek felvállalásával azt jelzi a közösség felé, hogy a közös értékrend fenntartása megfelel személyes érdekeinek. Ha pedig az egyének már nem teljesítik büntetési kötelezettségüket (azaz nem vesznek részt a bojkottban), az azt mutatja, hogy a kollektív büntetés már nem áll érdekükben, már nem olyan fontos számukra a korábban közösen védett érték. Ez nyilvánvalóan idővel a jogszerűtlen magatartástól visszatartó erő csökkenéséhez és az érintett cselekmény elterjedéséhez vezet.

Hadfield és Weingast kétkedik abban, hogy az egyének önmagukban képesek lennének a felmerülő sokféle magatartás minősítésére. Ahhoz, hogy mindenki tudja, hogyan kell döntenie, a jogrendnek általánosnak, állandónak, nyilvánosnak és személytelennek kell lennie. A jogrend ezen kiemelten fontos jellemzői szükségszerűek a kollektív büntetés hatékony megvalósításához, az ösztönzéssel és a koordinációval összefüggő problémák megoldásához.

Ennek fényében a társadalmi rendnek három alapvető jellegzetességgel kell rendelkeznie:⁶ (1) egyrészt az egyéni magatartások meghatározott, diszkrét sémákat kövessenek; (2) másrészt ezek a sémák az uralkodó közfelfogáson alapuljanak; és végül (3) a minősítési rendszer képes legyen arra, hogy egy autoritással rendelkező intézmény segítségével megfelelő rugalmassággal működjen! Ezek a jellemzők teszik a társadalmi szabályrendszert jogrenddé, és különítik el az egyéb társadalmi szabályrendszerektől, például az erkölcstől és a vallástól – állítja az amerikai szerzőpáros.

Hadfield és Weingast egy formális matematikai modell keretében demonstrálta, hogy a modelljükben megjelenő közös értékrendnek számtalan olyan tulajdonsággal kell rendelkeznie, amelyet a vonatkozó jogelméleti szakirodalom általában a „jog” jellegzetességként emel ki.⁷ Az érintett jellemzők nagy átfedést mutatnak

⁶ HADFIELD–WEINGAST 2013: 3–34.

⁷ HADFIELD 2018: 16–27.

az egyes jogfilozófusok (például Fuller és Raz)⁸ által is használt jellemzőkkel, illetve a jogállamiság kritériumaival. Ezek alapján a normáknak, illetve a közös értékrend szabályainak általánosoknak, stabilaknak, előre láthatóknak, egyetemeseknek, (köz)érthetőeknek és ellentmondásmenteseknek kell lenniük. Az esetlegesen felmerülő vitákat személytelen, semleges és független fórumnak kell nyilvános érvelésen alapuló, nyílt eljárásban elbírálnia.⁹ A *censori*¹⁰ *regimen morum* minden fentebb említett, főbb tulajdonsággal rendelkezett, amelyet Hadfield és Weingast elmélete a joghoz társít. Vegyük ezeket sorba!

Egy szabály akkor tekinthető általánosnak, ha többféle egyedi esetre alkalmazható. A *mores* vagy *mores maiorum* (a „hagyományos, ősoktól örökölt magatartási normák” latin megfelelője),¹¹ illetve az arról alkotott közösségi tudás eredetileg elegendő volt ahhoz, hogy eligazítást nyújtson a római társadalmi elit tagjai számára a kívánatos magatartásokról. A *mores* nem mereven, mégis kellő pontossággal jelezte előre sokféle magatartás minősítését anélkül, hogy ahhoz minduntalan külön deklarációt igényelt volna a minősítő entitás (*authoritative steward*) szerepét betöltő *censortól*.¹²

A *mores* normái általánosságát mutatja ezenkívül, hogy a *censorok* gyakran kizárólag a *mores* általános fogalmára alapozták döntéseiket, és nem kerestek semmilyen más, speciálisabb hivatkozási alapot. Például a köztársaság vége felé egyre nagyobb számban fellépő görög stílusú rétorok elűzésének egyetlen indokaként Suetonius az elődök régi szokásait és elveit jelölte meg:

Ősapáink meghatározták, hogy mit szeretnének, hogy gyermekeik tanuljanak, és hogy milyen iskolába szeretnék, hogy járjanak.

⁸ FULLER 1958: 636–637; RAZ 1979: 211.

⁹ FULLER 1969: 39; MURPHY 2005: 240.

¹⁰ SUOLAHTI 1973: 6; CANCELLI 1960; CRAM 1940: 71–110.

¹¹ RECH 1936: 19.

¹² EL BEHEIRI 2004: 48.

Az elődeink és őseink szokásai és elvei terén történő újítások nem tetszenek nekünk, és nem is tűnnek megfelelőnek.¹³

Maiores nostri, quae liberos suos discere et quos in ludos itare vellent, instituerunt. Haec nova, quae praeter consuetudinem ac morem maiorum fiunt, neque placent neque recta videntur.

A *ensorok* nem alkottak törvénykönyveket,¹⁴ és a *praetoroktól* eltérően éves „jogi programjukat” sem rögzítették.¹⁵ A *mores* nem precízen meghatározott normákból állt, mégis jól használható, általános követelményrendszert adott az újonnan felmerülő, egyedi magatartások értékelésére.¹⁶ Ezt azon az alapon feltételezhetjük, hogy tudunk olyan esetekről, amikor a *ensorok* a köztudomás és a szóbeszéd alapján hozták meg döntéseiket, mivel megfelelő apparátus, eljárásrend és „hatáskör” hiányában lehetetlen volt számukra, hogy részletes bizonyítási eljárást folytassanak le minden egyes *senator* és lovag életmódjáról. Ez azt feltételezi, hogy a polgárok elég pontosan tudták, mely magatartások tarthatnak számot a *ensorok* érdeklődésére, a régi, csak általánosságban meghatározott hagyományok (a *mores*) alapján.

A *mores* normái viszonylagosan stabilnak is számítottak. A minősítés, amelyet nyújtottak a „jogszerűség”, illetve a „jogellenesség” vonatkozásában, hosszú ideig alkalmazható volt. Ebből következően a polgárok számíthattak arra, hogy ez az értékrend nagyjából meg fog egyezni saját egyéni felfogásukkal, ahogyan ezt a hadfieldi egyensúly is megköveteli. Scipio Aemilianus Kr. e. 142-ben például két jóval régebbi példát használt beszédében *ensori* hivatali idejének elején, alighanem figyelmeztetésképpen, hogy a nem tisztességes maga-

¹³ Suet. *Gram. et rhet.* 1; lásd ehhez még: Gell. 15.11.2.

¹⁴ Cic. *De or.* 3.93–94; Plin. *HN* 13.24, 14.95. A *ensori edictumok*.

¹⁵ Vö. WENGER 1953: 408–410; KUNKEL–WITTMANN 1995: 462sk.

¹⁶ R. ZIMMERMANN 1996: 711.

tartás hasonló fogadtatásban részesülhet az ő korában is.¹⁷ A *censori* erkölcsbíráskodás tárgyát adó normák sokkal inkább egy lassú és stabil fejlődési folyamat¹⁸ eredményeinek tekinthetők, mintsem a joghoz hasonló, pontszerű produktumoknak.¹⁹

További források is valószínűsítik, hogy a *mores* szabályai viszonylag stabilak és elég kiszámíthatók voltak ahhoz, hogy képesek legyenek az egyéni cselekedetek minősítésére. Megállapítható, hogy erős társadalmi nyomás volt azokon a *censorok*on, akik a döntéseikben feltűnően eltértek a társadalmilag elfogadott normáktól.²⁰ Még maguk a *censorok* sem tudták önkényesen megváltoztatni a régi, bevett szokásokat, illetve az erre vonatkozó egyértelműséget:

A fuvolások, akik erőszakot alkalmaztak, mivel az utolsó *censor* által el lettek tiltva attól, hogy Jupiter templomában megtartsák a kezdeti időktől kezdve szokásnak számító ünnepségüket, mind Tiburba mentek, így egy sem maradt a városban, aki játszott volna az áldozatbemutató alkalmából. Az ügy vallási bonyodalmakat okozott a *senatus*nak, és küldötteket küldtek Tiburba, hogy törekedjenek arra, hogy ezek az emberek visszatérjenek Rómába.²¹

Tibicines, quia prohibiti a proximis censoribus erant in aede Iovis vesci, quod traditum antiquitus erat, aegre passi Tibur uno agmine abierunt, adeo ut nemo in urbe esset, qui sacrificiis praecineret. Eius rei religio tenuit senatum, legatosque Tibur miserunt, ut darent operam, ut ii homines Romanis restituerentur.

A hagyományhoz és a stabilitáshoz való ragaszkodás részben a Római Köztársaság precízen kidolgozott, „fékekre és ellensúlyokra” alapozott

¹⁷ Gell. 4.20.1–2; Cic. *De or.* 2.260.

¹⁸ BRÓSZ 1985: 141.

¹⁹ MOMMSEN 1887: 375.

²⁰ Liv. 23.29.

²¹ Liv. 9.30.5–6.

rendszerének volt köszönhető. A régi szokások gyors megváltozása fenyegetést jelentett volna az állam, a *res publica* stabilitására.

A *mores* normái továbbá köztudottak, ilyen értelemben nyilvánosak voltak. A közösségi vélekedés jó indikátora volt azok tartalmának. Gelliusnál olvashatunk egy *censorról*, aki egy olyan dologról beszélt, amely „mindennapi ismeretnek számított, és a közös és általános élettapasztalat részét alkotta”.²²

Az egyéni és közösségi vélekedés összhangját jelzi a szabad *censori* mérlegelés korlátoltsága.²³ A források tanúsága alapján csak néhány esetben érte olyan vád a *censorokat*, hogy döntéseiket hátsó szándék befolyásolta volna. Az a feltételezés sem tűnik valószínűnek, hogy a *censori regimen morum* intézménye sokáig fennmaradhatott volna, ha nem egyezett volna meg a polgárok többségének elvárásaival. Egy eset illusztrálja, hogy a polgárok és a *censorok* konfliktusából az előbbiek győztesként is kikerülhettek: Marcus Geganius Macerinus *censor* idejében Mamercus Aemilius Mamercinus *dictator* lerövidítette a *censorok* mandátumát öt évről 18 hónapra, aminek a *senatus* ellenállt, azonban a nép támogatta azt, és így a döntést Kr. e. 434-ben törvényben, a *lex Aemilia de censura minuendában* erősítették meg.²⁴

A Hadfield és Weingast értelmében vett egyetemesség követelménye akkor teljesül, ha az adott norma a közösség minden tagjára kiterjed. Modelljünkben az univerzalitás abból az egyensúlyi követelményből ered, hogy a közfelfogásnak megfelelő mértékű átfedésben kell lennie a közösséget alkotó személyek egyéni értékrendjével, hogy előnyös legyen a részvétel számukra a közös bojkottban. Emiatt fontos, hogy az érintett polgárok nagy többsége mértékadónak fogadja el a *mores* normáit. Alapvetően minden római polgár alá volt vetve a *censori* hatalomnak,²⁵ és végre kellett hajtaniuk a rájuk kiszabott,

²² Gell. 1.6.3.

²³ Liv. 23.34.

²⁴ Részletes tárgyalását lásd: LAZAR 2009: 127.

²⁵ KÜBLER 1925: 88.

társadalmi státuszuktól függő büntetést: egy *senator* kizárását a *senatus*ból,²⁶ egy lovag megfosztását lovától, egy *plebeius* áthelyezését a korlátozott jogképességű polgárok, a *caerites* listájába, aki ezzel egyúttal szavazati joggal és hivatalképességgel nem rendelkező személlyé, *aerariusszá* vált.²⁷

Az univerzalitásra vonatkozó feltétel megvalósulásával szemben felhozható, hogy Astin halikarnasszoszi Dionüszioszra hivatkozva biztosra veszi, hogy csak *senator*okat és lovagokat vontak kérdőre: „Azt kívánnám, hogy a *censorok* ... vizsgálják ki minden évben a felszabadított rabszolgákat..., ahogyan kivizsgálják az *equesek* és *senatorok* életét is.”²⁸ Másrészt Titus Livius egy helyen kijelenti, hogy „a tisztességes és tisztességtelen megkülönböztetése a *senatorok* és a lovagok századaiban a *magistratus* tiszte volt.”²⁹

Astin álláspontját a fenti források fényében nem tartom meggyőzőnek. Halikarnasszoszi Dionüsziosz és Livius szavai nem feltétlenül azt jelentik, hogy az erkölcsbíráskodás alanyai csak a társadalmi elit tagjai lehettek. Csupán az következik a szövegekből, hogy ők mindenképp a hatálya alá estek, de ez nem jelenti azt, hogy az erkölcsbíráskodás a *plebeiusok*ra ne terjedhetett volna ki. Maga Titus Livius írja:

A *censorok* figyelme nem korlátozódott a *senatus* és a lovagrend szabályozására. Kitérölték a *centuriák* listáiról azokat is, akik nem katonáskodtak az utóbbi négy évben, ha nem voltak szabályosan mentesítettek vagy betegség következtében védettek. Őket is, több mint 2000 embert, a választójoguktól megfosztottak közé sorolták.³⁰

²⁶ Cic. *Rep.* 4.10; *De or.* 2.272; *Clu.* 1.62; Liv. 7.2.12; 24.18.7.

²⁷ Liv. 29.37.13–15.

²⁸ Dion. Hal. *Ant. Rom.* 4.15.6.

²⁹ Liv. 4.8.2.

³⁰ Liv. 24.18.7–8.

Neque senatu modo aut equestri ordine regendo cura se censorum tenuit; nomina omnium ex iuniorum tabulis excerpserunt, qui quadriennio non militassent, quibus neque vocatio iusta militiae neque morbus causa fuisset. Et ea supra duo milia nominum in aerarios relata tribuque omnes moti.

Az erkölcsbíráskodás személyi hatályával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a Hadfield–Weingast-féle modell számára elegendő, ha a rendszer csupán azokat foglalja magában, akiknek a részvétele szükséges a hatékony elrettetéshez. Ennek alapján nem okozna feltétlenül problémát az sem, ha a *censori* felügyelet csak a római populáció egy részére terjedt volna ki, hiszen annak hatása továbbgyűrűzhetett az alsóbb néprétegek irányába is. Ahogyan Cicero írja:

[A]z emberek viselkedése általában az előkelők viselkedését és divatját követi. ... Ezért a romlott életű előkelők kétszer olyan veszélyesek az államra, hiszen nem csupán bűnösök az erkölcstelen viselkedés tanúsítása miatt, hanem ráadásul széles körben terjesztik is azt polgártársaik körében.³¹

[Q]uaecumque mutatio morum in principibus extiterit, eandem in populo secutam. ... Quo perniciosius de re publica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem, neque solum obsunt quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt plusque exemplo quam peccato nocent.

A modell megköveteli továbbá a személytelen, semleges és független érvelést. Ez alatt Hadfield és Weingast azt érti, hogy a *mores* szabályai függetlenek legyenek a döntésben részt vevő *censorok* személyétől, illetve az ő szubjektív véleményüktől. Kevés forrás szól amellet, hogy

³¹ Cic. *Leg.* 3.31–32.

az erkölcsbíráskodás függött volna az adott *ensorok* személyétől. Cato például, amikor megígérte, hogy erélyesen fellép az elharapódzó luxus ellen,³² személyes, magára is mérvadónak tekintett értékítélete, belső nézőpontja alapján tett így.³³

A modellnek való megfelelés azt is megkövetelte, hogy a *ensorok* semlegesek legyenek, azaz nem lehettek érdekeltek az általuk meghozott döntésekben. Hogy ez a követelmény is teljesült, példázza, hogy Kr. e. 174-ben a *ensorok* kizárták a *senatusból* egyikük testvérét.³⁴ Az erkölcsbíráskodás viszonylag hosszú története során nem igazolható, hogy az intézmény csak egy érdekcsoport önkényes eszköze lett volna. Csak néhány esetben érte olyan vád a *ensorokat*, hogy elfogultak lettek volna, vagy egyes érdekcsoportokat kiszolgáló döntést hoztak volna. Voltak azonban kivételek is. Egy esetben a *ensor* azzal fenyegetőzött, hogy mindenkit vagyontalanként jegyez majd be a polgárok névjegyzékébe, egy közte és egy kollégája, Claudius Nero között felmerült személyes vita következtében.³⁵

A *mores* szabályai a fentiekén túlmenően köztudomásúnak is tekinthetők, és az eljárás során nyilvános érvelésre is sor kerülhetett.³⁶ A *ensorok* adott esetben kihallgattak egyes érintetteket, és gyakran lehetőséget adtak nekik arra is, hogy cáfolják a vádakát.³⁷ Kr. e. 58 és 52 között ráadásul a *lex Clodia* által további formaságoknak is eleget kellett tenni, amelyek keretében a *senatorok* ellen tett panaszok esetén hivatalos meghallgatást rendeltek el a két *ensor* részvételével.³⁸ Egy másik alkalommal Scipio Aemilianus meg akarta fosztani a hamis tanúzással vádolt C. Licinius papot, avagy *sacerdot*s a lovától, további, megerősítő tanúvallomás hiányában végül nem tett semmit.

³² Plin. *HN* 18.32; Macrobian. *Sat.* 3.15; Plut. *Cat. Mai.* 16.7.

³³ ASTIN 1978: 78.

³⁴ Liv. 41.27.2; Vell. Pat. 1.10.6.

³⁵ Liv. 29.37.13–15.

³⁶ Asc. 84C.

³⁷ Gell. 4.20.11.

³⁸ Asc. 8C; Cass. Dio 38.12.2, vö. 40.57.1–3; Cic. *Clu.* 134; Val. Max. 4.1.10; Plut. *Regum* 82; Quint. *Inst.* 5.11.13.

Általános gyakorlat lehetett, hogy a *ensorok* intelmeiket nyilvános beszédekben fejtették ki.³⁹ Egy, a *ensorok* által elrendelt vizsgálat Kr. e. 125-ben végül a nép előtti nyilvános perben kihirdetett ítélethez vezetett. A vizsgálat alá vont *augur*, Marcus Aemilius Porcina túl magas, fényűző bérleti díjat, 6000 *sestertiust* fizetett villájáért, és állítólag üdülőjét is túl magasra építette.⁴⁰ Hozzátartozik az igazsághoz, hogy az eljárást lebonyolító egyik *ensor* régi, személyes ellensége volt.⁴¹ A nyilvánosság meglétét támasztja alá az is, hogy Kr. e. 92-ben Licinius Crassus és Domitius Ahenobarbus *ensorok* több ízben hevesen vitáztak egymással a nyilvánosság előtt.⁴² Crassus például egyszer így jellemezte kollégáját, nevét adó rőt szakállára (Ahenobarbus) utalva: „Nem csoda, hogy érc a szakálla, mikor a szája vasból, a szíve pedig ólomból való.”⁴³

A fentebbi példák kellően illusztrálják, hogy a *mores* a Hadfield–Weingast-modell szerint értelmezett közös értékrendhez hasonlóan működött. A preklasszikus Rómában az úgynevezett *authoritative steward* a *ensor* volt, aki stabil, nyilvános és független normatív minősítési rendszer (a *mores*) alapján nyilvános eljárás keretében végezte tevékenységét. Ez lehetővé tette Róma polgárainak, hogy valamelyest előre lássák magatartásuk, életvitelük lehetséges következményeit. Az esetleges szankciókat a *ensorok* személytelen, semleges és független érvelésre támaszkodó eljárás keretében rótták ki rájuk. A *ensori* erkölcsbíráskodás másrészt eléggé rugalmas is volt ahhoz, hogy az egyéni értékítéletek változásai indokolt esetben megjelenhessenek a közös értékrendben is. Továbbá az egyik legfontosabb, a *ensorok* által kiszabható büntetés az érintett személy

³⁹ Cato, *ORF*⁴ fr. 9; ASTIN 1978: 83; Scip. Aem. *ORF*⁴ frs. 13–15; Metell. Maced. *ORF*⁴ frs. 4–7.

⁴⁰ Val. Max. 8.1 damn. 7.

⁴¹ Vell. Pat. 2.10.1.

⁴² Val. Max. 9.1.4.

⁴³ Suet. *Ner.* 2.

kizárása volt saját társadalmi osztályából,⁴⁴ amely igen hasonlít a Hadfield–Weingast-féle bojkotthoz. Egyéb büntetéseket a *censorok* ritkán szabtak ki, de ha megtették, akkor sem közvetlen bírságolás által, hanem a vagyoni besorolás, a *census* megfelelő módosítása révén.⁴⁵ Kifejezett anyagi szankciót csak a kirívó esetekben alkalmaztak:⁴⁶ „a censori döntések nem jártak komoly hátránnyal, csupán az általuk elítélt ember megrovásával. Ezért tehát, mivel az ítélet az érintett jó hírnevét befolyásolta, a büntetést becstelenségnek (*ignominia*) hívták.”⁴⁷ A *senatus*ból való eltávolítás és a vagyontalanokhoz való áthelyezés valamelyest kifinomultabb formája volt a bojkottnak, és annak végrehajtása leginkább a polgárok kollektív fellépésén alapult.⁴⁸ Az ezen büntetések foganatosításában való részvétel alábbhagyott a késői köztársaság korában: az erkölcsbírászkodás gyakorlatilag megszűnt létezni.⁴⁹

A fentiek alapján belátható: a *censori* erkölcsbírászkodás megfelel a Hadfield és Weingast által megalkotott, a jogrendre vonatkozó kritériumoknak. Ezért igen fontos szempont, hogy maguk a rómaiak nem jogként tekintettek az alapul szolgáló normákra, sőt a késői köztársaság korában jogrendszerük részének sem tartották azt, és elhatárolták az erkölcsöket, a *morest* a népgyűlések vagy a *praetorok* által alkotott jogtól. A rómaiak szerint az egy másik normatív szférához tartozott, nem a jogrendhez.

A *mores* és a jog különbségével kapcsolatban érdemes megfigyelni, hogy a *senatus* és a *censorok* hogyan kezelték ugyanazt a helyzetet a szónoki képzéssel kapcsolatosan. A *praetor* javaslatáról a *senatus* úgy döntött, „hogy Marcus Pomponius, a *praetor*, figyelemmel az

⁴⁴ WLOSOK 1990: 86.

⁴⁵ Plut. *Cat. Mai.* 18.2–3; Liv. 39.44.1–3; Nep. *Ca.* 2.3.

⁴⁶ Liv. 43.16.3–5; Cato, *ORF*⁴ frs. 99–105.

⁴⁷ Cic. *Rep.* 4.6.

⁴⁸ BALTRUSCH 1989: 7.

⁴⁹ BALTRUSCH 1989: 30.

állam érdekeire és hivatali esküjére, elrendelte, hogy számukra nem megengedett, hogy Rómában éljenek”.⁵⁰ Ezzel az egyértelmű tiltással ellentétben néhány évvel később a *ensorok* csak helytelenítésüket fejezték ki anélkül, hogy bármilyen szankciót kiszabtak volna, vagy megbélyegezték volna a szónokokat és növendékeiket, a közösségre hagyva a végrehajtást: „szükségesnek tűnik az álláspontunkat köztudottá tenni azok számára is, akiknek iskoláik vannak, és azok számára is, akik oda járnak, hogy mindez számunkra nem tetsző.”⁵¹ Titus Livius e tekintetben még egyértelműbben állítja szembe a kétféle normarend közti különbséget: „Ehhez a *ensorok* által rögzített puha szankcióhoz a *senatus* egy szigorú rendelete is társult...”⁵²

Azaz a jog és az erkölcsi rend (*mores*) világosan elkülönült a rómaiaknál, legfeljebb tárgyuk volt esetenként azonos. Cicero leírja,⁵³ hogy a *ensorok* és a *praetorok* hatásköreinek miként kellene elkülönülniük egymástól az ideális államban.⁵⁴ Szerinte a *ensorok* az emberek erkölcsi felett őrködnek, míg a *praetorok* a magánjogi viták eldöntésével foglalkoznak.⁵⁵ Ugyanakkor amíg a *mores* megfelel a Hadfield és Weingast által előírt kritériumoknak, a korai római jog nem. Az egyik legfeltűnőbb eltérés, hogy a *ius* hosszú ideig egy papi testület, a *pontifexek* titkos monopóliuma volt, ebből a szempontból ellentéte a teljesen nyilvános *mores* normáinak. Az előbbi fejlődésében mérföldkőnek számított, amikor Kr. e. 304-ben Gnaeus Flavius „nyilvánossá tette a jogi eljárásokban alkalmazott szabályokat, amelyek addig a *pontifexek* szekrényeibe voltak zárva; valamint a nyilvánosság számára fehér táblákon naptárat függesztetett ki a *forumon*, hogy mindenki megtudhassa, mikor kerülhet sor bírósági tevékenységre.”⁵⁶

⁵⁰ Suet. *Gram. et rhet.* 1; Gell. 15.11.2.

⁵¹ Suet. *Gram. et rhet.* 1; Gell. 15.11.2.

⁵² Liv. 24.18.

⁵³ Cic. *Leg.* 3.8.

⁵⁴ HAMZA 2006.

⁵⁵ HAMZA 1982: 64.

⁵⁶ Liv. 9.46.5.

A *mores* és a *ius* eltérő természete egyértelműen látszik azokban az esetekben, amelyekben mindkét normarendszer egyaránt érintett volt. A fényűzést és a pazarlást⁵⁷ például nemcsak a *censorok* szabályozták, hanem a Kr. e. 2. és 1. században meghozott, fényűzést korlátozó, meglehetősen részletekbe menő törvények is.⁵⁸ Gellius említ egy régi – Gaius Fannius és Marcus Valerius Messalla *consulok* idején elfogadott – *senatusi* határozatot, amely bizonyítja, hogy:

a vezető polgároknak esküt kell tenniük a *consulok* előtt arról, hogy a zöldségeken, a boron és a kenyéren felül nem költenek egyetlen vacsorára sem többet, mint 120 *as*, és arról, hogy csak hazai bort szolgálnak fel, idegent nem, továbbá nem használnak az asztalnál 100 fontnál nehezebb evőeszközöket.⁵⁹

[P]rincipes civitatis ... iurare apud consules verbis conceptis non amplius in singulas cenas sumptus esse facturos, quam centenos vicanosque aeris praeter olus et far et vinum, neque vino alienigena, sed patriae usuros neque argenti in convivio plus pondo quam libras centum inlaturos.

Az ilyen részletező szabályozás kikényszerítése már illuzórikus lett volna az erkölcsbíráskodás eszközeivel. Érdekes, hogy a *mores* megfelel a modern szerzőpáros kritériumainak, de a rómaiak szemében nem volt jog. A *ius* pedig nem menne át a joggal szembeni modern elvárások szűrőjén, a rómaiak mégis jogként tekintettek rá.

Mostanra talán már egyértelművé vált, mi volt a legfontosabb különbség a *mores* és a *ius* között. Míg a *mores* belső nézőpontra alapozott normarend volt, a *ius* egyértelműen külső. A *mores* esetében szorgalmazták és elvárták az értékeivel való belső azonosulást,

⁵⁷ CSERNE–DELI 2009: 7.

⁵⁸ ASTIN 1978: 93.

⁵⁹ Gell. 2.24.1skk.

a *ius*nál már csak a normakövető, külső magatartás számított. A *mos* „az élet közönséges és közös részét alkotta”,⁶⁰ míg a *ius* eszméje mögött inkább hatalmi megfontolások álltak.

A későbbi szerzők szemében a *mores* mögött ott állt az eszményi római polgár képe, illetve az egyén jellemének kiválósága vagy éppen gyarlósága. Nemcsak a külső normaszegést, hanem az azt okozó rossz belső hozzáállást is hangsúlyozták. Jellemző erre az az eset, amikor Kr. e. 184-ben megfosztották lovától L. Veturius lovagot. Cato, a *ensor* azzal vádolta őt, hogy kicsapongó életmódja alkalmatlanná tette őt a katonai szolgálatra:

A *ensorok* elvették a lovát attól, aki túl kövér volt, nyilvánvalóan azért, mert úgy gondolták, hogy egy ilyen túlsúlyos ember nem alkalmas a lovaskatonai kötelességeinek ellátására. ... ez azért volt, mert nem tűnt teljesen mentesnek a restség vétkétől az, akinek a teste kigömbölyödött, és ormótlan méretre dagadt.⁶¹

Nimis pingui homini et corpulento censores equum adimere solitos scilicet minus idoneum ratos esse cum tanti corporis pondere ad faciendum equitis munus. ... Quod si ita accipias, id profecto existimandum est non omnino inculpatum neque indesidem visum esse, cuius corpus in tam inmodicum modum luxuriasset exuberassetque.

Az ősi szokásokkal és erkölcsökkel való azonosulás eleinte valóban eléggé elterjedt lehetett. A belső nézőpont jelenlétére utal, hogy Livius szerint a rómaiak egy része végszükség esetén, amikor kiürült az államkincstár, még a neki járó pénzt sem vette fel. A kevésbé jellemerőseket pedig a közösségi megbélyegzés tartotta vissza: „sem lovas, sem centurio nem fogadta volna el a fizetését, és azok, akik

⁶⁰ Gell. 1.6.

⁶¹ Gell. 6.22.1skk.

elfogadták volna, meg lettek volna szégyenítve azáltal, hogy zsoldosnak nevezték őket.”⁶²

A fentieket összefoglalva a Hadfield és Weingast által kidolgozott elmélet a modern jogok számos fontos ismervét képes egy decentralizált végrehajtáson alapuló rendszerben összehangolni. Elméletük használhatóságának egyik kiemelt feltétele, hogy a kollektív büntetésben részt vevők azonosulni tudjanak a védendő értékekkel. Hiszen csak ebben az esetben észszerű részt venniük a számukra is költséges bojkottban. Ezt az egyéni viszonyulást alapvetően érdekalapúnak tekintik, legalábbis nem fordítanak sok figyelmet arra, hogy az egyéni és közösségi érdekek egybeesése minek köszönhető. A fentiek során kiderült, hogy nemcsak a modern jogrendszerekre lehet igaz a modelljük, hanem az ókori római *censori* erkölcsbíraskodás intézményére is. Ezt azonban maguk az érintett rómaiak nem tekintették jognak. Ez pedig azt jelenti, hogy a Hadfield–Weingast-féle modell akkor éppen az ókori Róma jogának sajátosságát, joggá tevő egyediségét nem képes biztosan megragadni.

A rómaiak szemében a *mores* elsősorban a belső nézőpont miatt nem volt jog. A jog számukra elsősorban külsőleg tételezett, hatalmi kérdés volt, amely alapvetően érdekek mentén szerveződött, és jellemzően anyagi szankciókkal operált. Az ősök erkölcsé, a *mores maiorum* ezzel szemben a polgárok közösségének közös értékrendje volt, és szorgalmazták, hogy az érintettek belsőleg azonosuljanak vele. Egyértelműen kifejezte ezt Varro, amikor a *most* a lélek ítéletének, *iudicium animi*nek nevezte: *morem esse in iudicio animi, quem sequi debeat consuetudo*.⁶³ Az erkölcs a lélek ítéletében rejlik, amelyet a szokásnak követnie kell. A *mores* egyfajta zsinórmértékül szolgált ahhoz, hogy a római polgárnak bizonyos helyzetekben miképp kell viselkednie. Ezért fontos szerepet kapott benne az egyéni jellem minősége és folyamatos fejlesztése, a jó szokások életvitelszerű gyakorlása.

⁶² Liv. 24.18.15.

⁶³ Varr. *Logist.* fr. 74.

Nem volt elég azonban a szubjektív azonosulás. Nem arról van szó, hogy kinek-kinek a saját belső hangját kellett erkölcsi kérdésekben követnie. A rómaiak számára egy érték egyéni, belső elfogadása csak akkor vált erkölccsé, ha azt társadalmi szinten valóban általánosan elismerték és gyakorolták. Azaz a *mores* esetében nem egyszerűen egy külsőleg tételezett normával történő belső azonosulásról volt szó. A helyzet éppen ennek a fordítottja lehetett. Az erkölcsi hajlam az egyén lelkében gyökeredzett, de csak akkor vált valóban erkölccsé, ha társadalmilag is széles körben elfogadták.⁶⁴

A Hadfield–Weingast-féle modell fentebb tapasztalt hiányossága erre a fontos különbségre világított rá. Jognak az tekinthető, amit külső tételezésre, érdekalapon, főleg anyagi szankciók hatására követnek. Erkölcs pedig, legalábbis a rómaiak felfogásában az, ami belső meggyőződésből fakad, és önként, de legalábbis a közösségi kényszer révén hat. A római történeti fejlődés során ez a két normarendszer lassacskán összemosódott. A régi szokások és erkölcsök egy része a jog részévé, legalábbis a jog által védett értékévé is vált. A különféle normarendszerek egybeolvadása tette lehetővé egyes klasszikus kori jogtudósok, például Papinianus és Ulpianus számára, hogy kísérletet tegyenek az ősi erkölcsök, illetve az a mögött álló belső nézőpont felélesztésére. Így a jogot nem egyszerűen külső szabály- és szankciórendszernek fogták fel, hanem életvezetési tanácsadóként, egyfajta racionális valláspótlékként is. Arra, hogy miképp lettek az ősök szokásaiból jó erkölcsök, és hogy ez a változás mivel járt, a következő fejezetben derül fény.

⁶⁴ BETTINI 2011: 98.

KIVONULÁSOK
ÉS MEGBÉKÉLÉSEK:
A LEX AQUILIA

Egy *censor* egy ízben nem átalott egy nagyobb tömeget, egész *tribus*okat a polgárok köréből történő kizárással fenyegetni.¹ A kiközösítés, legyen akár egyéni, akár kollektív, igen hatásos büntetés. Azonban kétélű fegyver, és ezt a *patricius*ok több ízben a saját bőrükön is megtapasztalhatták. A források szerint a *plebs* többször is azzal ért el jelentős politikai sikereket, hogy egyszerűen kivonult a Városból. Ezzel lényegében saját magukat zárták ki a polgárok közösségéből, de magukat a hátramaradottakat is lehetetlen helyzetbe hozták. Átmenetileg megszüntették azt a kritikus tömeget, amely az állam fennmaradásához szükséges, így érték el, hogy egyre inkább őket is államalkotó tényezőként ismerjék el. Önkéntes leválásukkal megszüntették a mindenkire érvényes normarendszerek univerzalitását, és szakítópróba elé állították a társadalmat. Mennyit ér a *patricius*oknak a *plebs* jelenléte az államban? Ez a kérdés merült fel minden egyes ilyen alkalommal.

A leghíresebb kivonulás vagy *secessio* a hagyomány szerint Kr. e. 494-ben történt a Szent Hegyre.² Eredményeképpen létrejöhetett az első *plebeius* kormányzati tisztség, a néptribunátus. A kivonulás

¹ Liv. 29,37; Suet. *Tib.* 3; Val. Max. 2,9,6; [Aur. Vict.] *De vir. ill.* 50.

² Liv. 2,32.

részleteit a nagy római történetíró, Livius előadásában (Kr. e. 59 – Kr. u. 17) ismerjük. A szöveg talán leghíresebb részlete az Agrippa meséjeként elhíresült történet. Ugyanis a *patriciusok* a remek szónoki képességekkel megáldott volt *consult*, Agrippa Menenius Lanatust küldték el a kivonult néphez, azzal a céllal, hogy visszatérésre bírja azt. Ő egyes beszámolók szerint egy népszámlálást, egy *censust* is levezényelt,³ és emiatt, valamint katonai sikerei és vélt *plebeiusi* származása miatt ismert és elismert volt a nép körében. Agrippa egy egyszerű, de roppant hatásos példázattal térítette jobb belátásra a *plebeiusokat*. Előadta, hogy az ősi időkben az emberi test nem volt olyan egységes, mint manapság. Minden testrész saját ítélőképességgel rendelkezett és saját nyelven beszélt. Egyszer a testrészek összeszövetkeztek a látszólag semmittevő és munkájuk gyümölcsseit learató gyomor ellen. A kezek nem emeltek többé falatot a szájhoz, a száj a falatot nem fogadta be, a fogak pedig nem rágták el azt. Ilyen módon, éheztetéssel akartak kényszert gyakorolni a hasra, de mindeközben ők maguk is a végső kimerülés állapotába jutottak. Ezzel vált világossá az egész test számára, hogy a gyomor igenis roppant értékes szolgálatot lát el: az élelem megemésztésével és a tápanyagok vérbe juttatásával az egész szervezetet életképesé és erőssé teszi. Agrippa ezzel a hasonlattal jellemezte a *plebeiusok* haragját a *patriciusok* ellen, és döbbsentette rá őket arra, hogy nekik is a Városban a helyük.⁴

Agrippa meséje az organikus államelméletek egyik kiindulópontja, hatása nehezen túlbecsülhető. Kálvin szerint az Újszövetségben foglalt, minden megkeresztelt hívő Krisztusban való egységét hirdető misztikus tan⁵ is valahol ebben a történetben gyökerezhet.⁶ Bár a gyomor, rejtélyes módon, hiányzik a Bibliából a többi testrész mellől.⁷ A nagy hatás azonban mindig ellenhatást szül. Így Livius

³ Lásd: Jer. *Chron.* ad ann. 504. Ehhez lásd: BROUGHTON 1951: 8.

⁴ Liv. 2.32 parafrázisa.

⁵ 1 Kor 12:12–30.

⁶ CALVIN 1960: 266. Más véleményért lásd: HILL 1980.

⁷ SMITH 2018.

történetének is számos kritikusa akadt az évszázadok folyamán. Számunkra az egyik legérdekesebb kritika a francia metafizikus és filozófus, Pierre-Simon Ballanche tollából származik. Ő egy 1829-ben publikált esszéjében⁸ elítélte Liviust szűklátókörűsége miatt, amiért a történetíró csupán a *plebeiusok* irracionális akciójaként volt képes tálni a történeteket. Ballanche észrevétele nem teljesen alaptalan. Liviusnál a nép a *patriciusok* játékszereként valóban ide-oda hányódik a félelem, a harag és a tudatlanság között. Amikor ugyanis a *plebs* rájön, hogy a *patriciusok* egy trükkel eltávolították a *legiókat* a Város közeléből, először haragjában a *consulok* meggyilkolását tervezi, hogy a katonák *consulok*knak adott esküjét hatástalanítsa. Később a *plebeiusok* rádöbbennek tudatlanságukra, és megtudják, hogy bűncselekmény révén nem lehet az isteneknek adott esküt érvényteleníteni. Mintegy végső kétségbeesésükben, más eszközüik nem lévén, elhagyják a várost, kölcsönös félelmet keltve hátrahagyott sorstársaikban és a *patriciusok*ban.

Ballanche olvasatában a *secessio* sokkal mélyebb tanulságokat rejteget. Véleménye szerint a *plebeiusok* és a *patriciusok* közti vita magáról a két társadalmi réteg közti párbeszéd lehetőségéről szól. A *patriciusok* szerint nincs miről tárgyalni a néppel. Egyszerűen azért, mert a nép nem tud beszélni. A nép makogása „mulandó hang, egyfajta bömbölés, a szükség jele, és nem az intelligencia megnyilvánulása”.⁹ A nép név nélküli létezőkből áll, akiknek nincs értelmük, *logosuk*, így szimbolikusan a Városnak sem részei – fejt tovább Ballanche nézeteit Jacques Rancière francia filozófus.¹⁰ A *plebeiusok* élete egyszerű vegetáció, nem szolgál semmilyen magasztos célt, csupán önmaga egyszerű újratermelését, a szaporodást. A népnek nincs neve, és akinek nincs neve, az beszélni sem tud. Ballanche szerint éppen azzal egyenlítődik ki a *plebeiusok* és a *patriciusok* közti

⁸ BALLANCHE 1829a–c.

⁹ BALLANCHE 1829c: 94.

¹⁰ RANCIÈRE 1995: 45.

egyensúly, hogy Agrippa beszél hozzájuk, értelmes lényeknek tekinti őket, és ezáltal szimbolikusan is helyet biztosít számukra a Városban.

Noha Ballanche és Rancière gondolatai nyilvánvalóan inkább filozofikus spekulációk, mintsem történeti magyarázatok, mégsem nélkülöznek minden alapot. Feltűnő ugyanis, hogy Livius mekkora gondot fordít arra, hogy a *plebeiusok* és a *patriciusok* közti értelmi és nyelvi különbségeket hangsúlyozza. Egyrészt kiemeli, hogy Agrippa primitív és nyers módon¹¹ beszélt a néphez. Másrészt fontosnak tartja rögzíteni, hogy a küldött nem észérveket hozott fel, hanem semmi mást, mint egy egyszerű történetet mondott el. A hasonlatban szintén hangsúlyos elem, hogy a test különböző részei külön nyelveken beszéltek, mintha a *plebeiusok*nak és a *patriciusok*nak sem lenne közös kommunikációs alapjuk. A nép névnélkülisége is filozófiai túlkapásnak tűnik, de még egy századokkal későbbi másik *secessio* kapcsán is felmerül, hogy név nélkül senki nem lehet államalkotó tényező, és nincs méltósága a Városban. Legalábbis a bizánci Theophilosz szerint, aki a következőképpen számolt be ezen, a hagyomány szerint ötödik¹² kivonulás történéseiről:

Róma *plebeiusai* ugyanis, a *senatustól* való elszakadásuk idején, amikor Aquilius – aki a *plebeiusok* tribunusa volt – a jelen törvényt javasolta, megelégedtek a fejrátban a *plurimi* kifejezéssel.¹³

ὁ γὰρ Ῥωμαϊκὸς χυδαῖος δῆμος κατὰ τὸν καιρὸν τῆς διαστάσεως τοῦ χυδαίου δῆμου καὶ τῆς συγκλήτου, τοῦ Aquilii (δήμαρχος δὲ οὗτος) τὸν παρόντα νόμον τιθέντος, ἠρκέσθη τῷ PLURIMI ῥήματι ἐν τῷ πρώτῳ κειμένῳ κεφαλαίῳ.¹⁴

¹¹ [P]risco illo dicendi et horrido modo...

¹² A történészek nem értenek egyet abban, hány kivonulás zajlott le Róma története során. Egyesek szerint összesen öt *secessióra* került sor. Lásd: CARY–SCULLARD 1980: 66.

¹³ LOKIN et al. 2010: 772sk.

¹⁴ Theoph. *Inst.* 4.3.15.

Theophilosz kiemeli, hogy a *plebeiusok* megelégedtek azzal, hogy nagyon soknak, *pluriminak*, legtöbbször nevezték magukat. Nyilván nem volt más név, amellyel illethették volna magukat. Pusztaszámszerűségükre, tömegességükre alapozták jogalkotó képességüket. Minden hivatalos, közjogi státusz nélkül feljogosítva érezték magukat, hogy megalkossák a később *lex Aquilia*ként ismert normát.

A névtelenség problémája mellett a kivonulások másik érdekes sajátossága, hogy az állam és a jog szünetel. Senki nem tudja, mi fog történni a következő pillanatban. Az államot, a társadalmat összetartó láthatatlan erők elernyednek, az emberek közössége széthullik, az egyén tanácstalan. Elviselhetetlen állapot ez, amelyet bármilyen nemes vagy nemtelen eszközzel meg kell szüntetni. A *patriciusok* félnek a városban maradt és a kivonult *plebeiusoktól* egyaránt. A városban maradt megfogyatkozott nép fél a *patriciusok* bosszújától. A várost elhagyók pedig ki tudja, meddig bírják vezető nélkül békességben. És a helyzetet megneszelve mikor csap le a külső ellenség? Teljes a pánik. Livius legalábbis ekképp beszéli el a helyzetet. Leírása világvége-hangulatról árulkodik. Minden felfüggesztetett – állítja baljós egyszerűséggel. Számunkra éppen ez a bizonytalanság az érdekes. Ez az állapot az állam és az anarchia, a jog és a nem jog határán. Amikor maguk az érintettek sem tudják, helyreáll-e a rend. Hogy ki van belül, és ki van kívül. Amikor megszűnik a belső és külső nézőpont közötti különbség, mert senki nem biztos abban, hol is áll tulajdonképpen. Amikor az egyén tehetetlenül ki van szolgáltatva a közösség kifürkészhetetlen dinamikájának. Ez az állapot lerombolja a belső nézőpontot, mert megszünteti a másikkal való kényszer nélküli összetartozás állapotát.

Nem véletlen, hogy a *secessiókat* gyakran valamilyen törvény zárta le. Ilyen volt például a *patriciusok* és a *plebeiusok* közti házasságot lehetővé tevő *lex Canuleia*¹⁵ és a népgyűlési határozatok *patriciusokra*

¹⁵ Liv. 4.1–6. Ehhez a szakirodalomból lásd: FLOWER 2011: 210skk.

is kötelező érvényét rögzítő *lex Hortensia*.¹⁶ Ezek a normák külső nézőpontból garantálják a társadalmi egységet, a belső nézőpont rovására. Ezért nem demokratizáló, jogkiterjesztési folyamatot kell látnunk a kivonulások láncolatában, de nem is minden európai alkotmányok ősanyját.¹⁷ Az sem tartható, hogy Róma szabadságának paradox módon éppen a két társadalmi réteg közti ellentét lett volna a fő oka, ahogy azt Machiavelli vélte.¹⁸ Sokkal inkább fontosnak kell tekintenünk a *secessiók* hatását a modern értelemben vett jog kialakulásában. Amely jogban már nem a belső nézőpont, hanem a külső, anyagi szankció és a parancsjelleg a domináns. Jellemző, hogy Agrippa Liviusnál a mesével nem a hallgatóság szívére, *animus*ára, hanem eszére appellál. Nem lelkesíteni, hanem meggyőzni kívánta a népet. Nem belső kötelességükre emlékezteti a kivonulókat, hanem rávilágít, hogy érdekükben áll a visszatérés. Az *animus* helyett itt a *logosé* a főszerep. Agrippa, noha végzett *censust*, nem *censorként*, hanem szónokként fordult a néphez, és nem az érintettek lelkébe kívánt csellel behatolni, hanem értelmükre akart hatni. Nagyon fontos ez a különbség a házasodásra buzdító *censor*, Metellus¹⁹ és Agrippa beszéde között. Amennyiben Agrippa szónoki képességeinek köszönhetően a népet egyszerűen érzelmi befolyásolással bírta volna hazatérésre, nem teremtette volna meg az egyenrangú, racionális diskurzus lehetőségét a *patriciusok* és a *plebeiusok* között. Pedig a kivonulásokat a hagyomány szerint többnyire racionális megegyezés zárta, amely olyan törvényekben öltött testet, mint például a fent említett *lex Aquilia*.

A *lex Aquilia* eredetileg egy belső nézőpontú társadalmi kompromisszum kereteit fektette le, amely a súlyos zavargások után segített újra egy jóvátételi közösségbe terelni az egymással gyűlölködő

¹⁶ LINTOTT 2003: 38.

¹⁷ HELLFELD 2009.

¹⁸ Machiavelli, *Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio*, 1.4.

¹⁹ Gell. 1.6.3.

feleket. Azonban külső nézőpontú tulajdonságai miatt teljesen alkalmas volt arra is, hogy a modern szerződésen kívüli kártérítési felelősség egyik előzménye²⁰ legyen. A törvény azon sajátosságai, amelyeket a legjobb szakértők sem voltak képesek mindmáig végérvényesen megmagyarázni, éppen abból fakadnak, hogy jogi, külső nézőpontból tekintettek erre az alapvetően belső nézőpontok szerint megalkotott törvényre.

Nézzük át ennek tudatában a *lex Aquilia* jellegzetességeit! Egyrészt a törvény első és harmadik fejezetében található kártérítési előírások és időpontok nehezen értelmezhetők. Az első fejezet alapján ugyanis, ha valaki idegen rabszolgát vagy barmot bizonyos módon²¹ megölt,²² akkor annak az egy évre visszamenőleg²³ legmagasabb piaci értékét kellett megfizetnie.²⁴ A harmadik fejezet szerint pedig annak, aki más dolgát meghatározott módon megrongálta,²⁵ annak az elkövetkező 30 napban²⁶ elért értéke megfizetésére kényszerült.²⁷ És e két, egyívásúnak tűnő norma közé beékelődik valami egészen eltérő szabály, amely a hitelezőt megkárosító személyt, a hamis *adstipulator*t bünteti:

A *lex Aquilia* első fejezete kimondja, hogy „aki jogellenesen megöl egy más tulajdonában álló férfi vagy női rabszolgát, vagy más négy-lábuját vagy juhát, legyen köteles a tulajdonosnak azt az összeget megfizetni, amennyit ezen dolog az előző évben legtöbbet ért”.

²⁰ MARTON 1992: 51; SÓLYOM 1977: 54.

²¹ Nem minden halált okozó aktus esett a *lex Aquilia* hatókörébe. Lásd: BARTON 1974: 15.

²² A forrásban található *occidere* kifejezéshez lásd: NÖRR 1986a: 203; ANDREWS 1987: 327–328.

²³ A visszaszámítás kezdő időpontja vitatott a szakirodalomban. Lásd: SIRKS 2011: 313.

²⁴ Gai. 7 *ad ed. prov. Dig.* 9.2.2.

²⁵ Később e fejezet minden, az első fejezet alá nem tartozó vagyoni kárt felölelt. Lásd: DAUBE 1936: 253; JOŁOWICZ 1922: 220.

²⁶ Gai. *Inst.* 3.218.

²⁷ Gai. 7 *ad ed. prov. Dig.* 9.2.2.

*Lege Aquilia capite primo cavetur: „ut qui servum servamve alienum alienamve quadrupedem vel pecudem iniuria occiderit, quanti id in eo anno plurimi fuit, tantum aes dare domino damnas esto.”*²⁸

A második fejezet szerint az *adstipulator*tal szemben, aki a pénzt elfogadva megkárosítja a hitelezőt, amennyit ez a dolog ér, azon összegért keresetet lehet indítani.

*Capite secundo adversus adstipulatorem, qui pecuniam in fraudem stipulatoris acceptam fecerit, quanti ea res est, tanti actio constituitur.*²⁹

A *Lex Aquilia* harmadik fejezetében ez áll: „Ha valaki más egyéb vagyonában rabszolga vagy jószág megölésén kívül kárt okoz, azáltal, hogy azt jogellenesen megégette, eltörte vagy megcsonkította, amennyit ez az ügy az elkövetkező 30 nap múlva érni fog, annyi pénzt legyen köteles adni a tulajdonosnak.”

*Tertio autem capite ait eadem lex Aquilia: „ceterarum rerum prae-ter hominem et pecudem occisos si quis alteri damnum faxit, quod usserit fregerit ruperit iniuria, quanti ea res erit in diebus triginta proximis, tantum aes domino dare damnas esto.”*³⁰

Az, hogy a kártérítési összeget az elmúlt egy évben, illetve az elkövetkező 30 napban tapasztalt piaci értékhez kötötték, első látásra érthetetlennek, sőt primitívnek³¹ tűnhet. Miért éppen egy év, és miért éppen 30 nap? – kérdezhetnénk joggal. Miért kellene az ár változásait a károkozónak viselnie? Miért szükséges a harmadik fejezet alapján mondjuk egy rabszolga vagy egy jószág teljes értékét kifizetni, ha az

²⁸ Gai. 7 *ad ed. prov. Dig.* 9.2.2pr.

²⁹ Gai. *Inst.* 3.215.

³⁰ Ulp. 18 *ad ed. Dig.* 9.2.27.5.

³¹ CARDASCIA 1974: 53.

csak megsebesült? És mit keres ott középen az az egészen eltérőnek tűnő szabály a hamis segítőről?

A szakirodalomban több próbálkozással találkozhatunk ezen nyugtalanító kérdések megválaszolására, de teljesen elfogadható magyarázat még nem született. A belső nézőpont talán ebben az esetben is közelebb vihet minket a megoldáshoz. Segítségével olyan értelmezéshez juthatunk, amely a vonatkozó források szövegének újraírása nélkül is megállja a helyét.

Megítélésem szerint a törvény egyfajta politikai kompromisszumról,³² kiegyezésről árulkodik.³³ Mi egyébbel lenne magyarázható, hogy egy idegen rabszolga gyilkosának csupán a rabszolga értékét kell megtérítenie, de „igazi” büntetést nem kell fizetnie? De a legfontosabb kérdés mégis az, milyen gondolat vagy tematika köti össze a törvény három fejezetét, ha egyáltalán fennáll ilyen koherencia.

Véleményem szerint a *lex Aquilia* egy sajátos, decentralizált végrehajtású, belső nézőpontú rendszer kereteit fektette le. Szabályait arra optimalizálták, hogy tömeges méretekben elősegítse a peren kívüli megegyezéseket egy olyan helyzetben, amely a római állam belső egységét veszélyeztette. Valószínű ugyanis, hogy a törvény, pontosabban népgyűlési határozat meghozatalának közvetlen kiváltó oka a már emlegetett súlyos belső zavargás, a *plebs* Kr. e. 287-ben³⁴ bekövetkezett ötödik, Ianiculum hegyi kivonulása lehetett.³⁵ Ezt a *secessiót* súlyos atrocitások, erőszakos, ember- és állatétleteket követelő fosztogatások, gyújtogatások előzték meg.

Ezeket az atrocitásokat még Szent Ágoston (Kr. u. 354–430) is felemlíti az istentelenség egy kirívó példjaként.³⁶ Ő úgy tudja,

³² Hasonlóképp: BEINART 1946; 1956: 70; ERNST 2022: 317–318.

³³ Újabban ezen az állásponton van BAUMANN 1983: 83sk.

³⁴ Datáláshoz lásd: IBBETSON 2013; NELSON–MANTHE 2007: 212; GORDON 1978: I, 316–317.

³⁵ Így BEINART 1946: 197.

³⁶ August. *De civ. D.* 3.17: *quando post longas et graves Romae seditiones, quibus ad ultimum plebs in Ianiculum hostile diremptione secesserat.*

hogy a *plebs* a hegyre való kivonulása során végigdúlta a várost. Ha ez igaz volna, szomorú hír lenne azoknak, akik a *lex Aquiliát* ehhez a kivonuláshoz kapcsolják. Hiszen nem túl valószínű, hogy a várost végigtomboló tömeg a hegyi levegőn kijózanodva, Aquilius szavaitól meghatódva saját megbüntetésére hoz határozatot, és elítéli magát a zavargások okozta károk miatt. Mentségükre szóljon, hogy egyáltalán nem biztos, hogy az elterjedt vélekedéssel szemben a hippói püspök a kivonulást fosztogatásokhoz köti. Több szövegváltozat a latin *diremptione* szót tartalmazza, amely egyszerűen kiválást, elszakadást jelent.³⁷ Igaz, máshol valóban a *direptionét* találjuk, amely tényleg fosztogatásra, zsákmányolásra utal.³⁸ Így aztán nehéz eligazodni, pláne, hogy a nagy presztízssű Loeb-féle kiadás³⁹ a latin eredetiben a kiválás értelmű *diremptionét* használja, amelyet aztán az angol fordításban pontatlanul fosztogatásként ad vissza.

Az ötödik kivonulás kiváltó oka éhínség vagy a társadalmi osztályok, a *patriciusok* és a *plebeiusok* közti politikai ellentét lehetett, a Róma által újonnan meghódított területeken fekvő földek igazságtalan felosztása miatt.⁴⁰ Két, évszázadokkal később keletkezett bizánci forrás⁴¹ kifejezetten ehhez a történelmi eseményhez köti a *lex Aquilia* létrejöttét. Ezek szavahihetősége azonban vitatott a szakirodalomban, többen⁴² egy szűk évszázaddal későbbre teszik a törvénymű létrejöttét.

Bármikor is keletkezett, a *lex Aquilia* kiválóan alkalmas az általános zavargások utáni tömeges kártérítési igények rendezésére. Nem is elsősorban újszerű jogi megoldásai révén, hanem azáltal,

³⁷ *Thesaurus Linguae Latinae* 1909–1934: s.v. *diremptio*, -ōnis.

³⁸ Erről a problémaköréről lásd: RIOJA PARIS 2022: 22 (50. jegyzet).

³⁹ AUGUSTINE 1957: 342–343 (3.17).

⁴⁰ LÜBTOW 1971: 16.

⁴¹ Theoph. *Inst.* 4.3.15; Sch. Pe 4§ B. 60.3.1 (= Ulp. 18 *ad ed. Dig.* 9.2.1pr.).

⁴² ŚWIĘCICKA 2008: 29; A.M. HONORÉ 1972: 146. Velük szemben Babusiaux a HRP-ben fenntartja a szokásos Kr. e. 286-os dátumot: BABUSIAUX 2023: 128.

hogy egységben értelmezendő, hatékony megoldásaival peren kívüli egyezsége ösztönözte az érintett feleket. Álláspontom szerint az első fejezet vita nélkül megállapította a legsúlyosabb károkért járó összeget, a harmadik záros határidőt, 30 napot biztosított a nehezebben beárazható károkból való megegyezésre, a második pedig kizárta, hogy az ez idő alatt kötött megállapodásokat kijátsszák. Ha a megegyezésre mégsem került sor a rendelkezésre álló 30 nap alatt, jöhetett a végrehajtási eljárás. Itt pedig már a perbe vitt érték kétszerese, *duplum* volt a tét.

Hogyan is történt mindez a gyakorlatban? A sértett tanúival és segítőkivel megjelent az elkövető előtt, és kérdőre vonta, elismeri-e az általa elkövetett károkozást. A zavargások alatt a károsultnak egy-két rabszolgáját megölték, néhány állatát levágták, és egyéb dolgaiban és jószágaiban súlyos károkat okoztak. A leölt jószágok tekintetében a törvény megszabta a kárpótló büntetés összegét, arról nem volt vita. A kisebb sérülések esetében pedig esetről esetre kellett megítélni a kár nagyságát. A legtöbb esetben mindkét fél számára egyszerűbb és gyorsabb volt, ha a fentiek figyelembevételével megállapodtak egymással. Az elkövetőt serkentette, hogy 30 napja volt a megegyezésre, ha el akarta kerülni a végrehajtási eljárást.

Volt egy ősi római peres eljárás, a *legis actio per manus iniunctionem pro iudicato*, amely remekül összeegyeztethető a fent leírt ügymenettel. Ez olyan végrehajtási eljárás volt, amelyet – meghatározott esetekben – megelőző ítélet nélkül is lehetett fogyanatosítani. A károsultnak elég volt felkeresnie az adóst (vagy adott esetben a károkozót, a továbbiakban az utóbbiról beszélek), és felelősségre vonnia a bekövetkezett károk vonatkozásában. A károkozónak 30 napja volt arra, hogy önként teljesítsen, illetve hogy megegyezzen a másik féllel. Ha ez az időszak eredménytelenül eltelt, a károsult a *magistratus* elé citálta a károkozót, és rituális kézrátétel során pontosan megnevezte azt az összeget, amelyet a károk miatt kártérítésként követelt. Ezt az összeget ekkor a károsult már pontosan meg

tudta jelölni, hiszen a leölt jószágok értékét a törvény első fejezete közvetve meghatározta, a megrongált vagyontárgyai esetében pedig elképzelhető, hogy a törvény harmadik fejezete saját kárbecslését fogadta el meghatározott összegként. A *lex Aquilia* első fejezete ugyanis a rabszolga és egyes jószágok megöléséért járó kártérítést fix összegű követeléssé alakította át azért, hogy azt az elmúlt év során megvalósult legmagasabb értékhez kötötte. Ez a mindenki számára egyértelműen tudható piaci ár Ernst szerint biztosította, hogy a legnagyobb veszteségeket különösebb nehézség nélkül, gyorsan és vitamentesen lehessen meghatározott pénzköveteléssé (*certa pecunia*) átalakítani.⁴³ Meglátásom szerint hasonló mechanizmus működött a harmadik fejezet alá tartozó esetek körében is, csak ott nem a legmagasabb piaci értéket, hanem a károsult kárbecslését emelték törvényerőre. Nyilván ez részrehajló, ezért magas összeg lehetett. Amit ugyan később esetleg a bíró mérsékelhetett, arra azonban az ellenérdekű félnek, a károkozónak már nem volt sok ráhatása, ezért ez is ösztökélte őt a peren kívüli, pontosabban a végrehajtási per előtti megállapodásra.

A végrehajtási eljárás ugyanis Damoklész-kardként lógott a levegőben, de jó esetben nem került rá sor. A törvény ugyanis, mint láttuk, a legsúlyosabb károk esetében rövid úton lezárta a vitát, és a piaci értékhez kötötte a kártérítést. A nehezen megítélhető egyéb károk felbecslését pedig a károsultra bízta. De 30 napos korlátot szabott a megegyezésre, és végső lehetőségként nyitva tartotta a kétszeres összegre menő végrehajtási eljárást is, ezáltal serkentve a feleket a megegyezésre. Az alku tisztaságát második fejezetében azzal biztosította, hogy büntette a károsultat megrövidítő csalárd háttéralkukat. Mindezzel a *lex Aquilia* három fejezete együtt hatásában egy lehatárolt, ámde a társadalmi béke szempontjából kiemelt területen egyfajta belső nézőpontú rezsimit hozott létre. A rendszer

⁴³ ERNST 2022: 324.

kereteit a jog biztosította ugyan, de azt különböző okokból minden szereplőnek, legyen áldozat vagy elkövető, megérte fenntartania.

Ennek a belső nézőpontú megegyezési rezsimre vonatkozó feltevésnek az igazolásához alapvetően három dolog szükséges. Először is, hogy a *lex Aquilia* három fejezete koherens egységet alkotott. Nem „salátatörvény” volt, *lex satura*,⁴⁴ és nem is hosszabb történeti fejlődés eredményeképpen alakult ki.⁴⁵ Másrészt, hogy a második fejezet célja a peren kívül létrejött megegyezések védelmét szolgálta. Végül harmadrészt, hogy a törvény harmadik fejezetének titokzatos klauzulája, amely az ügy 30 napon belüli értékére utal, alapvetően a károsult becslésére vonatkozik.

Haladjunk sorjában! Foglalkozunk elsőként a *lex Aquilia* egységes jellegével, amelyet számos támadás ért a szakirodalomban. Különösen a második fejezet okozott fejtörést, amely a norma egységes vonalvezetését megtörni látszik. Egyesek úgy látták, eredetileg csak az első fejezetet tartalmazta a törvény,⁴⁶ mások szerint a *lex* több különböző időszakban keletkezett előírásokból állt össze.⁴⁷ Több elmélet az első két fejezetet tartja összetartozónak,⁴⁸ például azon az alapon, hogy ezekben nem szerepel a dologrongálás, a *damnum* szó,⁴⁹ illetve hogy csak ez a két fejezet terheli meg az alap nélkül perlekedőt a perérték kétszeresére növekedésével.⁵⁰ Akadt olyan is, aki a fejezeteket három különböző törvénynek tartotta.⁵¹

Ezzel szemben többen ilyen vagy olyan okból egységesnek látták a *lex Aquiliát*.⁵² Véleményem szerint a törvénytű egységét a peren

⁴⁴ Így DAUBE 1936: 267–268.

⁴⁵ Így PRINGSHEIM 1959: 238.

⁴⁶ R. ZIMMERMANN 1990: 958.

⁴⁷ CURSI 2002: 208; VALDITARA 2005: 11.

⁴⁸ Így például Daube. Lásd: DAUBE 1936: 266–268; 1948: 154–156.

⁴⁹ Lásd: CURSI 2002: 210.

⁵⁰ Gai. 7 *ad ed. prov. Dig.* 9.2.2.1. Ezzel szemben Hausmaninger szerint ez mindhárom fejezetre igaz: HAUSMANINGER 1996: 8.

⁵¹ PUGSLEY 1977: 299.

⁵² CANNATA 1995: 43; 2012: II.9; VALDITARA 2005: 12; NÖRR 1986b: 214sk.

kívüli megegyezés elősegítésének szándéka teremti meg. A *lex Aquilia* struktúrája a tömeges zavargások utáni alkufolyamat természetes lefolyását követi. Először a legsúlyosabb károkra nézve adott biztos támpontot a kártérítéshez, majd büntette a megállapodást kijátszókat, végül határidőt szabott a nehezebben megbecsülhető károk becslésére és ezzel lényegében az egész megegyezésre. A második fejezet azért előzi meg a harmadikat, mert kedvező esetben létrejön az egyezés a 30 napon belül, és a harmadik fejezetben biztosított kártérítés okafogyottá válik.

Az ilyen természetes, kronológiai alapú törvényszerkesztés számos ókori törvényt is sajátja volt, és a rómaiaktól sem volt idegen. Westbrook szerint a *lex Aquilia* első olvasatra heterogénnek tűnő struktúráját is jól magyarázza ez az organikus törvényszerkesztési technika. Ő úgy látja, hogy a három fejezetet amiatt szerkesztették ebben a formában egybe, mert így az jól demonstrálta a kártérítés időbeli alapjait. Véleménye szerint nem is törvény volt a *lex Aquilia*, hanem tudományos, akadémiai kompiláció.⁵³ Az első fejezet múlt ideje (*fuit* – volt), a második fejezet jelen ideje (*est* – van), végül a harmadik fejezet jövő ideje (*erit* – lesz) jól megjegyezhető módon véste a tanulók emlékezetébe azt, hogy nem mindegy, milyen időpontra nézve kell a kártérítés mértékét megállapítani.⁵⁴

A magam részéről Westbrook magyarázatát túlságosan erőltettnek tartom. Nem hiszem, hogy a Kr. e. 3. században ilyen elvont koncepció alapján képeztek volna didaktikai egységeket. Az angol szerző saját példái is, igaz, jóval korábbiak, sokkal természetesebb struktúrákra épülnek: az Esnunna-kódexben az eljegyzéstől a gyermekszületésig⁵⁵ vagy Hammurapi törvénykönyvében az aratástól a vetésig⁵⁶ felmerülő jogi problémákra adnak szép sorjában, természetes rendben választ.

⁵³ WESTBROOK 2009: 368.

⁵⁴ WESTBROOK 2009: 363–364.

⁵⁵ Lásd: WESTBROOK 2009: 365.

⁵⁶ Lásd: WESTBROOK 2009: 365.

Sokkal kézenfekvőbb és észszerűbb magyarázat az, hogy a törvény egyes fejezetei a rongálás utáni kiegyezés természetes folyamatát követik. Így a törvény első fejezete a legsúlyosabb és legnyilvánvalóbb károk, a leölt rabszolgák és állatok ügyét rendezte. A második fejezet az ezt követő alkudozás alatt az azt kijátszó személyeket rendelte büntetni. Végül a harmadik fejezet a 30 napos határidő szabásával és a felperesi becsléssel serkentette a megegyezési kedvet. Ez a felépítés hatékonyan szolgálta a fő célt, a felek peren kívüli megegyezését. Ha mindezek ellenére a felek mégsem tudtak volna dűlőre jutni, a károsult a 30 nap letelte után megindíthatta a végrehajtási eljárást. Ez egyrészt azzal járt az alperes számára, hogy a perérték kétszeresét kellett megfizetnie, másrészt nemteljesítés esetén személyi jellegű végrehajtásra is sor kerülhetett ellene, azaz adórszolgátságba vethették. Nyilván ezek a kilátások nagyban megnövelték megegyezési hajlandóságát.

A második fejezet rejtélye, a hamis *adstipulator* is akkor oldható meg, ha a peren kívüli megállapodások gondolata felől közelítünk hozzá. A peren kívüli megegyezéseket már a XII táblás törvény is szorgalmazta, egyebek mellett pont a számunkra jelen esetben érdekes tagcsonkítások esetében.⁵⁷ A felek megegyezésüket, *pactió*jukat gyakran *stipulatio*val erősítették meg. Ilyen alkura a pert megelőzően,⁵⁸ az alatt⁵⁹ és azt követően⁶⁰ is sor kerülhetett. A számunkra releváns területen, a magánbűncselekmények, az úgynevezett *delictumok* körében is számos kiegyezésről tanúskodnak a források.⁶¹ A peren kívüli megegyezések esetén elég gyakori volt harmadik személy bevonása.⁶² A *lex Aquilia* második fejezete azt az esetet szankcionálta, amikor egy ilyen segítő az adóst pénzért cserébe

⁵⁷ BRUNS 1909: 29 (VIII. tábla, 2); CRAWFORD 1996: II.578 (I. tábla, 13).

⁵⁸ Gai. 1 *ad leg. XII tab.* Dig. 2.4.22.1.

⁵⁹ Gai. 1 *ad leg. XII tab.* Dig. 2.4.22.1; Ulp. 74 *ad ed.* Dig. 2.11.2pr; Ulp. 9 *ad ed.* Dig. 3.3.27.1; Marc 4 *inst.* Dig. 5.2.2. Lásd még: *TPSulp.* 27.

⁶⁰ Ulp. 7 *disp.* Dig. 2.15.7.pr-1; Ulp. 4 *ad ed.* Dig. 2.15.11; Ulp. 43 *ad Sab.* Dig. 12.6.23.1. Lásd még: KASER-HACKL 1996: 352 (20. jegyzet), 378 (28. jegyzet).

⁶¹ LEHNE-GSTREINTHALER 2017: 150.

⁶² SCAFURO 1997: 33, 39.

elengedte a megegyezést szentesítő kötelemből, és ezáltal megrövidítette a károsultat. Ő ugyanis elesett a károkozóval szembeni további igényérvényesítés lehetőségétől. Eredeti kártérítési igényét a megegyezés megszüntette,⁶³ az alkut garantáló *stipulatiót* pedig hamis *adstipulatio*ra oldotta fel az arra szolgáló ellenaktussal, az *acceptilatio*val. Az *adstipulator* nyilván valamely, a megegyezésben szereplőnél kisebb pénzösszegért engedte ki az adóst a kötelemből. Ezt megakadályozandó a károsult az *adstipulatore*tól az elengedett tartozás egészét követelhetette,⁶⁴ így téve érdektelenné őt az efféle hamis trükkökben.

Ami a harmadik problémát illeti, a peren kívüli megegyezés gondolatába jól illeszthető a törvény harmadik fejezetének oly sokat vitatott klauzulája is: *quanti ea res erit in diebus triginta proximis*, amennyi ez az ügy a következő⁶⁵ 30 nap során lesz. Egyesek ezt a nehezen érthető fordulatot egyszerűen másolási hibának tartották. Így például Ankum, aki a 30 napot a kár okozásától visszafelé számította.⁶⁶ Véleménye szerint Daube egy „firenzei fantázia” áldozata lett, utalva ezzel arra, hogy az ige jövő idejű alakja véleménye szerint a *Digesta* 1406 óta Firenzében őrzött kéziratában szereplő másolási hibának tudható be, mert a *Dig.* 9.2.27.5 szövegében szereplő „*erit*” *futurum* igealaknak a *Basilica* megfelelő szöveghelye ellentmond. Ankum a 30 napot ezért az időben visszafelé számította, és a tulajdonos kárával, nem az egész dolog értékével kalkulált.⁶⁷ Pugsley úgy vélte, a károsult dolog legnagyobb értéke a mérvadó.⁶⁸ A leg-

⁶³ Paul. 3 *ad ed.* *Dig.* 2.14.17.1 (*actio iniuriarum* és *actio furti*); Paul. 3 *ad ed.* *Dig.* 2.14.27.2 (*actio iniuriarum*).

⁶⁴ ROBERTIS 2000: 35.

⁶⁵ Ellentétes értelemben használja a *proxima* kifejezést Cicero: *Cic. Cat.* 1.

⁶⁶ Ankum szerint Daube egy *fantasme florentin* áldozata, mert nem *erit*, hanem *fuit* vagy *fuerit* állt a *lex Aquilia* eredeti szövegében. Lásd: ANKUM 1983: 179.

⁶⁷ DAUBE 1936: 256, 262; 1948: 57.

⁶⁸ PUGSLEY 1982: 3–4. Hasonlóképp később Finkenauer is: FINKENAUER 2017: 48sk. Ezen álláspontja ellentétes Gaius közlésével, aki szerint a dolog teljes értékét kell kifizetni, és vita csak abban állt, hogy az az adott időszakban elért legmagasabb érték legyen, vagy alacsonyabb érték is lehet. Lásd: Gai. *Inst.* 3.218.

kézenfekvőbb megoldás ezekkel szemben az, ha a fordulatot akképp értelmezzük, hogy az 30 napot biztosított a felek megegyezésére. Mindezt azáltal érte el, hogy a 30 nap leteltével a felperes becslését fogadta el kártérítési összegként.

Tudjuk, hogy a peren kívüli egyezségek elősegítése volt a 30 napos időszak bevezetésének fő indoka a *lex Pinaria iudiciaria* esetében is.⁶⁹ A határidő kitévése az ősi római jog más területein is a megegyezést szolgálta. Az idegen népekkel való konfliktusok kezelését ellátó papi testület, a *fetialisok* is biztosítottak bizonyos időt a római népet megsértő másik népnek elégtétel adására.⁷⁰ Mindezek fényében nagyon valószínű, hogy a *lex Aquilia* harmadik fejezete által előírt rejtélyes 30 nap szintén a felek peren kívüli megegyezését szolgálta.⁷¹

Fontos szempont, hogy ezt az oly sok fejtörést okozó *quanti ea res erit* kitévelt a Digesta szómagyarázatokat tartalmazó fejezete is így, felperesi becslésként definiálta:

Nincs különbség az „annyit, amennyit egy dolog ér” és az „annyit, amennyit egy dolog érni látszik” kifejezések között, mivel mindkét esetben a klauzula a dolog valódi értékének megbecslését írja elő.

*Inter haec verba „quanti ea res erit” vel „quanti eam rem esse parat” nihil interest: in utraque enim clausula placet veram rei aestimationem fieri.*⁷²

Hasonlóképpen nyilatkozik Gaius is.⁷³ Nála is arról olvashatunk, hogy az ő idejében a felperes becsülhette meg ezen károk nagyságát.

⁶⁹ Lásd: BABUSIAUX 2023: 130; METZGER 1997: 85–88.

⁷⁰ Liv. 1.32. Ehhez lásd: HELD 2017: 200.

⁷¹ Hasonlóképp Völkl is, aki szerint a károkozó hasonló vagyontárgy átadásával engesztelhette ki a károsultat. Lásd: VÖLKL 1977.

⁷² Ulp. 51 *ad Sab. Dig.* 50.16.179. A másik ezen értelmű forrás: Ulp. 38 *ad ed. Dig.* 50.16.193.

⁷³ Gai. *Inst.* 3.223–224.

Nagyon valószínű, hogy ezzel egy, már régóta bevett gyakorlatot ismertetett tankönyvében.⁷⁴ Ráadásul Gaius a számunkra érdekes, a tagcsonkítás és a csonttörés XII táblás törvényben foglalt kártérítése kapcsán mondja azt, hogy a korábbi tarifális büntetéseket követően ezeket a károkat a károsult becslése alapján kell meghatározni. A túlzó becslést nyilván a károkozó nem fogadta el, így a gyors megegyezéstől a felperes elesett, ráadásul a bíró amúgy is moderálhatta a kirívó becsértéket. Nem véletlen, hogy a digestabeli szómagyarázat is hangsúlyozza, hogy valódi becslésről van szó. Mindezen szempontokat egybevetve nem teljesen kizárható, hogy a *lex Aquilia* rejtélyes félmondatának az értelme meglehetősen egyszerű és kézenfekvő. A károkat az érintett becslése alapján kellett megítélni, és a feleknek 30 napjuk volt arra, hogy megállapodjanak, mielőtt az ügy a bíró elé került volna.

A *lex Aquilia* harmadik fejezetének ezen, a feleket kompromisszumra szorító megoldása egyáltalán nem volt ismeretlen a római polgárok számára. A törvény meghozatalakor már csaknem két évszázada hatályban lévő XII táblás törvény egy normája is az alku keresést irányozta elő csonkítással okozott károk esetében:

Ha tagot csonkít, és nem jut megegyezésre, azonos módon bűnhődjék.

Si membrum rup<:s>it, ni cum eo pacit, talio esto.

Mint látjuk, a törvény szövege maga utal a felek megegyezésére. És hogy az alku tényleg létrejöjjön, a „szemet szemért, fogat fogért”⁷⁵ elv, a *talio* minden bizonnyal hatékonyan segítette elő. Aulus Gellius legalábbis így gondolta, és ezenfelül azt is hosszasan ecsetelte, milyen nehéz a *taliót* a gyakorlatban megvalósítani. Ki tudja a csontot

⁷⁴ E problémakörrel lásd: GIFFARD 1933: 335–336.

⁷⁵ Vö. 2 Móz 21:24–25, majd Mt 5:38–42.

ugyanúgy eltörni, a végtagot éppúgy megcsonkítani vagy a házat azonos módon leégetni? Ha pedig valaki a bosszú során túllő a célon, azzal újra okot ad a másik félnek, hogy visszacsapjon. S mivel a pontosan ugyanolyan *talio* szinte lehetetlen, az adok-kapok eltarthat az örökkévalóságig.⁷⁶

A rómaiak ugyan vonzódtak a végtelenbe nyúló folyamatokhoz, gondoljunk csak az ördögien nehéz, végtelenbe vesző bizonyításra a tulajdoni per, a *rei vindicatio* esetében.⁷⁷ Annak során azt kellett bizonyítani, hogy a dolgot átruházó elődje és annak az elődje (és így tovább) tulajdonos volt. Többnyire mégis hamar véget ért ez a láncolat, hiszen egy eredeti szerzőmód vagy az elbirtoklás megszakította. A *talio* esetében már nehezebb kilépnünk az ördögi körből. Sextus Pompeius Festus, a Kr. u. 2. században élő nyelvész is még úgy tudja Verrius Flaccustól, hogy a *talio* egyenlő mértékű választ jelentett.⁷⁸ A sérüléseknek pariban kell lenniük.⁷⁹ A *talio* okozta örök láncolatnak is lehetett azonban egyszerűbb megoldása, erről Isidorusnál (Kr. u. 560/570–636) olvashatunk.⁸⁰ Ő ugyanis kifejti, hogy a *talio* esetében nem ugyanolyan sebet kell ejtenünk a károkozón, csupán hasonlót. Ezzel együtt is, a *talio*t mindenki igyekezhetett elkerülni.

Ezért tagcsonkítás esetére már a XII táblás törvény is a *talio* alternatívájaként az alkudozást írta elő, ezért az egyáltalán nem lehetett szokatlan a rómaiak számára. A *lex Aquiliá*t egyébként is feltétlenül érdemes a XII táblás törvényhez képest értelmezni, mert

⁷⁶ Gell. 20.1.18.

⁷⁷ SANTUCCI 2014: 839. KIEFNER 1964; BENEDEK 1983.

⁷⁸ Fest. 550 L = 363 M: *Neque id quid significet, indicat, puto quia notum est; permittit enim lex parem vindictam.*

⁷⁹ Mi, magyarok büszkék lehetünk rá, hogy ez a festusi tudásmorzsa nagyban egy magyar klasszika-filológusnak, Ponori Thewrewk Emilnek köszönhető. Persze az átlagember nem erről ismeri, hanem Szimónidésznek a Thermopülainál elesett spártai katonák emlékére íródott sírverse fordításáról: „Itt fekszünk, vándor, vidd hírül a spártaiaknak: | Megcselekedtük, amit megkövetelt a haza.” Van-e magyar, aki e sorokat ne ismerné kívülről?

⁸⁰ Isid. *Etym.* 5.27.24: *Talio est similitudo vindictae, ut taliter quis patiat ut fecit. Hoc enim et natura et lege est institutum, ut „laedentem similis vindicta sequatur”.*

Ulpianus szerint⁸¹ lényegében annak reformját vitte végbe a rongálások területén. Az idősebb Cato érdekes módon csonttörés esetén is irányadónak tudta a *lex talionis*,⁸² így a megegyezés ösztönzése ott sem volt feltétlenül új keletű. Mindenesetre a kompromisszumkeresést a *lex Aquilia* a csonttörésre is kiterjesztette, amelynek korábban a XII táblás törvény szerint tarifális büntetése volt: szabad személy esetében 300, rabszolga esetében 150 *as*.⁸³ Ez a fix tarifa egyrészt elég rugalmatlan volt, az egyedi eset sajátosságait teljesen figyelmen kívül hagyta, másrészt az évszázadok alatt el is értéktelenedett, ahogy a szembejövőket arcul csapó lovag esete kapcsán is tapasztaltuk.⁸⁴ Mindenesetre, ha elfogadjuk, hogy az idősebb Cato nem tévedett, elképzelhető, hogy a XII táblás törvény vezette be a gyakoribb csonttörés esetére a *talio* helyett a pénzbüntetést, a ritkább és súlyosabb tagcsonkítás esetére pedig megmaradt az ősi *talio*. Pontosabban az azzal való fenyegetettség, amely a felek megegyezését igencsak serkentette.

A XII táblás törvény és a *lex Aquilia* alkut segítő logikája sokban hasonlít, mégis jelentősek az eltérések is. Egyes esetekben a felek egyezségére bízták a kártérítés összegének megállapítását, míg más hol fix büntetést irányoztak elő. Mint láttuk, a *lex Aquilia* rabszolga, illetve barom elpusztítása esetére lényegében fixálta a büntetési tételt az elmúlt év legmagasabb piaci árában. Nem egyediesítette a kártérítést, az általános árat alkalmazta. Így tett a XII táblás törvény is csonttörés esetében, és fix pénzbüntetéssel operált. Nem tett különbséget például az alapján, milyen csont törött el. Viszont tagcsonkítás esetére a *talio*t, illetve az alkudozást írta elő. A *lex Aquilia* a

⁸¹ Ulp. 18 *ad ed. Dig.* 9.2.1.

⁸² Priscianus legalábbis ilyen értelemben tudósított. Lásd: *Cato tamen os protulit in IIII originum: „si quis membrum rupit aut os fregit, talione proximus cognatus ulciscitur.”* Cato, *Orig.* fr. 81.

⁸³ Lásd: XII tab. 8.3; Paul. *Coll.* 2.5.5. Vö. Gai. *Inst.* 3.223; *Inst. Iust.* 4.4.7; Gell. 20.1.32; Gai. *Inst.* 3.220; Plaut. *Asin.* 2.2.104; Gai. 21 *ad ed. prov. Dig.* 50.16.41.

⁸⁴ Ehhez lásd: GIOFFREDI 1980: 4; VALDITARA 2005: 3; CORBINO 2005: 23; CURSI 2010: 3.

nehezen megítélhető károk esetében szorgalmazta a megállapodást. Ezzel hozzájárult az igazságosabb kártérítéshez. Általában a sértett maga tudja legjobban, mekkora a kára, és mekkora kártérítést tartana igazságosnak. Persze túlzó követelését később a bíró, a *iudex* mérsékelhette. Másrészről az elkövető megegyezési hajlandóságát nagyban segítette, hogy a megegyezés elmaradása esetén várta a kétszeres összegre menő végrehajtási eljárás.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a *lex Aquilia* teljes körű, zárt keretet biztosított a peren kívüli megegyezésekhez. Egyfajta belső nézőpontú rezsimet, amely minden érintett érdekét jól szolgálta. Rögzítette a legsúlyosabb károkért járó összeget, a nehezebben megítélhető, kisebb károk esetében becslésre alapozott és határidőt szabott, valamint felelőssé tette a megegyezést csalárd módon felrúgó személyeket is. Persze a rómaiak nemcsak kényszerközösségen alapuló belső nézőpontú rezsimeket ismertek, hanem önkéntes alapon létrejöttet is. Ezek közül az egyik legfontosabb a házasság volt, ezért a következőkben érdemes erre is röviden kitérnünk.

A HÁZASSÁG

A Kr. e. 3–2. század fordulóján a rómaiaknál éppúgy, mint a régebbi időkben általában, szó sem volt kölcsönös szerelmen alapuló kapcsolatról, általában a családfők egyeztek meg gyermekeik jövőjéről. Varro szerint a lány férjhez adására vonatkozó ígéretből később nehéz volt visszalépni, hiába is akart volna már mást az apa.¹ Érdekes azonban, hogy a belső nézőpont még ezen merev körülmények között is érvényesült. Ugyan nem a házasságra lépők, hanem a házasságot ígérő családfő tekintetében. A megfelelő, ünnepélyes ígéretet tevő apa² a lelkét (*animus*) is „elzálogosította”, amint a lányát elígérte. Szabad akaratának szabott saját maga határt. A házassági ígéretet kötelező erejét a *praetorok* a törvény (*ad legem*), a *ensorok* pedig a méltányosság (*ad aequum*) alapján ítélték meg. Feltűnő, hogy miképp kerül ide, a *ensori* tevékenység körébe a méltányosság³ fogalma.⁴ A *ensori* erkölcsbíráskodást sok minden jellemzi,

¹ Varr. *Ling.* 6.71.

² Ehhez lásd Plautus és Terentius komédiáit: Plaut. *Aul.* 204–205; *Curc.* 670–671; *Poen.* 1156–1157; *Trin.* 1156–1168; Ter. *An.* 73–75; *Phorm.* 924–925. A szakirodalomból pedig BRAMANTE 2007.

³ Például Roland G. Kentnek a Loeb Classical Library számára készített angol fordítása a *fairness* kifejezést használja.

⁴ Tarwacka egyenesen méltányossági bíróságról (*court of equity*) beszél. Lásd: TARWACKA 2013: 197.

de az, hogy méltányos lett volna, kevésbé tűnik ki a forrásokból. Elképzelhető ezért, hogy Varro az *aequum* szócskát nem teljesen „méltányosság” értelemben használta. Sokkal inkább valami olyasmit érthetett alatta, ami a *censori* erkölcsbíráskodás során megfigyelt belső nézőponthoz áll közelebb. Arra a természetes „jogérzetre”, pontosabban normaérzetre utalhatott vele, amely minden római polgár közös értékrendjét alkotta, és amelyet az érintettek belső indíttatásból fogadtak el.⁵ Ez a fajta értelmezés feloldja a szó eredeti és későbbi értelme közti, látszólagos nagy távolságot. Az *aequum* ugyanis eredetileg „egyenlőt”, „egysíkút”, „laposat” jelentett, és csak később vette fel a „méltányos”, „igazságos” értelmet. A belső nézőpontra vonatkozó felfogás elismerésével jól áthidalható az űr e két jelentéstartalom közt. A rómaiak valami olyasmire utalhattak vele, ami mindenki számára egyértelmű, közös, és amit mindenki magára és a többiekre nézve elfogadhatónak, alkalmazhatónak tart. Eszünkbe juthat itt a közös értékrend Hadfield–Weingest-féle fogalma, amelyet megfeleltethetőnek tartottunk az ősök szokásaival, a *mores maiorum*-mal. Azaz nem a polgárok közti jogegyenlőség eszméjének korai megnyilvánulását kell az *aequitas* fogalma mögött keresnünk, ahogy azt egyes szerzők sugallják,⁶ hanem sokkal inkább egy közös értékrendre vonatkozó általános, belső nézőpontú konszenzust.⁷ Később, a rabszolgákkal való bánásmód kapcsán fogunk még találkozni az *aequum* ilyen értelmű használatával. Ott sem arról lesz szó, hogy a rabszolgával méltányosan kellene eljárni. Sokkal inkább arról, hogy a rabszolgával annak státuszához mérten, nagyjában-egészében egy általánosan elfogadható mérték szerint, túlkapasoktól mentesen kell bánni.

⁵ A Digestában is találkozunk a szó ilyen értelmű használatával. Lásd: Gai. 3 *ad ed. prov. Dig.* 3.5.2; Ulp. 30 *ad Sab. Dig.* 17.2.55; Paul. 14. *ad plaut. Dig.* 19.1.37; Ulp. 9 *ad ed. Dig.* 26.7.23.

⁶ GUARINO 1960: 623.

⁷ Hasonlóképp vélekedik Guarino is, amikor az *aequum* alatt a „társadalmi tudatnak” (*coscienza sociale*) megfelelőt ért. Lásd: GUARINO 1994: 202.

Persze attól, hogy valami általánosan elfogadott, még nem feltétlenül kellemes. A forrásokban is találunk utalásokat a házassággal együtt járó nyűgökre. Jól érzékelteti ezt a Kr. e. 131-ben *censorra* vált Quintus Caecilius Metellus beszéde, amelyben házasodásra bátorította a polgárokat.⁸ Ebben a házasságot szükséges rosszként írta le: „a természet előírta, hogy nem élhetünk kényelmesen velük [mármint az asszonyainkkal], de nélkülük pedig egyáltalán nem.”⁹ Egyesek kritizálták amiatt, hogy nem kellett volna elismernie a házasságban fel-felmerülő bosszúságot és kellemetlenségeket, mert így ösztönzés helyett inkább elrettentette a polgárokat. Titus Castricius azonban a következő érvekkel védte meg a *censori* beszédet:

Egy *censor* – mondta – egyféleképpen beszéljen, egy szónok pedig másféleképpen. Az mindig a rétor kiváltsága, hogy hamis, merész, ravasz, megtévesztő és szofisztikus állításokat tegyen, feltéve, hogy legalább az igazság látszata nála van, és csellel beférkőzhet az érintettek lelkébe. ... De Metellus, aki egy feddhetetlen és méltóságteljes személy, a római polgárokat megszólítva nem mondhatott olyat, ami szerinte vagy az emberek szerint nem igaz.¹⁰

Aliter, inquit, censor loqui debet, aliter rhetor. Rhetori concessum est, sententiis uti falsis, audacibus, versutis, subdolis, captiosis, si veri modo similes sint et possint movendos hominum animos qualicumque astu inreperere.... Sed enim Metellum... sanctum virum, illa gravitate et fide praeditum cum tanta honorum atque vitae dignitate aput populum Romanum loquentem, nihil decuit aliud dicere quam quod verum esse sibi atque omnibus videbatur...

⁸ Gell. 1.6.3.

⁹ Gell. 1.6.

¹⁰ Gell. 1.6.4–5.

Castricius érvelésében világosan tetten érhetjük a külső jogi és a belső nézőpont közti különbséget. Míg a szónokok bizonyos ke-
retek között szabadon érvelve próbálhatnak a hallgatóság lelkére,
animusára hatni, addig a *censortól* elvárható, hogy őszintén igaznak
is tartsa azt, amiről beszél. Utóbbi hitelességét az biztosítja, ha az
általa artikulált értékekkel ő maga személyesen is azonosul. Ennek
az azonosulásnak az egyik, kifelé is jól érzékelhető tanúbizonysága
feddhetetlen és méltóságteljes jelleme.

Mindez nagyon szépen hangzik, és jól mutatja, milyen idealisztikus
elvárásokat támasztottak a rómaiak, legalábbis a szavak szintjén.
A valóság azonban kissé más képet mutat. Metellus *censort* nem szép-
lelkű képzelgések motiválták beszéde elmondásakor, hanem az, hogy
a házasságok révén Róma több hadra fogható és adófizető polgárral
rendelkezzék: „a legigazabb és legsértetlenebb elvek közé tartozik,
hogy az állam nem maradhat fenn nagyszámú házasság nélkül.”¹¹
Ami pedig Metellus feddhetetlenségét és méltóságteljes jellemét illeti,
minden bizonnyal nem ezek a tulajdonságai kerültek előtérbe akkor,
amikor Atinius Labeo néptribunus a Tarpeii-sziklához ráncigálta,
és majdnem a mélybe taszította őt.¹² A Capitolium dombján ez volt
az a hely, ahonnan az árulókat és más elítélteket a rómaiak kivégzés
céljából lelökték.

Mindenesetre házasodásra serkentő beszéde remek példája
a probléma belső nézőpontú megközelítésének. Egyrészt olyan
értékre hívja fel a figyelmet, amelyet a közösség valódi értéknek
fogad el, vagy legalábbis annak kellene elfogadnia. Másrészt a házas-
sággal járó kellemetlenségek belső elfogadására buzdít. Hullámozó,
előnyöket és hátrányokat egyaránt bemutató érvelése mintha az
egyen belső vívódásait tükrözné vissza. Szónoklatának hatását
jól mutatja, hogy bő 100 évvel később Augustus császár maga is

¹¹ Gell. 1.6.1.

¹² Liv. Per. 59.

követendő példaként hivatkozott rá,¹³ amikor híres házassági törvényeit megalkotta.

A szakirodalom egy részében¹⁴ elterjedt nézet, hogy házassági törvényei révén Augustus a római társadalom legmagasabb osztályát, a *senatori* rendet kívánta erkölcsi egészségében és létszámában megerősíteni. A törvényekben számos olyan rendelkezést találunk, amely ősi szokásokat idéz fel, és a férj, illetve a családfő hatalmát látszik erősíteni. Például egy rendelkezés megengedte a férjnek, hogy tetten ért feleségét megölje, feltéve, ha a saját házában talált rá a házasságtörőkre, és ha hajlandó volt saját kezüleg véget vetni az asszony életének.¹⁵ A fenti feltételek mentén a hűtlen feleséget az ő apja is megölhette, szeretőjével együtt.¹⁶ Nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy a rómaiaknak ennek hallatán ősi törvénykönyvük, a XII táblás törvény azon passzusa jutott eszébe, amely megengedte az éjjeli, illetve a fegyverrel védekező tolvaj megölését, a többiekét azonban tiltotta.¹⁷

Akárhogy is volt, felkelti a gyanúnkat, hogy ezekkel az archaizáló és a társadalmi realitástól elszakadt rendelkezésekkel Augustusnak valamilyen egészen eltérő célja lehetett, nem az erkölcsök javítása. Azt, hogy a törvényekben szereplő anyagi szankciókkal, örökösödési korlátozásokkal valódi változást tud elérni a házassági morál tekintetében, talán maga a *princeps* sem gondolta komolyan. Rendelkezései csak látszólag voltak arra hivatva, hogy a *senatori* rendet erősítsék. A valóságban épp ellenkező céljuk lehetett. A városiasodó és individualizálódó *senatori* rendet büntették és háttérbe szorították, a reformokkal szimpatizáló vidéki, földművelő népesség, a lovagrend és a letelepített katonák kegyét pedig így igyekeztek elnyerni.¹⁸

¹³ Suet. *Aug.* 89.2.

¹⁴ LAST 1934: 400.

¹⁵ Paulus, *Sent.* 2.26.7.

¹⁶ Ulp. 1 *de adult.* Dig. 48.5.23.4.

¹⁷ XII tab. 8.12.

¹⁸ Megerősítőleg FRANK 1975: 48, 50.

Augustus voltaképpen kijátszotta a népi-urbánus ellentét politikai kártyáját. Ráadásul a *senatorok* ellen saját „fegyverüket” fordította, őseik erkölcsét, a *mores maiorumot*. Ugyan sem a házasságok, sem a gyermekek számát nem sikerült növelnie, az első *princeps* törekvéseinek mégis igen súlyos és maradandó következményei lettek a Római Birodalom további történetében. Minden későbbi hatalmi legitimáció esetében megerősítette és mintegy kötelezővé tette a múltba forduló nosztalgiát, a régi értékek iránti elkötelezettséget. Őt követően vált a politikai kultúra szerves részévé az a gondolat, hogy a jelen siralmas, szemben a dicsőséges múlttal, és hogy a jelen tévelygéseit csak a múltbeli értékekhez való visszafordulással lehet kiigazítani.¹⁹ Az lehet csak Róma legitim ura, aki tiszteli és becsben tartja az ősi római erényeket és értékeket. Szemben akár az éppen aktuális uralkodó közvetlen elődjével is, aki nyilván elfordult ezektől az ideáloktól, és ezzel romlásba vitte a jobb sorsra érdemes birodalmat. Az nem sokat számított, hogy az érintett előd éppen így érvelt az ő elődjével szemben annak idején. Nem véletlen, hogy Domitianus császár *censorként* felélesztette az említett augustusi törvényeket.²⁰ És az sem véletlen, hogy mindezt Iuvenalis maró gúnnyal illeti: „Boldog kor, melyben az erkölcs | legfőbb őre te vagy! Szállj, Róma, magadba! Az égből | harmadik, új Cato hullt le közénk...”²¹

Mindebből sejthető, hogy az augustusi házassági törvények nem igazán törődtek az érintettek belső nézőpontjával. Kizárólag a jutalmazás és a büntetés (*praemia et poenae*)²² anyagi serkentői révén igyekeztek a normakövető magatartást biztosítani. Kiváló bizonyítéka a belső nézőpont teljes hiányának, hogy maguk az érintettek egyáltalán nem fogadták szívesen, hogy ennyire személyes, illetve családi ügyeikbe kívánt beleszólni az uralkodó. Augustus érezte ezt

¹⁹ Lásd: WATTS 2021: 26sk.

²⁰ STEWART 1994: 311.

²¹ Iuv. 2.36–38 (Muraközy Gyula fordítása). Ehhez lásd: BUSA 2018: 25.

²² Suet. *Aug.* 34.

az ellenállást, és nem véletlenül hivatkozott Metellus *ensor* fent említett beszédére. Nem annyira annak tartalma volt számára fontos, hanem az a tény, hogy ezeknek az ügyeknek a szabályozása nem az ő fejéből pattant ki, hanem komoly előzményei vannak.²³ Azzal kívánta beavatkozását igazolni, hogy felhívta a figyelmet: a házasság intézményét már a tisztelt ősök is nagy gonddal óvták.

Egyes szerzők a reformcsomag kudarcát éppen erre a nehézségre vezetik vissza.²⁴ Állításuk szerint azért nem lehetett sikeres a törvénycsomag, mert a római szellemtől idegen volt az, hogy ilyen belső, családi viszonyokba kívülről, központilag avatkozzanak be. Nem gondolom, hogy a kudarc okának ez lett volna az egyetlen vagy fő oka. Korábban a *censori* erkölcsfelügyelet előtt sem maradtak zárva a római hálósobák ajtajai: „a rómaiak kinyitnak minden házat, és kiszélesítik a censorok hatáskörét egészen a hálósobáig, és ezt a *magistratust* minden otthoni dolog felügyelőjének és őrzőjének tették meg.”²⁵ Persze erre a magánéletbeli intrúzióra még a belső nézőpont alapján került sor. Ez a belső azonosulás azonban idővel meggyengült. A házassági reform kudarcában sokkal többet nyomhatott a latban az életkörülmények, az életmód, valamint a társas viszonyok gyökeres megváltozása a *senatori* rend körében. A házasság archaikus rezsimje mögül lassan eltűnt a belső nézőpont, és ezt a hiányt a legszigorúbb anyagi szankciók segítségével sem sikerült eredményesen kitölteni. Egyszerűen más korszak köszöntött be, amit igen életszerűen ecsetelt Iuvenalis nőgyűlölőnek kikiáltott²⁶ hatodik szatírájában.

Nem is Augustus volt az első, aki a korábban a családfő hatalmi körébe tartozó viszonyokba jogi eszközökkel kívánt beavatkozni. A Kr. e. 1. században a *praetornak* a megsértett szeméremről szóló *edictuma*, az *edictum de adtemptata pudicitia* szolgálta a feleségek

²³ Lásd: Suet. *Aug.* 89.2.

²⁴ LIVELEY-SHAW 2020: 265–266.

²⁵ Dion. Hal. *Ant. Rom.* 20.13.2.

²⁶ BOND 1979.

és lányok tisztaságának védelmét.²⁷ Büntetendő magatartásnak minősült a családanyák, az ifjú lányok és fiúk kísérelésétől eltávolítani, velük szemérmetlen módon beszélni vagy őket zaklatással felérő módon követni.²⁸ A *praetori* védelem első látszatra valóban az intim szféra, a szexuális erkölcsök védelmét szolgálta. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. A *pudicitia* nem egyszerűen az ideális római nő eszményi tisztaságát jelentette, hanem egyben a rómaiak által tisztelt istennő is volt.²⁹ Egy történet szerint Verginia, akit *plebeius* férje miatt kitiltottak a *patricius* Pudicitia imadásából, oltárt emelt a *plebeius* Pudicitianak, és azzal a felhívással fordult asszonytársaihoz, hogy ami a férfiak számára a harci vitézség, az legyen a nők számára a szűzi szemérem.³⁰ A nemi tisztaság azonban nem csak a társadalomban betöltött férfi- és női szerepeken keresztül kapcsolódott a közügyekhez. Az istennő kultusza szorosan összekapcsolódott a város védelmével. Akkor fohászkodtak hozzá, ha Róma nagy veszélyben volt. Ezért a *pudicitia* sohasem volt tisztán magánügy, hanem egyszersmind igen fontos közügynek is minősült. Ilyen és ehhez hasonló vallási hagyományok ismeretében elhamarkodottnak tűnnek azok az ítéletek, amelyek a közügyek és a magánügyek elválasztásának modern gondolatából vonnak le következtetéseket az ókori római erkölcsi, házassági kérdésekben. Ráadásul nem valószínű, hogy az egy évre szóló mandátumára készülő *praetor* pusztán ideológiai megfontolásból, vagy éppen erkölcsöszi tetszelgésből alkotta meg a kérdéses *edictumot*. Sokkal valószínűbb, hogy valós társadalmi problémát kívánt vele orvosolni, és nyomós igazgatási, városrendészeti megfontolások vezették. Azaz a norma címzettjei nemhogy ellenezték, hanem inkább kívánatosnak tartották a *praetori* beavatkozást a családi ügyeikbe. Ami számunkra fontos, hogy a *ma-*

²⁷ Ulp. 77 *ad ed.* Dig. 47.10.15.23.

²⁸ FUSCO 2010.

²⁹ Liv. 10.23.3–10.

³⁰ Plin. *HN* 2.14.1.

gistratus a régi erkölcsökre hivatkozott, és a formulába felvette a „jó erkölcsökbe ütköző”, azaz *contra bonos mores* fordulatot.³¹ Azaz a *praetor* nem egyszerűen az ősök erkölcsére hivatkozott, hanem a jó erkölcsökre. Ezzel egyrészt a jogalkalmazás számára adhatott biztosabb fogalmi kereteket a valóban büntetendő cselekmények megállapításához. Másrészt a „jó” jelző hozzáadásával nyomatékosította, hogy valóban olyan ősi szokásról, értékről van szó, amelyet még ma is követni kell. Ezzel mintegy hallgatólagosan azt is elismerte, hogy az adott érték mögött már nem állt az a belső nézőpontra alapuló társadalmi egyetértés, amely a norma önkéntes követéséhez vagy közösségi elrettentéséhez szükséges. Külső beavatkozásra volt tehát szükség, és kikövezett út vezetett oda, hogy a császárok – élükön Augustusszal – külső nézőpontból, anyagi szankciók segítségével szabályozzanak házassági, családi és szexuális viszonyokat.

A háttérbe szorított belső nézőpont azonban igen makacsnak bizonyult: 200 esztendő is eltelt, de a házassághoz való császári hozzáállás meglehetősen sokat változott, és a szabályozás retorikájában újra fontos szerephez jutott a belső nézőpont. Caracalla császár a házastársak közti ajándékozás megengedhetőségét tárgyalva már az őszinte szerelemről beszélt:

Ezt az indokot [nevezetesen a házasság anyagi ösztönzőkhöz kapcsolását] emelte ki beszédében a mi uralkodónk, Antoninus Augustus [azaz Caracalla császár] is, aki így fogalmazott: „Elődeink megtiltották a férj és a feleség közti ajándékozásokat, hogy az őszinte szerelem egyedül a lelkek vonzalmán alapuljon, és hogy védjék a házastársak jó hírét is, nehogy úgy tűnjön, hogy egyetértésüket a pénz alapozza meg, és a jobb módú nehogy szegénységbe süllyedjen, a rosszabb sorsú pedig gazdagabb legyen.”

³¹ LENEL 1927: 400.

Haec ratio et oratione imperatoris nostri Antonini Augusti electa est: nam ita ait: „Miores nostri inter virum et uxorem donationes prohibuerunt, amorem honestum solis animis aestimantes, famae etiam coniunctorum consulentes, ne concordia pretio conciliari viderentur neve melior in paupertatem incideret, deterior ditior fieret.”³²

A szöveg alapján az ősök erkölcsse, a *mores* az alapja annak, hogy a házasság tisztaságával nem fér össze, ha a feleket anyagi érdekek befolyásolják. Caracalla császár felsorolja, hogy elődeik miért tiltották az ajándékozást. A lista elején szerepel az a meglepő indok, hogy a házasságot, a szerelem őszinteségét egyedül a lelkek vizsgálatával, a belső nézőpontok alapján kell megítélni. Ebből arra következtethetünk, hogy a klasszikus korszakban a házasság tiszta, szerelmi jellegét ősi értéként tartották számon. Nyilvánvaló, hogy ez inkább kívánatos, ideologikus, mintsem történetileg hiteles elképzelés a „nagy” római elődök házasságáról. A nővétel és a szülők megállapodása következtében létrejövő házasságok korában illuzórikus szerelmi kapcsolatként értelmezni a házasságot. Ráadásul az emlegetett ősi erkölcsök sem lehetnek olyan ősiek. Főleg azért nem, mert a házastársak közötti ajándékozási tilalomnak a férj uralmával járó, *manusos* házasságok esetében, ahol a feleség nem rendelkezett önálló vagyonnal, nem lett volna sok értelme. A tilalom csak akkor vált fontossá, amikor ezek a férji hatalommal járó házasságok már eltűnőben voltak. Felvetődik a kérdés, hogy a császár miért hivatkozik egy olyan ősi értékre, amely igazán sohasem létezett. Miért lett fontos újra a belső nézőpont? Miért került előtérbe újra a lélek ítélete?

A belső nézőpont reneszánszát a Kr. u. 2. század második felében valószínűleg két jogtudósnak, Papinianusnak (Kr. u. 142–212) és Ulpianusnak köszönhetjük.³³ Papinianust épp a házasság szerelmi alapjairól oly édesen értekező császár ölette meg szemrebbenés

³² Ulp. 32 *ad Sab. Dig.* 24.1.3pr.

³³ Papinianus esetében megerősítőleg: MAYER-MALY 1986: 154.

nélkül. Indoka állítólag az volt rá, hogy a jogtudós nem volt hajlandó igazolni a császár Geta elleni testvérgyilkosságát.³⁴ Bármi is volt a leszámolás háttérében, az tény, hogy mind a gyilkos császár, mind az áldozattá vált jogtudós előszeretettel használta a jó erkölcsökre, a *boni mores*re vonatkozó kitélt rendeleteiben, műveiben, illetve jogi véleményeiben. Tanulságos lesz Papinianus egy töredékét közelebbről is megvizsgálunk:

Egy fiú, aki apai hatalom alatt állt, olyan feltétellel lett örökösnek nevezve, amelyet a szenátus vagy a császár elítélnek. A családfő végrendelete érvénytelen, mintha a feltétel [a fiú] számára lehetetlen lenne. Úgy kell vélnünk ugyanis, hogy nem vagyunk képesek olyat tenni, ami az embertársaink iránti kötelességtudatunkat, becsületünket, szeméremérzetünket sérti, és hogy általánosan fogalmazzak, a jó erkölcsökbe ütközik.

*Filius, qui fuit in potestate, sub condicione scriptus heres, quam senatus aut princeps improbant, testamentum infirmet patris, ac si condicio non esset in eius potestate: nam quae facta laedunt pietatem existimationem verecundiam nostram et, ut generaliter dixerim, contra bonos mores fiunt, nec facere nos posse credendum est.*³⁵

A jogi dilemma az volt, hogy egy örökhagyó családfő egy jogilag helytelenített cselekmény elkövetését szabta feltételül a végrendeletében. Így az örökös elvileg csak úgy juthatott volna az örökséghez, ha jogellenesen cselekszik. Ha ezt megteszi, az esetleges büntetést kockáztatja, annak ellenére, hogy nem teljesen szabad elhatározásból, hanem apja utolsó kívánsága szerint és egyfajta gazdasági kényszer hatása alatt cselekedett. Azaz a családfő nemcsak a vagyonát, hanem egy jogellenes cselekményt is örökségül hagyott a fiának. Végakarata

³⁴ Legalábbis Lübtow így gondolta, lásd: LÜBTOW 1989: 159.

³⁵ Pap. 16 *quaest. Dig.* 28.7.15.

az örököszt az elé az etikai dilemma elé állította, hogy elkövesse-e az érintett jogellenes cselekményt az örökség megszerzése érdekében. A dilemma azonban még ennél is mélyebb. Nem egyszerűen a jogszerű cselekvés és a pénzsóvárság konfliktusáról van itt szó, hanem két erkölcsi kötelezettség ütközéséről. A fiúgyermeknek egyrészt teljesítenie kellene apja végakarátát, másrészt meg kellene felelnie a társadalmi elvárásoknak is. Ha a fiú nem tesz eleget a feltételnek, apja végakarátával szegül szembe. Ha ellenben teljesíti apja akaratát, a *senatus* vagy a *princeps* által helytelenített módon cselekszik. Bármit is tesz, cselekedete így vagy úgy mindenképp elítélendő lesz.

Ezzel az erkölcsi dilemmával szembesülve Papinianus roppant érdekes megoldáshoz folyamodott. A feloldhatatlannak tűnő dilemmát belső nézőpontból számolta fel. Úgy kell vélnünk, fejtette ki, hogy nem tudunk olyat cselekedni, ami az embertársaink iránti kötelességtudatunkat, jó hírünket, szégyenérzetünket sérti. A helytelenített feltételt fizikailag lehetetlen feltétellé minősítette át. Mintha a fiúgyermek fizikailag nem tudna a végrendeleti feltételben előírt módon cselekedni. Nyilvánvalóan erre teljes mértékben képes lenne, azonban neki is mint római polgárnak úgy kell tekintenie magára, mintha ennek az ellenkezője lenne igaz. Ráadásul a többes szám első személyű megfogalmazás alapján Papinianus magára, illetve a polgárok közösségére nézve is mérvadónak tekinti ezt a korlátozást. Nem meglepő, ha felidéződik bennünk Metellus *ensor* magát is győzködő buzdítása polgártársaihoz a házasság ügyében. Az alkalmazott belső nézőpontnak köszönhetően az erkölcsi dilemma feloldódik: mivel lehetetlen megtenni az előírt dolgot, így annak nem teljesítése nem is róható fel. Az erkölcstelenség ezzel a megoldással fizikai lehetlenséggé alakul át, a morális probléma egyszerű technikai akadállyá porlik szét. A szöveg belső ritmusa finoman, de érzékletesen mutat rá a lényegre. A „hatalmában van” (*in potestate*) fordulat kétszer is szerepel a szövegben. Először az atyai hatalomra utal, másodszor pedig a jogalkotói rosszállás okozta fizikai lehetlenségre. Ezzel a

szóhasználattal jelzi a jogtudós, hogy a lényegi konfliktus itt a családfői és a centrális (császári, illetve *senatusi*) hatalom között áll fenn. Figyelemre méltó az is, hogy a központi álláspont nem kifejezett jogi tilalom formájában, hanem „csupán” egyfajta rosszallásként jelenik meg. Legalábbis a használt „helytelenít” jelentésű *improbare* ige ezt mutatja. Ezzel az igével találkozunk Papinianusnál olyan helyen is,³⁶ ahol az ősi szokásokkal ellentétes, hozományadással összefüggő cselekményre utalnak vele. Azaz a *senatus* és a császár a korábbi, *censori* rosszalláshoz hasonló, „puha” eszközzel élhetett, vagy ami még valószínűbb, a jogtudós a központi beavatkozást ekként tálalva kívánta elfogadhatóvá tenni. Az indokolásban felsorolt védendő értékek, a kötelességtudat, a becsület és a szeméremérzet is az ősi római értékrendhez való tudatos kötődés jele. A kancellária szóhasználatában a Kr. u. 2. században már rutinszerűen³⁷ használták ezt a moralizáló hármas formulát.³⁸

Lényeges eltérés azonban a *censori* időkhöz képest, hogy a központi beavatkozás célja már nem a régi, nagycsaládi, atyai hatalmon alapuló rend megszilárdítása volt. Hiszen a helytelenítés végül az atyai akaratot, ráadásul végakaratot rontotta le. Mindezzel együtt a belső nézőpont segített a felmerült erkölcsi és hatalmi probléma megoldásában, és többek között Papinianus munkássága révén a Kr. u. 2. században ismét megjelent a római jogtudósok eszköztárában.

Az ősi szokásokra való hivatkozás ekkor már nem feltétlenül a korábban szinte korlátlan hatalmú családfők érdekét szolgálta. Jó példa erre annak az ünnepélyes szóbeli ígéretnek, *stipulatió*nak a kikényszerítése is, amelyben a férj pénzbeli szankció terhe mellett ígérette meg feleségének, hogy korábbi szeretőjével a házasság fennállása után nem létesít nemi kapcsolatot.³⁹ De arra is van példa,

³⁶ Pap. 1 *def.* Dig. 23.4.27.

³⁷ Ugyanezt a hármas listát találjuk például a *decretum divi Marcib*an is. Lásd: Call. 5 *de cogn.* Dig. 48.7.7.

³⁸ MAYER-MALY 1986: 162.

³⁹ Pap. 11 *resp.* Dig. 45.1.121.1.

hogy egy, a férjnek kedvező jogi döntéssel, a belső nézőpont révén, képesek voltak a férfiak viselkedését meghatározni. Lássuk csak, mire is gondolok pontosan:

Pomponius elegánsan teszi fel a kérdést Sabinushoz írt kommentárjának 15. könyvében, hogy vajon betartandó-e az a megállapodás, amelyet a férj annak érdekében kötött, hogy ne arra ítéljék, amennyit teljesíteni képes, hanem az egész tartozásra. És tagadja, hogy ez a megállapodás kötelező erővel bírna, ami nekem is igaznak tűnik: ugyanis ezt a megállapodást jobb a jó erkölcsökbe ütközőnek mondani, mivel szemben állónak tűnik azzal az áthagyományozódott tisztelettel, amelyet a férjekkel szemben tanúsítani kell.

*Eleganter quaerit Pomponius libro quinto decimo ex Sabino, si paciscatur maritus, ne in id quod facere possit condemnetur, sed in solidum, an hoc pactum servandum sit? Et negat servari oportere, quod quidem et mihi videtur verum: namque contra bonos mores id pactum esse melius est dicere, quippe cum contra receptam reverentiam, quae maritis exhibenda est, id esse apparet.*⁴⁰

Ulpianus ezen fragmentuma értelmében, ha egy válófélben lévő nő és férfi megegyezik abban, hogy a férfinak a hozományt teljes egészében vissza kell adnia, holott ehhez nincs elég pénze, akkor ez a megállapodás érvénytelennek tekintendő. Az indokolás szerint az ilyen megállapodáshoz azért nem fűződik az állami úton való kikényszeríthetőség, mert a jó erkölcsökbe ütközik, mivel sérti azt az áthagyományozódott tiszteletet, amelyet a férjek iránt tanúsítani kell.

Az érvelő jogtudósban erős a bizonytalanság, amit az óvatos megfogalmazás is tükröz: „igaznak tűnik”, „jobb ... mondani”, „szemben

⁴⁰ Ulp. 36 *ad Sab. Dig.* 24.3.14.1.

állónak tűnik”. Egy maga igazában biztos jogtudós nem éppen így beszél. Honnan ered ez a bizonytalanság?

A római jogtudósoknak nem remegett meg a kezük, ha erkölcsi ügyekben kellett ítéletet alkotniuk. Mi az oka akkor a jelen esetben tapasztalható határozatlanságnak? Nem elégedhetünk meg azzal a magyarázattal, hogy a jogtudós által megkívánt ideális állapot messze állt a társadalmi realitástól. Ulpianus érvelésének végső láncszeme az a római hagyomány, amelynek értelmében a feleség a férjével szemben köteles megfelelő tiszteletet tanúsítani. E tisztelet az ősoktól származik, és mint átvett hagyomány mindenképp egyfajta közösségi elfogadáson alapuló igazság, annak ellenére is, hogy érvényesülése esetleg már a múltban sem volt maradéktalan. A szöveg jelenében is inkább idealizált feltevésnek, mint társadalmi realitásnak számított,⁴¹ hogy a válófélben lévő feleségek a férjük iránt érzett tiszteletből nem hagyják őket teljesen elszegényedni.⁴² Ilyen társadalmi gyakorlat nem létezett, azt csak fokozatosan a bírói gyakorlat alakította ki.⁴³ Nem a feleségek, hanem a bírák mentették meg a férjeket az éhezéstől.⁴⁴ De az érvelés igazságtartalma nem attól függ, hogy a rómaiak ideális (vagy inkább idealizált) hőskorában, a virágzó köztársaság idején a feleségek valóban tisztelték-e férjüket, hanem hogy ez az erény annak a kánonnak a részét képezi-e, amelyet a kortárs rómaiak az ősök vélt életmódjából követésre méltónak tartottak. Erre a kánonra utal a *receptam*, azaz „átvett” értelmű kifejezés, amely technikusabb jogi értelemmel is rendelkezett, így

⁴¹ Ugyanakkor a *beneficium* intézménye megfelelt a római mentalitásnak. Lásd: GRIMAL 2017: 142.

⁴² A *beneficium competentiae* igen széles szakirodalmából lásd: PAMPALONI 1898: 59; LITEWSKI 1971: 469; ZANZUCCHI 1916: 61; ARANGIO-RUIZ 1930; SOLAZZI 1960: 463; MARRONE 1976: 5; GILDEMEISTER 1986: 144.

⁴³ RODRÍGUEZ 2012: 109.

⁴⁴ *Inst. Iust.* 4.6.37; Pomp. 16 *ad Sab. Dig.* 24.3.18.1; Mod. 2 *diff. Dig.* 42.1.20; Paul. 6 *ad plaut. Dig.* 42.1.23; Pomp. 4 *ex plaut. Dig.* 42.1.24; Tryph. 12 *disp. Dig.* 42.1.52; valamint *Cod. Iust.* 5.13.1pr és 7.

például a megőrzésre átvett dolgokért való felelősséget is jelenthette. Azaz a jogtudós bizonytalansága mögött nem az ideális és a reális közti távolságot kell keresnünk.

Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha Ulpianus határozatlan-
ságát arra vezetjük vissza, hogy a tiszteletlenségben jelen esetben
mindkét fél érintett. Ugyanis ha nagyobb odafigyeléssel újra el-
olvassuk a szöveget, láthatjuk, hogy a tisztelet erényét nem a feleség
magatartása, hanem maga a megállapodás, a *pactum* sérti. A *pactumot*
azonban két fél, a férj és a feleség együtt, egymásra tekintettel, kon-
szenzuális alapon kötötte meg!⁴⁵ Ebben a megközelítésben a szöveg
nem a férj hatalmi pozícióját támasztja alá, ahogy azt a pandek-
tistikában számos szerző⁴⁶ preconcepciózus olvasata érteni vélte.⁴⁷
Épp ellenkezőleg: a házasságban mindkét fél kölcsönös tiszteletadás-
sal tartozik a másik irányában.⁴⁸ Ha adott megállapodás tiszteletlen,
akkor nemcsak a konkrét feleség, hanem a konkrét férj sem nőtt fel
a feladatához. A férj nem érdemel dicséretet azért, mert önfeláldozó
módon igyekezett a feleség teljes hozományát visszafizetni. Épp
ellenkezőleg. Ez a jellemgyenge, érzelgős férfi nem nőtt fel ahhoz a
tisztetséghez, amely a római férjeket megilleti. A szövegben hasz-
nált kifejezés, a *reverentia*⁴⁹ szó megerősíti fenti elképzeléseinket.
Cicero kötelességekről szóló művében a tisztelet ezen latin fogalmát
szorosán egybekapcsolja azzal, hogy súlyos jellemhibának minősül,
ha figyelmen kívül hagyjuk mások rólunk alkotott véleményét.⁵⁰
Azaz a *reverentia* igazi értéke, ha alanya maga teszi magát tiszteletre

⁴⁵ Lásd: FRIER–MCGINN 2004: 99.

⁴⁶ Például BÖCKING 1862: 169–170; VERING 1865: 314; KELLER 1866: 185–186;
SINTENIS 1860: 4–8.

⁴⁷ Erről összefoglalóan lásd: DUNCKER 2003: 397–398; SCHMIDT 1973: 47.

⁴⁸ Ezt az értelmezést erősíti Paul. 7 *ad Sab.* Dig. 25.2.3.2.

⁴⁹ POHLENZ 1949: 50; BUCKLAND 1931: 58. A *libertinust* a *patronus* irányában
terhelő *reverentia* kérdéséhez lásd: Mod. 10 *pand.* Dig. 2.4.13; vö. BRÓSZ 1964:
115. A *reverentia* utóéletéhez lásd: DUNCKER 2003: 385.

⁵⁰ Cic. *Off.* 1.99.

méltóvá mások szemében. A tiszteletet tiszteletre méltó viselkedéssel ki is kell érdemelni. Így a lényegi kérdés belső nézőpontból merül fel: tiszteletre méltóan viselkedem-e mások szemében?

A férfiak többes számú alakja egyértelművé teszi, hogy itt általános mércéről van szó. Azáltal, hogy a megállapodást jogilag nem kikényszeríthetőnek tekintették, a konkrét férj akaratát is megghiúsították annak érdekében, hogy a férfiek és a feleségek között általában érvényesülő hierarchikus rezsím fennmaradjon.

A különböző korokból származó, a házassághoz szorosabban-lazábban kapcsolódó forrásszövegeket olvasva sajátos fejlődési ív bontakozik ki. A *censori regimen morum* esetében még viszonylag tisztán belső nézőpontra alapuló renddel találkozhattunk. A *principatus* elejére a korábban közösségileg védett értékeket már a központi hatalom kívánta érvényesíttetni. Egyes esetekben legitimációs, máskor akár burkolt represszív szándékkal. Végül a Kr. u. 2. század közepétől szemtanúi lehettünk a belső nézőpont másodvirágzásának. Eddigre nyilvánvalóvá vált a külső, központi kényszer elégtelensége, másrészt újra szükségesnek érezték a belső azonosulás stabilizáló erejét. Láthattuk, hogy ebben a korszakban újra hangsúlyossá vált a belső nézőpont, illetve a jellem szerepe. Inkább idealizált vágyalom, mint valós társadalmi realitás volt az új belső nézőpontra alapuló közös értékrend megteremtése. Vélhetően tudatos jogpolitikai szándék volt abban a vonatkozásban, hogy a birodalom megnövekedett számú és sokszínű polgárai elé egyfajta valláspótlékként újra az ideális római polgár közös eszményképét állítsák.

KOCSMÁK ÉS AJÁNDÉKOK

Amikor Gaius Gracchus Kr. e. 124-ben hazatért Szardíniáról, ahol politikai pályafutása nyitányaként az adó- és pénzügyekért felelős *quaestor*ként tevékenykedett, emlékezetes szónoklatot intézett a római néphez.¹ A beszédet akár egy, a régi erkölcsökért aggódó *censor* is megirigyelhette volna. Gracchus kifejtette, hogy kétéves, *provinciabeli* tartózkodása idején került a kocsmákat, otthonában szépséges rabszolgafiú sem várt rá, és rendezvényein a polgárok fiaival szemben nagyobb tisztességgel viseltetett annál, mint ha azok egy tábornok katonai sátrában lettek volna. A helyi lakosoktól nem fogadott el ajándékokat, prostituáltakat nem hívott magához, és rabszolgáival is kíméletesen bánt. Ha nem így tett volna, kezeljék őt az emberiség legalantasabb és legközönségesebb tagjaként – szólította fel Gracchus polgártársait.

A következőkben röviden végigtekintünk ezeken a rómaiak által is erkölcstelennek ítélt cselekményeken. A nemi erkölcsökről a házasság intézménye kapcsán már érintőlegesen volt szó. Így most először a felsorolás első, talán legkevésbé kirívónak tűnő elemeivel, a kocsmázással, majd az ajándékok elfogadásával foglalkozunk. A rabszolgákkal való bánásmódnak külön fejezetet szentelünk.

¹ Gell. 15.12.

Gracchus fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy kocsmát, latinul *popinát* nem üzemeltetett. Az, hogy a kocsmázás egy sorba került a prostitúcióval, a zsarolással és a közhatalommal való visszaéléssel, mutatja, milyen megvetéssel tekintettek arra Róma előkelői. Költői erővel fogalmazta meg ezt Iuvenalis nyolcadik szatírájában:

Kell-e vezér, Caesar? Kell. Küldj hamar, Ostia várja, küldj! De követedet menj a kocsmába keresni. Ott leled azt a gyilkosok, orgazdák, szökevények, ácsok, hóhérok, révészek, néma doboknál alvó gallusok elkábult gyüledeke között, hol egyenlő minden, s minden közös, ágy, kulacs, asztal.²

Mitte Ostia, Caesar, | mitte, sed in magna legatum quaere popina: | inuenies aliquo cum percussore iacentem, | permixtum nautis et furibus ac fugitiuis, | inter carnifices et fabros sandapilarum | et resupinati cessantia tympana galli.

A következőkben egy olyan esetről lesz szó, amely a kocsmalátogatás erkölcsi tilalmán keresztül érzékelteti, hogy a jog miképp segítheti egyes, belső nézőpontú rendszerek fennmaradását.

De ha (a szakértő bíró) valamely tisztességtelen helyen történő megjelenést ír elő, például egy kocsmát vagy egy bordélyt, ahogy Vivianus mondja, nem kétséges, hogy büntetlenül ellen lehet ennek szegülni: ezt a véleményt Celsus is megerősíti Digestájának második könyvében. Ezzel kapcsolatban elegánsan veti fel azt a kérdést, hogy ha a hely olyan, ahol a pereskedők egyike tisztességes módon nem tud megjelenni, a másik pedig igen, és nem megy el az, aki a saját megbecsülésének sérelme nélkül oda tudna menni, az pedig elmegy, aki tisztessége csorbulása árán tud odamenni, vajon a megállapodás

² Iuv. 8.171–178 (Kis János fordítása alapján).

szerinti büntetés kifizetendő-e, mintegy a nem teljesített cselekmény miatt. És helyesen véli, hogy nem szedhető be (a büntetés): abszurd lenne ugyanis, ha a parancs az egyik féllel szemben érvényesülne, a másikkal szemben pedig nem.

*Sed si in aliquem locum inhonestum adesse iusserit, puta in popinam vel in lupanarium, ut Vivianus ait, sine dubio impune ei non parebitur: quam sententiam et Celsus libro secundo digestorum probat. Unde eleganter tractat, si is sit locus, in quem alter ex litigatoribus honeste venire non possit, alter possit, et is non venerit, qui sine sua turpitudine eo venire possit, is venerit, qui inhoneste venerat, an committatur poena compromissi an quasi opera non praebita. Et recte putat non committi: absurdum enim esse iussum in alterius persona ratum esse, in alterius non.*³

A szöveg tanúsága szerint, ha egy szakértő bíró (*arbiter*) a feleket a per lebonyolítása céljából valamely tisztességtelen helyre, például kocsmába⁴ vagy bordélyba hívja össze, felszólítását büntetlenül figyelmen kívül lehet hagyni. Ezzel önmagában nincs is semmi probléma. Mi van azonban akkor, ha a bíró által kijelölt hely olyan, hogy azt az egyik fél minden további nélkül felkeresheti, a másik azonban nem, mivel az rá nézve méltóságon aluli volna?⁵ Ebben az esetben kérdésként merülhet fel, hogy meg kell-e fizetnie az idézés figyelmen kívül hagyása miatt járó büntetést annak a személynek, aki nem jelent meg a helyszínen, holott azt megtehetette volna. Pláne, hogy a másik, akire nézve az adott hely felkeresése tisztességtelen cselekménynek minősült, megjelent a kijelölt helyszínen.

³ Ulp. 13 *ad ed.* Dig. 4.8.21.11.

⁴ A forrás a latin *popina* kifejezést használja, amely a Kr. u. 2. századtól kezdődően hírhedt ügyletkötő helyszíneket jelentett. Lásd: MONTEIX 2015: 222.

⁵ Az ilyen erkölcstelen hely, *locus inhonestus* kapcsán lásd: GUZZO – SCARANO USSANI 2006.

Ulpianus végül is Celsusszal egyetértve nemleges választ ad erre a jogkérdésre. Álláspontját azzal indokolta, hogy abszurd lenne, ha a jog egy parancsa az egyik féllel szemben érvényesülne, a másik féllel szemben pedig nem. Mit jelenthet ez pontosan? Nem arról van éppen szó, hogy a parancsot az egyikük betartotta, a másik pedig nem, és mégsem kell megfizetnie a büntetést? Éppen az nem ment el, aki a parancsot minden további nélkül teljesíthette volna. Csak akkor értelmes az indokolás, ha úgy értelmezzük, hogy azt, aki megjelent, a parancs nem kötelezhette. Miképp lehetséges ez?

A válasz abban keresendő, hogy a perben álló két fél minden bizonnyal két eltérő rangú társadalmi osztály tagja lehetett.⁶ Egyikük valószínűleg *senatori* rangú volt, a másik pedig lovagrendi vagy *plebeius*. Erre utal, hogy az egyikük minden további nélkül látogathatta az erkölcstelennek minősülő helyet, a másik pedig nem. Ha a büntetést az alacsony rangúnak távolmaradása miatt meg kellene fizetnie, ez a jövőben arra sarkallna minden hasonló helyzetben lévőt, hogy jelenjen meg a megjelölt, tisztességtelen helyen. Ennek következtében jogi eljárásokra kerülhetne sor arra méltatlan környezetben. Ráadásul a *senatori* rangú fél erkölcsi megítélése is csorbát szenvedne, amiért ilyen kétes helyen mutatkozik. A másik, alacsonyabb rangú személy szokásai pedig mintegy jogi megerősítést nyernének.

Ha ellentétes értelmű döntés született volna, akkor a pénzbüntetést a *senatori* rangú személynek is meg kellett volna fizetnie, ha nem jelenik meg a számára rangon aluli helyen. Ez pedig nyilvánvalóan nemkívánatos következmény. A parancsot vagy mindkettjükkel szemben érvényesíteni kell, vagy egyikükkel szemben sem. Ha egyikükkel, a *senatorral* kapcsolatban a parancs teljesülése nem támogatott, akkor a másikkal szemben se legyen érvényesíthető.

⁶ Így MCGINN 1989: 329. McGinn tévedhet akkor, amikor a forrásban közelebbről meg nem határozott helyet bordélyként azonosítja. A szöveg ezen része a megnevezett példától (kocsma és bordély) különböző helyekre látszik itt utalni.

A szankció vagy ugyanúgy érvényesüljön mindkettejükkel szemben, vagy egyikükkel szemben se legyen alkalmazható. Ráadásul a *senator* esetében az ellentétes tartalmú döntés nem csupán anyagi veszteséget, hanem a tisztességén esett foltot is jelentene, ami a másik félnél nem jelentkezik.

Harke a döntés hátterében egyszerű, dedukción alapuló jogi érvelést lát:⁷ ha a parancsnak mindkét személlyel szemben érvényesülnie kell, és ez nem áll fenn, mert az egyikük számára tisztességtelen dolgot ír elő, a bírság sem végrehajtható. Problémamentesen elfogadja, hogy a tisztességtelenség lerontja a konkrét egyedi normát. Ezzel éppen a döntés lényege marad feltáratlan. Miért van elsőbbsége a szokásnak az egyedi parancs felett, amely parancs ráadásul a felek konszenzusán nyugszik?

A másik tipikus értelmezési kísérlet azt állítja, hogy a döntés a jogi eljárások méltóságának védelmét hivatott szolgálni.⁸ Ne lehessen pereskedni olyan helyen, amely erre méltatlan. Ha valóban ez lenne az ok, a jogtudósok nem restellték volna, hogy erre kifejezetten is utaljanak.

Az indokolás azon furcsasága, hogy a parancsot elvileg hátrányos következmény nélkül betartani képes személyt nem büntetik meg parancsszegés miatt, akkor lesz feloldható, ha tekintetbe vesszük az esetben jelen lévő belső nézőpontú rendszer és a jog viszonyát. A jogi véleményt adó klasszikus kori jogászok, Celsus, Vivianus és Ulpianus számára fontosabb volt a társadalmi elit szokásainak és ezzel a társadalmi hierarchiának a fenntartása, mint az, hogy érvényt szerezzenek egy bírói parancsnak. Döntésükkel nemcsak az egyedi ügyet zárták le, hanem általános iránymutatást is adtak. Továbbra is kívánatos, fejezték ki döntésükkel, hogy a magas rangú személyek kerüljék a kétes helyeket. Még akkor se menjenek oda, ha ehhez

⁷ HARKE 2012: 41.

⁸ Így például: GRECO 2018: 16.

érdekük fűződik. Az elit társadalmi szokásaira vonatkozó bizonyos konszenzusok még a klasszikus korszakban is alapvetően belső nézőpontú rendszerként foghatók fel. A rendszer fennmaradását a jog közvetett módon segítette, akár a konkrét, egyedi jogi normák ellenében is. Sőt, akár a magasabb rangú fél egyéni érdekei ellenében is. A konkrét ügyben ugyanis igencsak valószínű, hogy a *senator* volt felperesi helyzetben, ő követelt valamit a másik, alacsonyabb rangú személytől. Azzal, hogy utóbbi esetében a megjelenésre motiváló büntetés kifizetését megakadályozták, az ő követelésének érvényesítését is legalábbis késleltették. Azaz a döntés nem egyszerűen csak megkímélte az alacsonyabb rangú személyt a perbírságtól, de a *senatort* is büntette, amiért anyagi érdekeitől hajtva számára méltatlan helyen is hajlandó volt megjeleneni.

Ez a társadalmi szokásokat megerősítő jogi döntés összevethető a válófélben lévő férj és feleség fentebb taglalt esetével. Ott a férjek iránt tanúsítandó tisztelet hiánya miatt akadályozták meg a feleség igényének érvényesülését.⁹ A férjet, aki partner volt a férjek tisztességét sértő megállapodásban, semmi sérelem nem érte, sőt jól került ki a jogvitából. Magatartásával nem nőtt fel az ideális római férjek eszményéhez, mégsem érte a jogi döntés következtében bántalom. Ezzel szemben jelen ügyben a tisztességtelenül viselkedő *senatort* hátrány éri amiatt, hogy a közösség nem jogi normáit megszegte. Követelését nem tudja gyorsan érvényesíteni, és ellenfelét sem büntetik meg amiatt, hogy nem jelent meg a megbeszélte tárgyalási helyen.

A véleményt formáló jogtudósok ugyan eltekintettek az alacsonyabb társadalmi rangú személy megbüntetésétől, mégis lényegében a másik fél, a *senator* társadalmi pozícióját erősítették. Furcsa módon éppen az alacsony rangú személy felmentésével támogatták azt az elitista közösségi elvárást, hogy az előkelők ne járjanak rangjukhoz nem illő, alantas helyekre. A döntés paradoxona így

⁹ Ulp. 36 *ad Sab. Dig.* 2.4.3.14.1.

végeredményben abban áll, hogy a parancs mindkét félre egyenlő módon vonatkozó ereje végeredményben a felek közötti társadalmi egyenlőtlenségek megszüldítését szolgálta. Hiába hatott vagy nem hatott a megjelenésre történő felszólítás mindkét félre diszkrimináció nélkül ugyanúgy, következményében mégis a társadalmi különbségek megszüldítését szolgálta. A jogtudósok bírói parancsot lerontó döntése végső soron azt eredményezte, hogy a csak alacsonyabb rangú személyek által látogatható helyszíneket kizárták a pereskedés lehetséges színterei közül, ami a két társadalmi réteg elkülönülését erősítette. A döntés a másik fél büntetésének elengedésével a *senator*t is figyelmeztette a rangjához méltó magatartásra. Egyúttal megerősítette a belső nézőpontú rendszerek azon jellemzőjét, hogy a rendszert a saját érdekek ellenében is érdemes lehet fenntartaniuk az abban részt vevőknek.

A jogesetben a társadalmi státusz erkölcsi megbecsülése és a büntetésben kifejezésre jutó jogi parancs tisztelete áll szemben egymással. Ulpianus döntése az erkölcsi, pontosabban a társadalmi szempont fontosságát hangsúlyozza a jogival szemben. Nem engedte a pénzügyi szankciót érvényesülni, ha az a társadalmi státusz megbecsülésének romlásával járt volna együtt. Így segített fenntartani azt az alapvetően belső nézőpontú rendszert, amely az ókori Rómát történelme egész időszakában mindvégig jellemezte. A különböző rangú társadalmi rétegek kényes egyensúlyának megvalósítása nem külső kompromisszumok révén, hanem az érintett politikai erők végső soron önkéntes betagozódásával valósult meg. Ez volt a nagy tanulsága a népi kivonulásoknak, *secessió*knak és a minduntalan visszatéréseknek is, ahogy ezt a *lex Aquiliát* övező történeti háttér felvázolása során is láthattuk.

A társadalmi státusz, illetve az eltérő etnikai hovatartozás fontos szerepet játszott abban is, ahogy a rómaiak a tartománybéli helytartók ajándékozási szokásaihoz viszonyultak. Vitruvius, a római építész és hadmérnök, aki Leonardo da Vinci híres, körökbe és négyzetekbe

illesztett, tökéletes férfialakját¹⁰ ihlette, építészetéről szóló művében elmond egy ehhez kapcsolódó, érdekes történetet. A sztori szerint¹¹ Arisztipposz, a Szókratész tanítását követő filozófus társaival hajótörést szenvedett Rodosz partjainál. Amikor a part menti sziklákon embertől származó vésésnyomokat látott, örömeiben felkiáltott, hiszen tudta, emberi civilizáció, város van a közelben. Oda is sietett, és tanítani kezdett. Ennek köszönhetően olyan megbecsültségre tett szert, hogy a városlakók minden szükségessel ellátták őt és a vele szerencsétlenül jártakat. Amikor hazatérni kívánó társai kérdezték, mit üzen az otthoniaknak, azt felelte: olyan dolgokkal ruházzák fel gyermekeiket, amelyekkel egy hajótörést követően is ki tudnak úszni a vízből. Arisztipposz nyilvánvalóan a minden emberi közösségben nagyra becsült tudásra gondolt, története nekünk azonban más szempontból is érdekes. A városlakók a körükbe érkezett nincstelen idegeneket minden jóval ellátták. Emögött nem egyedi jótékonykodás állt, hanem az ókori görög világban igencsak elterjedt vendéglátás, az úgynevezett *xenia* intézménye. A *xenia* vagy vendégbarátság nem barátságon, szereteten vagy rokoni kapcsolatokon alapult. Olyan, íratlan normákon és elvárásokon alapuló rendszer volt, amely földrajzilag igen távol eső idegeneket kapcsolt össze, akár generációkon keresztül.¹² Egyfajta rituális barátsággént foghatjuk fel, amelynek kialakulása és megerősödése jól meghatározható gesztusokon (például kézfogás, közös étkezés, szimbolikus ajándékok cseréje stb.) és kölcsönös segítségnyújtáson alapult.¹³ Megsérteni az ilyen kötelékben álló másik felet különösen durva, az emberi tisztességet sértő cselekménynek számított.¹⁴ Azaz lényegében a *xenia* belső nézőpontú, közösségi rezsim volt az ókori görög világban.

¹⁰ Carmen C. Bambach szerint ez a kép a nyugati civilizáció egyik legikonikusabb alkotása. Lásd: BAMBACH 2019: 224.

¹¹ Vitr. *De arch.* 6.1.

¹² Lásd Emily Wilson *Odüsszeia*-fordításának előszavát: HOMER 2017: 23.

¹³ BELFIORE 1993: 115.

¹⁴ HERMAN 1987: 124–127.

E szokással a rómaiak is tisztában voltak. A fenti történetet a Kr. e. 1. században élő Vitruvius jegyezte le egy számunkra kiemelten fontos korszakban, a római jogtudomány klasszikus korszakának hajnalán. A *xenia* a Krisztus születését követő első évszázadokban is élő gyakorlatnak számított a Római Birodalom egyes keleti területein. Olyannyira, hogy ez a szokás jogi problémákat is felvetett. Erről tanúsodik az alábbi fragmentum, amelyből az is kiderül, hogy Ulpianus már kevésbé bízott a belső nézőpontú rendszerek működésében:

A *proconsul*nak nem kell teljes mértékben elutasítania az ajándékokat, de mértékletességet kell tanúsítania, így mogorván nem utasíthat el mindent, sem kapzsi módon nem habzsolhatja az ajándékokat túlzó mértékben. Ezt a dolgot az isteni Septimius Severus és Caracalla császár igen elegáns módon szabályozta egy leiratában, amely levélnek a szavai az alábbiak: „Ami az ajándékokat illeti, halld meg, mit rendelünk el. Régi szólás: Nem mindent, nem mindig, nem mindenkitől. Ugyanis valóban embertelenség senkitől sem elfogadni, de mindenfelől elfogadni igen alantas, és mindent elfogadni igen kapzsi dolog is.”

*Non vero in totum xeniiis abstinere debebit proconsul, sed modum adicere, ut neque morose in totum abstineat neque avarie modum xeniorum excedat. Quam rem divus Severus et imperator Antoninus elegantissime epistula sunt moderati, cuius epistulae verba haec sunt: „quantum ad xenia pertinet, audi quid sentimus: vetus proverbium est: οὔτε πάντα οὔτε πάντοτε οὔτε παρὰ πάντων. Nam valde inhumanum est a nemine accipere, sed passim vilissimum est et omnia avarissimum.”*¹⁵

Ez a szöveg azzal a problémával foglalkozik, hogy a *provinciát* kormányzó *proconsul* mennyi ajándékot fogadhat el a tartományi

¹⁵ Ulp. 1 *de off. procons.* Dig. 1.16.6.3.

lakosoktól.¹⁶ Ulpianus szerint a *proconsul*nak mérsékletet kell tanúsítania.¹⁷ Nem utasíthat minden ajándékot vissza, de kapzsi módon sem halmozhatja azokat. Az ajándékok elfogadásának mértékére vonatkozóan Septimius Severus és Caracalla császárok egy levelükben egy régi görög szólást idéztek fel: „nem mindent, nem mindig és nem mindenkitől.” Ugyanis embertelen¹⁸ dolog lenne, ha a *proconsul* mindenkit visszautasítana. Ha pedig mindenfelől elfogadná az ajándékokat, nagyon alantásnak mutatkozna. Végül, ha mindent elfogadna, igen kapzsinak¹⁹ tűnne fel – olvashatjuk a latin nyelven folytatódó indokolásban.

Ez a császári iránymutatás meglehetősen általános. Nem ad egyértelmű, világos választ, és még a belső koherenciája is hiányzik. A görög szólás és annak latin „magyarázata” eltér egymástól, és ezért eltérő normatív üzenetet is hordoznak. A görög rész három elemből álló konjunktív feltételrendszert tartalmaz: nem mindent, nem mindig, nem mindenkitől. A latin magyarázat ezzel szemben két szélsőséges viszonyítási pontot határoz meg: egyrészt mindent visszautasítani embertelen, másrészt mindenkitől mindent elfogadni alantás és kapzsi dolog. Akár a két ókori nép, a görög és a római eltérő világszemléletét is tetten érhetjük ebben az aprónak tűnő különbségben. A görögök több oldalról, finomabban közelítettek a problémához, a rómaiak ezzel szemben mereven a két szélsőséget rögzítették. Mindenesetre nem teljesen egyértelmű, hogy a két iránymutatás alapján ugyanarra a döntésre lehet-e jutni egy ajándék elfogadhatósága tekintetében.

A használt kifejezések tartalma sem teljesen fedi egymást. Például a görög szólásban egy időhatározót találunk (οὔτε πάντοτε –

¹⁶ A szövegről lásd: PROCCHI 2012: 140.

¹⁷ A *proconsul* kötelességeiről lásd: TALAMANCA 1976: 138.

¹⁸ PALMA 1992: 172–173; KREUZSALER–URBANIK 2008: 151.

¹⁹ Hasonló erkölcsi felfogást találunk itt: Sen. Ep. 94. A kapzsiságról mint mértéktelenségről lásd: ARNESE 2003: 41.

nem mindig), míg a latin magyarázatban a *passim* a klasszikus jogi szaknyelvben szinte kivétel nélkül „válogatás nélkül”, „nyomós ok nélkül” jelentésű. A szövegben konkrétan arra utalhat, hogy a *proconsul* inkább ne fogadjon el ajándékokat alacsony társadalmi állású személyektől.²⁰

A görög és a latin szöveg közti tartalmi különbözőségnél számunkra azonban fontosabb a szembeötlő stílusbeli különbség. A görög szólás teljesen hétköznapi közmondás, a latin ezzel szemben emelkedett, moralizáló szöveg. A latin indokolás a három bűnre (embertelenség, alantasság, kapzsiság) történő utalással a görög népi bölcsességet egyfajta erkölcsi tanítássá alakítja át. Ez az iránymutatás nagyban hasonlít az erkölcsi felelősségvállalás Arisztotelész által inspirált sztoikus doktrínájához. Amint azt a Kr. u. 2. század első felében élő, késő sztoikus Hieroklész²¹ etikájából tudjuk, a sztoikusok egyre bővülő, indiszkrét körökben határozták meg az egyén magával és másokkal szemben fennálló erkölcsi kötelezettségeit: lélek, test, szülők, testvérek, feleség, további rokonok és a nemzetség, polgártársak és az egész emberi nem. E koncentrikus körök leegyszerűsítve az imént idézett szövegben is megtalálhatók. Egyrészt mint egyén mindenki felelős önmagáért. Másrészt mint a társadalom tagja mindenki felelős polgártársaiért is. Végül mint az emberi nem tagja mindenkit erkölcsi kötelék fűz össze a teljes emberiséggel.²² Ez az az egyetemes kötelék, amelyre Vitruvius története is utalt. Az emberi civilizáció nyomai a sziklákon alappal tölthették el bizakodással a hajótörötteket. Reménykedhettek abban, hogy az emberi ráció közös, egyetemes emberi értékének alapján segítséghez jutnak majd szorult helyzetükben.

²⁰ A tartományi helytartó személye elkülönült a helyi lakosságtól, lásd: POTTER 2010: 26.

²¹ Nem a Kr. u. 5. században élő neoplatonikus Hieroklészről van szó. Kettőjük felcserélése igen gyakori, lásd: SCHIBLI 2002: 13.

²² Hieroklész idevágó tanairól lásd: RAMELLI 2009: lxxix.

A latin magyarázatban említett három bűn (embertelenség, alantasság, kapzsiság) a sztoikus kozmopolitizmus három szintjével (egyén, állam, emberiség) állítható párhuzamba. Az emberiség szintjén embertelenség (*inhumanum est*), ha senkitől sem fogadnak el ajándékot.²³ A *proconsul*, aki mindenkit visszautasít, kiszakítja magát az emberek közösségéből. A középső, állami szinten, mint láttuk, a helytartónak figyelemmel kell lennie a helyi társadalmi hierarchiára. Ajándékot csak magas rangú személytől fogadhat el, egyébként lealacsonyítja magát (*vilissimum est*). Végül az egyéni szinten a *proconsul*nak egyéni kapzsi szenvedélyét kell legyőznie (*avarissimum est*).

Ez a gyönyörű fragmentum nem csak annak iskolapéldája, hogy a római császári kancellária hogyan fordított át egy hétköznapi görög szólást a római kolonializmus praktikus eszközévé. Kiválóan szemlélteti azt is, hogy miképp próbálkoztak a legtriviálisabb közigazgatási jogi problémát indiszkrét, a szenvedélyeket megregulázó, átfogó erkölcsi rendszer alapján megoldani. Hogy nem jártak sok sikerrel, a fragmentum záró soraiból sejtethetjük:

És ami a császári rendelet azon szabályát illeti, miszerint sem a *proconsul*, sem pedig más hivatalos személy nem fogadhat el semmilyen ajándékot vagy szolgáltatást, vagy nem vásárolhat olyan élelmet, amely a mindennapi szükségletet meghaladja, az nem vonatkozik a kisebb ajándékokra, csak azokra, amelyek a szokásos mértéket meghaladják. De az ajándékok sem foganatosíthatóak olyan mértékben, hogy azok elérjék a közterhek mértékét.

Et quod mandatis continetur, ne donum vel munus ipse proconsul vel qui in alio officio erit accipiat ematve quid nisi victus cottidiani

²³ A *humanitas* alatt jólneveltséget ért Aulus Gellius, de egyben elismeri annak egyetemes emberi szerepét, lásd: Gell. 13.17.

causa, ad xeniola non pertinet, sed ad ea quae edulium excedant usum. Sed nec xenia producenda sunt ad munerum qualitatem.

Mint látjuk, ez a megközelítés már nagyon más szellemiségben íródott. Részletes, konkrét szabályokat tartalmaz. Úgy tűnik, a mindennapi gyakorlat szigorúbb szabályozást követelt meg a szépen hangzó általános elvek helyett. Legalábbis Ulpianus ezt a megközelítést látta jónak. Nem bízott abban, hogy a közhatalommal felruházott tartománybeli helytartók önmérsékletet fognak tanúsítani, és betartják a *xenia* belső nézőpontú íratlan rezsimjét. Nyilván a jogtudós félelme nem volt alaptalan. A rómaiakban élénken élhettek még²⁴ Cicero dörgedelmes szavai a vendégbarátság megsértéséről és az ajándékok kikényszerítéséről, amelyek a tartománybelieket kiszigerelő helytartó, Verres politikai pályafutását törték ketté néhány évszázaddal korábban:

De kinek okoztál ilyen példátlan sérelmet, Verres? Kit ítéltél el távollétében okirathamisításért anélkül, hogy az ügyet megvizsgáltad volna? Ki ellen adtál helyt távollétében a vádemelésnek? Kit ítéltél el távollétében nemcsak vád és tanúk, hanem vádló nélkül? Kit? Halhatatlan istenek! Nem azt mondom: barátodat – ami az emberek szemében a legnagyobb szívesen, hanem azt: vendégbarátodat – ami a legszentebb –, hiszen semmit sem emlétek Sthenius kapcsán kevésbé szívesen, semmi mást nem találok benne, amit kárhoztatni lehetne, kivéve hogy ez a kivételesen derék és makulátlan ember téged, akit elborít a fajtalanság, a gyalázat és a bűn, meghívott otthonába...²⁵

*At quem hominem, C. Verres, tanta tam insigni iniuria adfecisti?
Quem hominem absentem de litteris corruptis causa incognita con-*

²⁴ Megerősítőleg: KEELINE 2018: 1–12.

²⁵ Cic. Verr. 2.2.110 (Nótári Tamás fordítása).

damnasti? Cuius absentis nomen recepisti? Quem absentem non modo sine crimine et sine teste, verum etiam sine accusatore damnasti? Quem hominem? Di immortales! Non dicam amicum tuum, quod apud homines clarissimum est, non hospitem, quod sanctissimum est; nihil enim minus libenter de Sthenio commemoro, nihil aliud in eo quod reprehendi possit invenio nisi quod homo frugalissimus atque integerrimus te, hominem plenum stupri flagiti sceleris, domum suam invitavit...

ULPIANUS, A REFORMER

Ulpianus azonban nem csak a tartományi helytartók szándékaival és túlkapásaival foglalkozott. Nem csupán tiltással és szankciókkal, de jutalmazással is kívánt hatni az egyénre, a helyes cselekvés érdekében. Munkásságában ekképp sajátos fordulatot azonosíthatunk: a korábbi közösségi normarendszerek helyett az egyénre, az egyéni késztetések szabályozására figyelt. Ezzel megalapozta azt a fejlődést, amely később az egyéni jellegű, alanyi jogosultságokra épülő, modern jogrendeket jellemzi. Érdeemes megvizsgálunk, milyen társadalmi változások készítették őt ebbe az új irányba, és miként próbálta a jogot és az egyéni, belső nézőpontot szinte vallásszerűen egybekapcsolni.

A Római Birodalom Traianus, a „legjobb császár” hódításainak köszönhetően elérte legnagyobb kiterjedését.¹ A római úthálózat csaknem 100 ezer kilométer² hosszan kanyargott mindenfelé a birodalomban, azaz a rómaiak az Egyenlítőt is kétszer kikövezhették volna. A Perzsa-öböltől egészen az Atlanti-óceánig, Skóciától Núbiáig, Portugáliától Mezopotámiáig ismerték a római *legiók* erejét. A remek utak nemcsak a *gladiust*, a rövid kardot viselő katonákat juttatták el gyorsan bárhová a birodalomban, hanem lehetővé tették az áruk, és

¹ SPEIDEL 2002: 29.

² Így HEINZ 2003: 115.

ami még fontosabb, az eszmék terjedését. Marcus Aurelius személyében filozófus császára³ is volt a birodalomnak, megvalósítva egy olyan eszményt,⁴ amely már Platón⁵ óta az államszervezet ideális formájának számított. A császár az akkor ismert nyugati világ egészét uralta, a Földön élő minden negyedik ember az ő alattvalója volt.

Mégis, az éles szemű kortársak már látták a válság apró előjeleit. A határvidékeken, a Duna mentén sokáig a germán markomannok kötötték le a birodalom erejét. A harcok során Marcus Aurelius hiába kért jóslatot kora híres (ál)prófétájától, Sándor mágustól (aki nem összetévesztendő a korábban élt híres Simon mágussal), akiről még később is szó lesz e könyvben. A prófécia szerint a győzelemhez két oroszlánt kellett élve a Dunába vetni. Ez azonban nem hozta meg a várt eredményt, így a mágus magyarázkodhatott.⁶ Végül a *legiók* győzelmet arattak a markomannok felett, és a másik, keleti fronton is diadalmaskodtak a pártusokkal szemben. A dicsőséges seregekkel hazatért azonban a veszedelmes kór, a pestis is. Állítólag egy római katona a Tigris folyó mentén Szeleukeiában véletlenül kettévágott egy aranyszelencét, amelyből a fertőzött gáz kiszabadult.⁷ A járvány kegyetlen erővel sújtott le, becslések szerint akár 5-10 millió áldozata is lehetett, amely a birodalom akkori lakosságának mintegy 10%-át jelentette.⁸ Ráadásul a vész több hullámban érkezett, kilenc évvel később ismét lecsapott. A mortalitási ráta borzasztóan magas volt, minden negyedik beteg meghalt, Rómában a járvány csúcán naponta 2000-en hunytak el.⁹ Galénosz, minden idők egyik leghíresebb orvosa kortársként írta le a betegség lefolyását:¹⁰ a kór magas lázzal,

³ A számos ezt erősítő forrás közül lásd: Philostr. VS 2.9.

⁴ Ennek értékeléséhez lásd: DESMOND 2011: 109–111.

⁵ Plat. *Resp.* 2.56–58.375a–d; 6.180–181.484a–d.

⁶ *Encyclopædia Britannica* 1910: s.v. Alexander the Paphlagonian.

⁷ SHA *Verus* 8.1–2.

⁸ A járvány lakosságszámra gyakorolt hatásáról lásd: GILLIAM 1961: 248–250.

⁹ Cass. Dio 72.14.3–4.

¹⁰ A Galénosz által a járványról írtakat összegyűjtötte HECKER 1835.

hasmenéssel és torokfájással kezdődött, majd a kilencedik napon gennyes kiütések lepték el a bőrt, az arcot sem kímélve.¹¹

A háborúk, a járvány, a fellépő gazdasági nehézségek mellé politikai bizonytalanság is társult. Marcus Aureliust fia, Commodus császár követte a trónon, aki kevésbé volt alkalmas arra, hogy kiutat mutasson a sokfelől fenyegető krízisből. Már ötéves korától császárnak nevelték, és ez valószínűleg nem tett jót a személyiségfejlődésének. Az erejéről és bátorságáról híres Hercules szerepében, félistenként tetszelgett.¹² A nehézségekkel küszködő államkincstárat sem kímélve vásárolt magának népszerűséget a nép körében, római módon, kenyérrel és cirkuszi játékokkal. A *senatorokat* viszont kíméletlenül megadóztatta, és a császári katonai testőrség parancsnokának, a *praefectus praetorió*nak a hatalmát is jócskán kibővítette, amit az elit tagjai szintén nem néztek jó szemmel. Persze a nyilvánosság előtt ugyanezek a *senatorok* csatlakoztak a lehangosabban a császárt napistenként ünneplők tömegéhez. Commodus alattvalói szűk körében szívesen lépett fel gladiátorként is. Nem mintha ódzkodott volna a nyilvános megjelenéstől. Uralkodása utolsó éveiben saját nevei alapján átnevezte az év hónapjait,¹³ de a *legiók* is mind az ő nevét viselték, sőt még Rómát is Commodus boldog városának keresztelte át.¹⁴ Nem csoda, ha sokáig Caligula és Nero mellett a fékevesztett, zsarnok uralkodók között tartották számon.¹⁵ Egy érdeme azonban mégis volt. Bármilyen személyes hiányosságai és bűnei is voltak, előrelátását mutatja, hogy jól ismerte fel az idők jelét. Elsők között értette meg, hogy a *senatori* rend nem képes többé hatékonyan ellátni történelmi feladatát, a Római Birodalom kormányzását. Halála után a birodalom válaszüton találta magát: az államot szétfeszíteni látszottak a belső és külső bomlasztó erők.

¹¹ A diagnózishoz lásd: LITTMAN–LITTMAN 1973: 246.

¹² SHA *Comm.* 9.2; Cass. Dio 73.15.3, 73.15.6.

¹³ Ehhez lásd: SALDERN 2004.

¹⁴ Cass. Dio 73.15.2; SHA *Comm.* 8.6, 8.9.

¹⁵ SHA *Comm.* 19.2.

Ebben a helyzetben a belső nézőpontú rezsimek társadalmi létfeltételei is szükségszerűen megváltoztak. Az etnikailag, kulturálisan és vallásilag egyre sokszínűbb Római Birodalomban egyre kevésbé volt életszerű az ilyen önfenntartó rendszerek működése. Mégis szükség volt egy eszközre, amely a vallási kiábrándulás és az értékluralizmus idején képes az embereket egyetemes, belső iránymutatásokkal ellátni. Ezért Ulpianus, az államférfi és jogtudós kísérletet tett a római jog reformjára, azzal a céllal, hogy az egyfajta valláspótlékként is funkcionálhasson, és általános értékrendet biztosítson minden alattvaló számára. Mindezt úgy kívánta elérni, hogy a belső nézőpontot személyessé tette. Nem a közösség összetartó erejében, hanem a jog közvetlen kötelező erejében bízott. A normatív rend fenntartását a közösség helyett az egyénre bízta. Az önfenntartó közösségek helyét felfogásában az egyén veszi át, aki azért teszi magáévá a jog parancsait, mert azok az egyéni életvezetés szempontjából kívánatosak számára.

Ulpianus, a nagy reformer Türosz városából, Phoinkiaából érkezett.¹⁶ Annak ellenére, hogy kétségtelenül minden idők egyik legnagyobb jogtudósáról van szó, még teljes nevét sem ismerjük biztosan. Talán egy Rómától északkeletre fekvő villa romjai között megtalált ólomvezetéken¹⁷ szerepel egyedül a teljes neve: Gnaeus Domitius Annius Ulpianus.¹⁸ Fontosságát jól érzékelteti, hogy a mintegy 300 évvel halála után uralkodó nagy keletrómai császár, Iustinianus törvényművének harmada Ulpianustól származik.¹⁹ Óriási befolyása a későbbi korok jogfejlődésére főleg ennek az áthagyományozódásnak köszönhető. Az utókor e terjedelmes, tőle származó szövegmasszában mindig megtalálta azt, amire éppen szüksége volt. A középkorban többek között azért a kijelentéséért ünnepelték, miszerint a császár fel van oldozva a törvények alól.

¹⁶ Primer forrás is megerősíti ezt: Ulp. 1 *de cens.* Dig. 50.15.1pr,

¹⁷ *CIL* XI, 3587 = XV, 7773.

¹⁸ T. HONORÉ 1982: 9.

¹⁹ Ulpianus munkásságáról lásd: ZWALVE 1998.

Ulpianus pályája csúcán a birodalom második embere volt,²⁰ ami az akkori római viszonyok között is elképesztő karriernek számított. Volt, aki az emberi jogok úttörőjét látta meg benne,²¹ nekünk azonban legfőképp azért fontos, mert ő volt az, aki a jogot a jó élet irányítójeként próbálta meg beállítani.

Ulpianus mesterterve a birodalom megszilárdítására két fő pilléren nyugodott. Az első egy roppant horderejű, de alkalmi aktus volt, a római polgárjog kiterjesztése.²² Kr. u. 212-ben egy császári rendelet, a *constitutio Antoniniana*²³ a római polgárjogot lényegében a birodalom szinte minden szabad polgára számára biztosította.²⁴ Ulpianust többen e nagy hatású²⁵ intézkedés egyik alkotójának tekintették.²⁶ Elképzelhető azonban, hogy a rendeletet egy hirtelen, személyes ösztönzés hatására maga Caracalla írta,²⁷ azonban ez nem változtat a lényegen. A rendelet a birodalom szinte minden alattvalójának megadta az oly áhított római polgárjogot. Bármilyen furcsa is ez mai szemmel, de ezt megelőzően a hatalmas állam lakosainak csak egy része volt római polgár. A polgárjog számos előnnyel és kedvezménnyel járt, ezért nem csoda, hogy sokan törekedtek a megszerzésére. Most hirtelen, mondhatni egy csapásra mindenkinek ölébe hullt e kegy.

A rossz nyelvek már akkoriban is azt rebesgették,²⁸ hogy a polgárjog kiterjesztésének valós oka az adófizetők számának növelése volt. A római állam különösen a hagyatékok után kivetett adóból

²⁰ BREMER 1868: 71–75.

²¹ T. HONORÉ 1982: 84–93.

²² Ulpianus maga számol be a császári rendeletről, lásd: Ulp. 22 *ad ed.* Dig. 1.5.17.

²³ Ehhez lásd: DE MARTINO 1975: 777–781; SPAGNUOLO VIGORITA 1993: 5.

²⁴ Ulp. 22 *ad ed.* Dig. 1.5.7.

²⁵ Beard szerint lényegében a régi név alatt új állam jött létre, lásd: BEARD 2015: 530; a régebbi szakirodalomból: TALAMANCA 1971.

²⁶ Birley szerint Paulus és Ulpianus ajánlotta az uralkodónak az intézkedését. Lásd: BIRLEY 1988: 190. Óvatosabban fogalmaz Benario, aki szerint Ulpianus „csupán” segített a *constitutio* megalkotásában. Lásd: BENARIO 1954: 189.

²⁷ Lásd: WILLIAMS 1979: 72.

²⁸ Lásd például: Cass. Dio 78.9, 79.9.5.

remélhetett komolyabb bevételeket. Bármilyen nehéz anyagi helyzetben is volt a kincstár akkoriban, kicsi a valószínűsége, hogy ez lett volna az *edictum* kibocsátásának egyetlen oka. Az új polgárok tömege nem volt különösebben gazdag, ráadásul a polgárjog megadása csökkentette az érdeklődést a katonai szolgálat iránt.²⁹ A *legió*kban töltött évek után, a leszereléskor a veteránok ugyanis megkapták a római polgárjogot, ami minden bizonnyal nagy súllyal esett latba e veszélyes foglalkozás választásakor. A polgárjog feltételek nélküli megadása bizonyosan csökkentette a *provinciák* lakóinak harci kedvét. Mindezért joggal gondolhatjuk úgy, hogy a rendelet oka elsősorban nem anyagi vagy katonai természetű volt. Sokkal inkább annak a feltartóztatathatlan változásnak a bölcs felismeréséből származott, hogy a Római Birodalom többé már nem csak a rómaiaké. A gallok, a hispánok, a lusitánok, a numídiak, a trákok, a síregek, az egyiptomiak és a hatalmas birodalom valamennyi népe legalább annyira magáénak érezhette a birodalmat, mint az azt alapító rómaiak. Az egykori kis, mocsaras város világbirodalommá, a világ urává vált. A birodalomnak pedig nemcsak alattvalókra, hanem polgárookra is szüksége volt, ha a kor kihívásainak meg akart felelni. A világbirodalomnak pedig világpolgárookra, akiket a mindenkire érvényes, univerzális jog teremthet meg és foghat össze.³⁰

Persze nem elég jogilag, egyik napról a másikra egy népet kreálni a polgárjog kiterjesztésével. Szellemi közösséget is kell teremteni. Jól tudta ezt Ulpianus is, és éppen ez magyarázza birodalommentő tervének másikat, éppennyire fontos részét. Úgy vélte, hogy a rengeteg különféle etnikumú, nyelvű, vallású és bőrszínű újdonsült polgárból a jog segítségével fog egységes népet, egységes lelki-szellemi közösséget

²⁹ E problémához lásd: ROCCO 2010: 135skk.

³⁰ A polgárjog kiterjesztése és a korábbi joganyag egységesítése magával hozta a császári jogalkotás szerepének megnövekedését is. E centralizáció vélhetően egybeesett Ulpianus szándékaival is. Ehhez lásd: HUMFRESS 2013: 87.

formálni. Ezért politikai félreállítása idején, mintegy hat év alatt átfésülte és egységesítette a római jog lényegében teljes anyagát.³¹ Ez javarészt a korábban élő jogtudósok műveinek egybeolvasását, a korszerűtlenné vált megoldások kigyomlálását, az egyes vitás nézetek megoldását és a joganyag továbbfejlesztését jelentette. Ulpianus Kr. u. 213 és 217 között fogott neki a korában létező jogi szakirodalom, a *ius revíziójának*. Ezzel a hatalmas, 200 könyvre kiterjedő munkával Ulpianus egy, a jog uralmán alapuló civil vallást alapozott volna meg, amelyben a jog nem csupán mint hatalmi eszköz jut szerephez, mint általában, hanem a konkrét egyéni életvezetés zsinórmértékéül is szolgálhatott volna. Ezzel a roppant egységesítő munkával előfutára volt azoknak a kodifikációknak, amelyek Iustinianus császár grandiózus törvénytípusaiban csúcsozódtak ki, és ahonnan aztán lényegében az európai kontinens jogrendszerei kifejlődtek.

Bármennyire is közösségteremtő a jog, Ulpianus nem számíthatott arra, hogy a technikai szabályok önmagukban egységbe forrasztják a polgárokat. Azonban szeme előtt lebeghetett Róma egyik újraalapításának mondanója. Amint már láttuk, történt ugyanis még az archaikus Rómában, hogy a nép, a *plebeiusok* másodjára is elhagyták a várost,³² és az Aventinus szent hegyére³³ vonultak. Csak akkor csillapodtak le a kedélyek, amikor a *patriciusok* megígérték, hogy törvénytípusban rögzítik az alapvető jogokat és kötelezettségeket. Ez a törvénytípus lett a híres XII táblás törvény, minden jog forrása, amelyet még Cicero iskolás éveiben is kívülről bemagoltattak a római ifjakkal.³⁴ Szóval a rómaiak számára a jog valamiképp az egységes államot jelentette, azt az osztályok közötti egyetértést, amelyet leginkább Concordia istennőnek a Forum Romanum nyugati végében emelt

³¹ Erről részletesebben lásd: T. HONORÉ 2002: 38.

³² Ez volt az úgynevezett *secessiók* közül a második, lásd: Liv. 3.50–54; Dion. Hal. *Ant. Rom.* 11.43–44; Flor. 1.17; [Aur. Vict.] *De vir. ill.* 21.

³³ Liv. 2.32.

³⁴ Cic. *Leg.* 2.4.23.

temploma testesített meg. Ulpianus is erre az egyetértésre vágyott a jog segítségével. Mély emberismerete azonban azt súgta számára, hogy annak a jognak, amely a Római Birodalom sokféle népének egységét kívánja megteremteni, nem egyszerűen politikai és gazdasági érdekek eszközének kell lennie. Ennek a jognak egyben az állam legfőbb vallásának szerepét is be kell töltenie!

A jognak ezért a vallás helyébe kellett lépnie. Le kellett váltani a már rég elfeledett ősi hatalmakat, a tavasz istennőjét, Florát, az erdők istenét, Silvanust, a jövőt álmunkban megsúgó Faunust. De a közömbösség elnémította már a görögökkel közössé vált Iuppiter mennydörgő szavát is, a házasság istennőjét, Iunót és Marsot, a háború urát. A korszakban divatos misztériumvallások titkos szentélyeibe csak a kiválasztottak nyerhettek betekintést. A napot, a holdat és a csillagokat igazgató Isis és a szakállas, a városoknak gabonát hozó Serapis nem lehetett a tömegek istene, és Ulpianus alapvetően észszerűsége alapozott, gyakorlatias szemléletmódjának sem felelt meg.³⁵ A szűk 200 évvel később diadalmaskodó kereszténység ekkor még nem volt elég erős. Messze volt még az az idő, amikor Kr. u. 533-ban Iustinianus császár nagy törvénykönyvét Jézus Krisztus nevében hirdette ki.³⁶ Ulpianus vallása minden római polgár vallása kívánt lenni, etnikumra, nemre, nyelvre való tekintet nélkül. Igazi államvallás, amely a Római Birodalom számtalan lakosát erős, spirituális kötelékkel fogja össze. Amely megteremti a civil kurázsi, a józan ész, az igazságosság és a méltányosság uralmát az oly különböző alattvalók között.

Ha a jog a vallás, a jogászok a papok. Ulpianus komolyan vette a szerepét. Büszkén vallja tankönyvében, hogy a jogászokat okkal hívják papoknak, akik az igazság istenét szolgálják, akik tudják, hogy mi a jó és a méltányos, akik elhatárolják a jót a rossztól, és meghatározzák, hogy mi a jogos és a jogtalan:

³⁵ Megerősítőleg lásd: T. HONORÉ 2002: 84; ellenkezőleg: NÖRR 1973: 560.

³⁶ Lásd a *constitutio tanta* kezdő szavait.

Emiatt van, aki indokoltan papoknak hív minket: ugyanis tiszteljük az igazságosságot, és a jó és a méltányos ismeretét gyakoroljuk, elkülönítve a méltányost a méltánytalantól, szétválasztva a jogost a jogtalantól, arra törekedve, hogy a jókat ne csak a büntetéssel való fenyegetéssel, hanem a jutalmakkal való ösztönzés által is segítsük, az igazi, ha nem tévedek, és nem a hamis filozófiára törekedve.

*Cuius merito quis nos sacerdotes appellet: iustitiam namque colimus et boni et aequi notitiam profiteamur, aequum ab iniquo separantes, licitum ab illicito discernentes, bonos non solum metu poenarum, verum etiam praemiorum quoque exhortatione efficere cupientes, veram nisi fallor philosophiam, non simulatam affectantes.*³⁷

De a jogász-papok nem állnak meg a jó és a rossz elhatárolásánál. A rájuk bízott polgároknak felkeltik a jó iránti vágyat a büntetéssel való fenyegetés és a jutalmazás révén. A jog papjai a valóban igaz életvezetést kínálják, nem a talmit, a hamisat. Ulpianus „vallása” talán racionális ateista kísérlet az emberi együttélés alapjainak meghatározására – az akkori világ legnagyobb és leghatalmasabb államában, a Római Birodalomban. Hátborzongató csak eljátszani is a gondolattal, hogy mi lett volna akkor, ha kísérlete sikerül. Ha a józan ész, a társadalmi érdekek racionális kiegyenlítése, az átlátható és igazolható okfejtésen alapuló jogi vallás megerősödött volna, és elterjedt volna a birodalomban. Ha emiatt a kereszténység nem erősödik meg, nem köszönt be a „sötét” középkor, és érdeklődés hiányában elmarad a felvilágosodás.

Ulpianus műveiben nem csupán a jogi, dogmatikai aspektusokat elemzi, hanem elszórtan és közvetve azt is bemutatja, miként működhet a római jog egyfajta életvezetési útmutatóként. *Vera philosophi*aként, azaz igaz filozófiaként, ahogy maga Ulpianus fogalmazott

³⁷ Ulp. 1 *inst. Dig.* 1.1.1.1.

az előbb idézett fragmentumban.³⁸ Az itt használt görög eredetű *philosophia* szó alatt a jogtudós ugyanis jó eséllyel „életmódot”, „életvezetést” érthetett. Felfogásában a jogtudósok egyik, ha nem a legfőbb feladata a helyes életmód előmozdítása volt. Ez az állítás merőben szokatlannak tűnhet. Egy törvénykönyvre manapság nem úgy gondolunk, mint életvezetési bestsellerre. A jogban sokkal erősebbnek érezzük a külső, normatív elemet, és kevésbé gondoljuk azt, hogy saját életünket, személyiségfejlődésünket belülről alakítaná. Kétélyeinket erősíti, hogy a Heumann és Seckel által összeállított szakszótár vonatkozó szócikkében³⁹ az előbbi értelmezéstől eltérő jelentésű világbölcsesség (*Weltweisheit*) fordítást találjuk. Tudnunk kell azonban, hogy a *philosophia* kifejezést a német nyelvben csak a középkor óta adják vissza ezzel a szóval,⁴⁰ és a szerzők erre a kései, jellegzetesen német jelentésre támaszkodhattak. Másrészt a szótári jelentés annak a filozófiatörténeti megközelítésnek is ellentmond, amely az érintett korszakban, a római császárkorban a sztoa irányzatát egyfajta életfilozófiaként értelmezi.⁴¹ Továbbá Ulpianus szövegéből egyértelmű, hogy a *philosophia* szó alatt nem valamiféle elvont világbölcsességet ért, hanem nagyon is konkrétan a mindennapi életvezetést. Hiszen arról beszél, hogy a jogászok egyfajta papként a jót nem csupán a büntetés kiváltotta félelem, hanem a jutalmazás ösztönző ereje segítségével is előmozdítani kívánják. Negatív oldalról erősíti szómagyarázatunkat Petronius is. Főhősének, Trimalchiónak képzeletbeli sírfelirata ugyanis a következő volt:

C. Pompeius Trimalchio | A nagy Maecenas | Nyugszik e sírkő
alatt | A hattagú hivataltestület tagságát | Távollétében kapta meg |
Rómában minden szavazókerületben | Megválasztották volna |

³⁸ Ulp. 1 *inst.* Dig. 1.1.1.1.

³⁹ HEUMANN–SECKEL 1907: s.v. *philosophia*.

⁴⁰ SCHRÖDER 1984: 531.

⁴¹ POHLENZ 1949: 299.

De ő nem tartott rá igényt | Kötelességtudó megbízható | Bátor ember volt | Senkiből lett valakivé | S harmincmillió sestertiust | Hagyott maga után | Bár filozófiával sohasem foglalkozott. | Isten veled – veled is⁴²

C. Pompeius Trimalchio Maecenatianus hic requiescit. Huic seviratus absenti decretus est. Cum posset in omnibus decuriis Romae esse, tamen noluit. Pius, fortis, fidelis, ex parvo crevit, sestertium reliquit trecenties, nec unquam philosophum audivit. Vale: et tu.

Mint olvashattuk, a sírfelirat ironikusan megjegyzi, hogy Trimalchio sikereit annak ellenére érte el, hogy sohasem kérte filozófusok tanácsát. Ebből az következik, hogy a kor gondolkodásában a tágabb értelemben vett sikeres élet egyik kulcsának a filozófiát tekintették.

Ugyanakkor a *philosophia* „helyes életmódként”, illetve „világbölcsséggként” való értelmezése mégsem zárja ki egymást. A kor gondolkodásmódjában, különösen az uralkodó, sztoikus eszmekörben az életmód és a világbölcsség nem esett olyan távolra egymástól, mint ahogy azt ma gondoljuk. A sztoa számára például a helyes élet a világegyetem ritmusával harmonizáló életet jelentette.⁴³ Ez az az összhang, amelyet a sztoikusok görögül εἰμαρμένη-nek, azaz sorsnak, fátumnak hívtak.⁴⁴ Ezt pedig helyesen nem „okok és okozatok láncolatának” kell értenünk, ahogy azt leegyszerűsítve gondolni szoktuk,⁴⁵ sokkal inkább különböző dolgok között kapcsolati hálóként.⁴⁶ Körülbelül úgy, ahogy egy nyaklánc esetében nem az azt alkotó egyes gyöngyökön, hanem összekapcsolt mivoltukon,

⁴² Petron. *Sat.* 71 (Horváth István Károly fordítása, apró módosítással a *philosophia* szó vonatkozásában, amelyet a szerző nem tudománynak, hanem a jelen kontextusban az érthetőség kedvéért filozófiának fordított).

⁴³ Az Ulpianust érő sztoikus hatásról lásd: T. HONORÉ 1982: 80–81.

⁴⁴ POHLENZ 1949: 102.

⁴⁵ A fogalom összetettségéről lásd: LEWIS 2013: 87–89.

⁴⁶ Ehhez lásd: MEYER 2009: 72.

az összképen van a hangsúly.⁴⁷ Ahogy a gyöngyszemek a nyakéken, úgy kapcsolódnak össze az egyéni cselekvések a világrend mozgásával.

Hogy miért kívánta Ulpianus a jogot filozófiaként, azaz életmódként, egyfajta valláspótlékként is felfogni? Mint már láttuk, célja az akkor válságokkal terhelt Római Birodalom megszilárdítása lehetett. A magas állami tisztségeket is betöltő jogtudós államférfi egy új, jogászi „vallás”, illetve életmód kidolgozásával kívánta megerősíteni a római államot. Ulpianustól több fragmentum is fennmaradt, ahol a jog, a vallás és a gyakorlati életvezetésként felfogott filozófia⁴⁸ szoros kapcsolatára utal. Egy helyen egyenesen igen szent dolognak minősíti a polgári bölcsességnek tartott jogászi tevékenységet.⁴⁹

Felmerül a kérdés, miért éppen a nem is római Ulpianus vállalkozott a birodalommentés nemes feladatára. Nem tartom idealizálónak azt a feltételezést, hogy valóban állammentő szándék vezette, nem csak szűk politikai önérték. Egyrészt Ulpianust mint *provinciából* származó és a birodalom legmagasabb tisztségeit elérő bürokratát éppen származása⁵⁰ miatt erős igazodási és megfelelési kényszer mozgathatta.⁵¹ Ezen új, *provinciabeli* elit számára, amelynek Ulpianus is tagja volt, nem igazán volt alternatívája a Római Birodalomnak. Az állam stabilitása így nemcsak politikai és intellektuális kihívás volt számukra, hanem húsba vágó egyéni érdek is. Másrészt még jól emlékezhetek a viszonylagos békét és prosperitást hozó *pax romana*⁵² időszakára. A római állami ideológia még Augustus császártól örökölte azon jellegzetességét, hogy az államon belüli nagy

⁴⁷ Eltérő véleményen van HANKINSON 1996: 192–193, 201–203.

⁴⁸ Hasonlóképp vélekedik Honoré, aki szerint az igazi filozófia egyik jelentése az lehetett: aminek gyakorlati értelme, hasznossága van. Lásd: T. HONORÉ 2002: 78.

⁴⁹ Lásd: Ulp. 8 *de omn. trib.* Dig. 50.13.1.5.

⁵⁰ Ulpianus származásához lásd: YARON 1987: 3sk; T. HONORÉ 2002: 9sk; KUNKEL 2001: 252.

⁵¹ Hasonlóképp értékel: LEDLIE 1903: 17.

⁵² Ehhez lásd: BRINGMANN 2009.

horderejű, akár katonai beavatkozásokat a béketeremtés, illetve a békefenntartás narratívájába kellett csomagolni.⁵³

Van még egy tényező, amellyel mindenképp számolnunk kell. Ez nem más, mint a katonaság, pontosabban a *praetorianus* gárda.⁵⁴ Rómában akkoriban többször előfordult, hogy több napig elhúzódoó utcai harcok folytak a gárda és a lakosság között.⁵⁵ Maga az uralkodó is nagyban függött saját testőrsége kegyeitől. A császári testőrség már évtizedek óta minden palotaforradalomban szerepet vállalt, egy ízben még a császárt is az adta Macrinus személyében.⁵⁶ Ulpianus nem ok nélkül tekintette a szilárd állam egyik legfőbb korlátjának. Annak ellenére, hogy korábban a császári testőrség volt a valódi rómaiság letéteményese, a föníciai Ulpianus szemében már nem volt eléggé római. Amikor a *praetorianusok* parancsnokává, *praefectus praetorióvá*⁵⁷ vált, legfőbb célja e katonai testület hatalmának és befolyásának korlátozása volt.⁵⁸ A helyzet odáig fajult, hogy Ulpianus még saját *praefectus*társait, Iulius Flavianust és Geminus Chrestust is kivégeztette.⁵⁹ Így kevésbé meglepő, hogy a jogtudós egy kisebb katonai lázadás áldozata lett a Kr. u. 220-as években,⁶⁰ az akkor talán 13 éves⁶¹ gyermekcsászár, Severus Alexander és anyja jelenlétében.⁶²

⁵³ Ehhez lásd: RICH 2009; LAVAN 2017.

⁵⁴ Ehhez lásd: HOWE 1942: 75; PFLAUM 1960–1961: II.762skk; KUNKEL 1967: 245–254; SYME 1979: 800sk; 1991: 216sk. Ulpianusról és munkásságáról lásd még: ZWALVE 1998.

⁵⁵ Lásd: SÜNSKES THOMPSON 1990: 41, 81–83.

⁵⁶ Macrinus trónra lépésének körülményeiről lásd: GOLDSWORTHY 2009: 76–77.

⁵⁷ Lásd: CROOK 1975: 79.

⁵⁸ JÖRS 1905: 1438; KRÜGER 1888: 215; BREMER 1868: 71skk; WENGER 1953: 519.

⁵⁹ BLOIS 2003: 135–139.

⁶⁰ A datáláshoz lásd: BERTRAND-DAGENBACH 1990: 16.

⁶¹ Ez azt feltételezi, hogy a gyilkos merénylet Kr. u. 223-ban történt. Lásd: BARNES 1966: 102–104 (Papyrus No. 2565). Megerősítőleg MODRZEJEWSKI–ZAWADZKI 1967; lásd még: T. HONORÉ 1982: 8, 40–41. Mások szerint csak Kr. u. 228-ban került erre sor. Lásd: JÖRS 1905: 1438; KRÜGER 1888: 215; WENGER 1953: 519; A. M. HONORÉ 1962: 166, 207.

⁶² Cass. Dio 80.2.4.

Ulpianusnak egyrésztől látványos karriert, másrészt nehéz, szinte megoldhatatlan feladatokat adott a sors. Ha legfőbb célja a birodalom megszilárdításával kapcsolatban kudarcot is vallott, és embert próbáló kísérlete a római jog egységesítésére és egyfajta civil vallássá tételére félre is siklott, műve mégis halhatatlanná tette. Ha ő és munkássága nincs, a ma ismert jog biztosan egészen másképp nézne ki.⁶³ Mint ahogy az sokszor lenni szokott, a politikai, szakmai karrier kényszerű megtorpanása tette lehetővé, hogy a gyakorló jogász és állami hivatalnok szerepe mögül előbújjon a jogtudós író. A modern kontinentális jogot formáló nagy műveit, a *praetori* hirdetményekhez, *edictumokhoz* és a korábbi jogtudósok műveihez fűzött kommentárjait Ulpianus a politikai mellőzöttség éveiben, Kr. u. 213 és 217 között alkotta meg. Mindössze öt év alatt megváltoztatta a világot! Sok író álmodik erről, de csak keveseknek sikerült. Ulpianus e sorsfordító években 220 könyvet írt. Még ha tekintetbe vesszük is, hogy az akkori könyvek sokkal rövidebbek voltak a maiaknál, óriási munka volt ez. Lázás elhivatottság és tenni akarás kellett hozzá. *Corrector rei publicae*ként, az állam reformátoraként meg kellett mentenie a birodalmat! Mindez a munka száraz nyelvére lefordítva azt jelentette, hogy Ulpianus hetente írt meg egy könyvet,⁶⁴ ami akkor nagyjából 12 ezer szót, a mai kiadói szokások szerint mintegy 30 nyomtatott oldalt jelentett.

Ulpianust a Caracalla császár uralkodása idején megtapasztalt áldatlan állapotok is hajthatták, amikor belevágott az addig létező római joganyag egyfajta kodifikálásába. Abban az időszakban, amikor az akkor ismert világot egy olyan „szörnyeteg” uralta, akinek élete az emberi természet megcsúfolásaként hatott,⁶⁵ az emberi természet rendjét és szépségét az általa leginkább ismert eszközzel, a jog segítségével kívánta helyreállítani. Azt az időszakot, amikor

⁶³ FRIER 1984: 856.

⁶⁴ T. HONORÉ 1982: 160.

⁶⁵ Így a források is, lásd: Cass. Dio 78.22.3; Hdn. 4.9.

nem terhelte a politikai aktivitás ódiума, a jogi, tudományos munkának szentelte. A joganyag egységesítésével olyan művet kívánt alkotni, amely egyszerre funkcionál törvénykönyvként és bibliaként: a jog eszközeivel, a vallás szerepében, az állam üdve érdekében dolgozott.

Ulpianus életvezetési tanácsait természetesen nem direkt módon adta, mint a mai boldogulást ígérő bestsellerek, hanem jogászai szakvéleményeiből, megjegyzéseiből olvashatók ki. Minden bizonnyal sokat merített a sztoából, kora egyik vezető filozófiai áramlatából.⁶⁶ Mégsem várhatunk tőle érzelmkezelési technikákat és a manapság oly divatos ötpercnyi bölcsességeket. Ulpianus üzenete a sztoa tanítása nélkül többnyire értelmezhetetlen lenne, de mégsem tekinthetjük őt a sztoikus tanok egyszerű szócsövének. Nem fogunk nála találni semmit a napi lelkiismeret-vizsgálatról, a *memento mori*ről, a halálra emlékezés szabályáról⁶⁷ vagy a sors elfogadásáról, az *amor fati*ről.⁶⁸ Ulpianus nem írja elő számunkra a *praemeditatio malorum*ot sem,⁶⁹ azaz hogy minduntalan arra gondoljunk, milyen rossz dolog eshet meg velünk. Számára a saját magunkat ámitó *ego* sem ellenség,⁷⁰ és nem vallja, hogy az akadály maga az út.⁷¹

Lássuk egy példán keresztül, miképp hangolja át Ulpianus a közösségi alapú szabályokat egyéni mércévé!

Az pedig, aki a megbízás nélküli ügyvitel keresetével perel, nemcsak akkor ér célt e keresettel, ha eredményes volt az az ügy, amit intézett, hanem elegendő az is, ha hasznosan cselekedett, jöllehet tevékenysége mégsem zárult eredményesen. Ha tehát egy bérházat megtámasztott, vagy egy beteg rabszolgát meggyógyított, jöllehet

⁶⁶ Lásd: T. HONORÉ 2002: 80.

⁶⁷ Sen. Ep. 101.7–8.

⁶⁸ Epict. Ench. 8.

⁶⁹ Sen. Tranq. 13.3.

⁷⁰ Diog. Laert. 7.23.

⁷¹ M. Aur. Med. 5.20.

a bérház leégett vagy a rabszolga elhunyt, megkapja a keresetet, ahogy ezt Labeo is véli.

Azonban Celsus beszámol róla, hogy Proculus Labeo véleményéhez azt a megjegyzést fűzi, hogy a keresetnek nincs mindig helye. Mi van akkor, ha olyan bérházat támaszt meg, amelyet a tulajdonos a költségek elkerülése érdekében elhagyott, vagy amelyről úgy vélte, hogy nincs rá szüksége?

Labeo véleményét követve azt mondja, hogy a tulajdonos helyzetét nehezítette, mivel mindenkinek jogában áll, hogy dolgát elhagyja, és ezzel a károkozással fenyegető ingatlan miatt fizetendő biztosíték adását elkerülje.

De ezt a véleményét Celsus elegánsan nevetségessé teszi: ugyanis az kap a megbízás nélküli ügyvitelből fakadóan keresetet, mondja, aki az ügyet hasznosan végezte. Az pedig nem vitte az ügyet hasznosan, aki felesleges dolgot intézett el, vagy aki a *pater familias*nak hátrányt okozott.

Közel áll ehhez az, amit Iulianus ír, hogy az, aki a bérházat megtámasztja, vagy a beteg rabszolgát ápolja, megkapja költségei megtérítésére a keresetet, ha hasznosan cselekedett, jóllehet az eredmény nem következett be.

Én azt kérdezem, mi van akkor, ha az ügyvivő magáról úgy vélte, hogy hasznosan cselekszik, de az mégsem vált a *pater familias* hasznára? Azt mondom, hogy ez nem kapja meg a megbízás nélküli ügyvitel keresetét. Ha ugyanis az eredménytől eltekintünk, az ügyletet legalább hasznosan kell megkezdeni.

Is autem qui negotiorum gestorum agit non solum si effectum habuit negotium quod gessit, actione ista utetur, sed sufficit, si utiliter gessit, etsi effectum non habuit negotium. Et ideo si insulam fulsit vel servum aegrum curavit, etiamsi insula exusta est vel servus obit, aget negotiorum gestorum: idque et Labeo probat.

Sed ut Celsus refert, Proculus apud eum notat non semper debere dari. Quid enim si eam insulam fulsit, quam dominus quasi inpar sumptui deliquerit vel quam sibi necessariam non putavit? Oneravit, inquit, dominum secundum Labeonis sententiam, cum unicuique liceat et damni infecti nomine rem derelinquere.

Sed istam sententiam Celsus eleganter deridet: is enim negotiorum gestorum, inquit, habet actionem, qui utiliter negotia gessit: non autem utiliter negotia gerit, qui rem non necessariam vel quae oneratura est patrem familias adgreditur.

Iuxta hoc est et, quod Iulianus scribit, eum qui insulam fulsit vel servum aegrotum curavit, habere negotiorum gestorum actionem, si utiliter hoc faceret, licet eventus non sit secutus.

Ego quaero: quid si putavit se utiliter facere, sed patri familias non expediebat? Dico hunc non habiturum negotiorum gestorum actionem: ut enim eventum non spectamus, debet utiliter esse coeptum.⁷²

Ebben a szövegben Ulpianus a megbízás nélküli ügyvitel keresetének, az *actio negotiorum gestorum*⁷³ megadásának előfeltételeit foglalja össze mesterien tömör módon.⁷⁴ Leírja azt a fejlődést, amelyen a megbízás nélküli ügyvivő igényérvényesítésének tana végigment: Labeo előtt már megadták a keresetet akkor is,⁷⁵ ha az ügyvivő elérte a kívánt eredményt (*effectum*), azaz eredményesen (*utiliter*)⁷⁶ tevékenykedett, de az eredmény később tőle független,

⁷² Ulp. 10 *ad ed.* Dig. 3.5.9.1.

⁷³ Lásd ehhez: KRELLER 1939: 390; RABEL 1919: 95; E. ZIMMERMANN 1876: 132; R. ZIMMERMANN 1996: 433.

⁷⁴ A fragmentum eredetisége mellett érvel ANKUM 1995: 29.

⁷⁵ SCHULZ 1934: 28; KASER 1971: 483; JOST 1970: 27; LENT 1909: 87.

⁷⁶ Az *utilitas* szó jelent egyrészt valamire való alkalmasságot, használhatóságot, hasznosságot, másrészt hasznot, előnyt, érdeket, végül célszerűséget és méltányosságot is. Lásd: HEUMANN-SECKEL 1907: 542. Figyelemre méltó, hogy a célszerű és a méltányos egy jelentésborkorban szerepel.

objektív ok következtében végül megsemmisült.⁷⁷ Például ha sikeresen megtámasztott egy düledező házat, azonban később az épület ettől függetlenül leégett.⁷⁸ Proculus nem értett egyet teljes mértékben Labeóval, és úgy vélte, hogy ilyen esetekben csak akkor jár a kereset, ha az elért eredmény az ügy urának szubjektíve hasznos volt. Miért kellene fizetni valakinek egy olyan tevékenységért, ami nem állt az érdekében?⁷⁹ Celsus nevetségessé tette Proculus nézetét, felhíva a figyelmet arra, hogy a kereset megadásának feltétele az ügyvitel objektíve hasznos⁸⁰ volta. Az az ügyvitel pedig nem hasznos, amely nem felel meg a jó és gondos családapa érdekeinek.⁸¹ Figyeljük meg, hogy Celsus másképp értelmezi a kulcsfontosságú *utiliter* kifejezést,⁸² mint Labeo! Labeo eredményeset értett alatta, Celsus pedig a *pater familias*nak hasznosat, azaz objektíve⁸³ hasznosat.

Iulianus véleménye közel áll Celsuséhoz abban a tekintetben, hogy az *utiliter* alatt ő is objektíve hasznosat ért. Lazít azonban a másik feltételen, az eredményességen.⁸⁴ Labeóval, Proculuszal és Celsusszal szemben ő már nem követeli meg, hogy az ügyvivő tevékenysége következtében az eredmény elő is álljon. Elég, ha az ügyvivő olyat tesz, ami egyébként objektíve hasznos lenne. Azaz az ügyvivő akkor is megkapja a keresetet, ha megtámasztja a házat, de az összedől, vagy gyógyítgatja a rabszolgát, aki azonban ennek ellenére meghal.

⁷⁷ Navarra szerint Labeo lehetett az első, aki az *utilitatis causával* foglalkozott a római jogászok között (NAVARRA 2002: 14–15). Véleménye szerint Labeónál az *utilitas* az állam üdvét, a közérdeket jelentette. Lásd ehhez: PALMA 1988: 142.

⁷⁸ A példákat Cenderelli iskolapéldának tartja (CENDERELLI 1997: 179).

⁷⁹ Természetesen ha a beavatkozás az úr kifejezett akarata ellenére valósult meg, az ügyvivő nem kaphatott keresetet. Lásd: SCHULZ 1930: 238–247; SEILER 1968: 86–93; továbbá BERGMANN 2010: 321; LAUTERBACH 1707: 3.5.4.

⁸⁰ E feltétel a tovább élés során megerősödik, lásd: VINNIUS–HEINECCIUS 1777: II.3.28: *de negotiorum gestione, comment. § 2 ad „negotiorum gestori contraria”*.

⁸¹ Harke szerint az ügy urának terhes ügyvitel már az ügyvitel kezdetekor sem lehet *utiliter*. Lásd: HARKE 2012: 44.

⁸² Az *utilitas* jelentőségére nézve lásd: KNÜTEL 1967: 148.

⁸³ Ellentétes nézetért lásd: FINAZZI 2003: 523.

⁸⁴ Ehhez lásd: SCARANO USSANI 1987: 134.

Ulpianus még tovább lép. Felteszi a kérdést, hogy mi van akkor, ha az ügyvivő úgy vélte magáról, hogy objektíve hasznosan cselekszik, de tévedett. Úgy véli, ilyenkor nem jár a kereset. Indokolása szerint, ha eltekintünk az eredménytől, a kereset csak akkor jár, ha az ügyvivő objektíve hasznosan kezdte meg a tevékenységet. Azaz, ahogy Celsus nem engedte meg, hogy a hasznosság kérdésének megítélésekor az ügy ura szubjektív szempontjai érvényesülhessenek, amint azt Proculus sugallta, úgy Ulpianusnak sem volt elegendő, ha az ügyvivő csak gondolja magáról, hogy amit tesz, az hasznos.

Celsus és Ulpianus itt egy objektív mércét, a jó és gondos családapa (*pater familias*) mércéjét védelmezi. Nyilván az ő korukra az úgymond „igazi”, köztársaság korabeli családfejek már eltűntek. A *pater familias* eszmévé, az ideális társadalmi elvárások mércéjévé vált. Úgy segített az értékek közti eligazodásban, mint annak idején a *censor*. A konkrét esetben azt a dilemmát segített megoldani, hogy miképp alakítsanak ki olyan rezsimet, amelyben az emberek külön kérés nélkül is hajlandók segíteni a másoknak a bajban. Egyrésztől alappal számíthatnak arra, hogy költségeiket ilyen esetben megtérítik, másrésztől a másik ügyébe való túlon túl intruzív beavatkozásokat sem szabad mértéken felül szorgalmazni. Ha a beavatkozás indokoltsága mindenki számára világos, akkor az érintettek maguktól fenntartják a kölcsönös segítségnyújtás rendszerét. Ez mindenkinek az érdeke, hiszen senki sem tudhatja, mikor kerül veszélybe úgy a vagyona, hogy ő maga nincs jelen, és mások kéréstlen segítségére szorul. Azaz ügyes jogi megoldások révén egyfajta belső nézőpontú rendszer jött létre.

Érdeemes megfigyelnünk, hogy Celsus *pater familias*ra történő hivatkozása elsősorban azt a célt szolgálta, hogy az ügy urai ne tudjanak kibújni a költségtérítés alól arra hivatkozva, hogy nekik személyesen nem is volt hasznos a beavatkozás. Azaz itt a mérce egyfajta negatív hozzáállást akadályoz meg. Ezzel szemben Ulpianus hivatkozása a hasznosságra aktív odafigyelést, tevőleges magatartást követelt meg az ügyvivőtől, hiszen az ő tevékenységét kell

pozitívan a közösség hasznossági elvárásaihoz igazítani. Ha jobban belegondolunk, Iulianus engedménye sem káros összhatásában az érintetteknek. Hiszen egy gondos családfő, ha jelen lenne, ugyanúgy megpróbálna a kár elhárításával, mint a kéretlen ügyvivő. Arról már egyikük sem tehet, ha az eredmény tőlük független, külső ok miatt elmarad. Azaz a költségek az ügy uránál is ugyanúgy jelentkeznének, így nem igazságtalan vele szemben az, ha azokat a másikkal ki kell fizetnie. A lényeg azonban Ulpianusnál az, hogy az érintett ügyvivőnek magáévá kell tennie a közösségi mércét, és saját egyéni cselekvéseit ahhoz kell igazítania. A mérce fenntartása már nem a közösség kollektív akaratán, hanem a jog szabályain múlik. De az egyéni cselekvés vezérelve Ulpianusnál az, hogy az adott személy magáévá teszi a közösség objektív mércéjét. Pontosan úgy, ahogy azt az általa hangoztatott jogi „vallás” előírja.

A szövegben van egy oda nem illő félmondat Ulpianustól, amely szerint Celsus, habár elegánsan, de nevetségessé tette Proculus álláspontját.⁸⁵ Az, hogy egy jogtudós véleményét elegánsnak minősítik, nem ritka. A Digestában is számos esetben találkozunk vele,⁸⁶ még mi is fogunk foglalkozni egy ilyen esettel e könyv lapjain. Azonban az, hogy elegánsan tegyék nevetségessé a másik álláspontját, szokatlan gondolatársításnak tűnik.

Talán segít megérteni Ulpianus feltűnő fogalmazásmódját, ha Athénaiosz művére, a *Bölcsek lakomájára* (*Deipnosophistae* / Δειπνοσοφισταί) gondolunk. Ebben az egyik főszereplő épp egy bizonyos Ulpianus, akit azonban manapság már nem a nagy római jogtudóssal,⁸⁷ hanem az ő apjával azonosítanak.⁸⁸ Mindenesetre ez az Ulpianus a lakoma alatt végig azzal foglalatoskodik, hogy a legkülönfélébb görög szavak előfordulásaira és ragozási sajátosságaira kérdez rá.

⁸⁵ Hasonlóképp egy másik helyen: Cels. 15 *dig.* Dig. 28.1.27.

⁸⁶ Lásd: RADIN 1930: 312; ANKUM 1971b: 344.

⁸⁷ Korábban ekképp Johannes Schweighauser is a strasbourgi kiadásában (SCHWEIGHAUSER 1801–1807: 1, 19); továbbá MENGIS 1920: 31–36; KUNKEL 1952: 245.

⁸⁸ Meggyőzően, de óvatosan: BALDWIN 1976: 29–36.

Mire beszélgetőtársai azonnal fejből idéznek egy-egy verset vagy prózai alkotást, amelyben az adott szó az adott alakban előfordul. Egy esetben a műbeli Ulpianus azonban kilép a szűk látókörű nyelvész szerepéből. Váratlanul arra kíváncsi, mitől olyan elegáns azon ingyenélők kifejezésmódja, akik meghívó nélkül toppannak be a különféle multságokra. Ugyan a szövegben nem kifejezetten az elegáns fogalmazásról, hanem az ékes, kellemes beszédről (ἡδυλογία) van szó, de a nevetséges tárgy és a szép kifejezésmód szorosan összekapcsolódik benne. Olyannyira, hogy egyes modern fordításokban az elegancia kifejezéssel adják vissza az érintett szavakat.⁸⁹ Hogy a mi jogtudós Ulpianusunk ismerhette-e a szöveget, nem tudjuk biztosan, de ha igen, ez a részlet biztosan nem kerülhette el a figyelmét. Apját ugyanis évődve jól táplált disznónak (χοιρίον εὐάρτυτον) nevezik benne. Ilyesmit csak megjegyyez az ember. Mindenesetre a lakomázó Ulpianusnak egy cinikus költő, Phrünikhosz soraival felelnek:

A legnehezebb feladat az ilyen emberek ellen védekezni;
Mert mindig fullánkot hordanak az ujjuk hegyén,
A fiatalság embergyűlölő virágát; aztán mindenkinek hízelegnek
Gondosan megválasztott édes szavakkal,
Mindig a fórumon kísértének, amikor a polgárok egybegyűlnek;
És aztán súlyos és váratlan marásokkal tépik szét azokat,
A kiknek hízelegtek, majd elrejtőznek és nevetnek.⁹⁰

Ἔστιν δ' αὐτούς γε φυλάττεσθαι τῶν νῦν χαλεπώτατον ἔργον.
Ἔχουσι γάρ τι κέντρον ἐν τοῖς δακτύλοις,
μισάνθρωπον ἄνθος ἤβης·
εἰθ' ἡδυλογοῦσιν ἅπασιν ἀεὶ κατὰ τὴν ἀγορὰν περιόντες.
Ἐπὶ τοῖς δὲ βάρθοις ὅταν ὤσιν, ἐκεῖ τούτοις οἷς ἡδυλογοῦσι
μεγάλας ἀμυχὰς καταμύξαντες καὶ συγκύψαντες ἅπαντας γελῶσι.

⁸⁹ Lásd például Charles Duke Yonge fordítását: ATHENAEUS 1854: I.265.

⁹⁰ Ath. 4.59.

Mily távoli ez a helyzet attól a képtől, amelyet Ulpianus a pap-jogászokról festett, és attól az elvárástól, amelyet a megbízás nélküli ügyvitel kapcsán megfogalmazott!

Amíg a lakoma filozófus bölcsei haszontalannak tetsző nyelvészeti finomságokkal múlatják az időt, a jogtudós igazi filozófiája a rossz és a jó cselekvés megkülönböztetését és az erre épülő cselekvést hirdeti. Amíg az Athénaiosz által leírt lakoma egyik témáját a Trimalchio lakomáját felkereső ingyenélőkhöz hasonló alakok képezik, addig a jogász Ulpianus a mások ügyébe önként beavatkozó segítővel foglalkozik. Aki nemhogy ingyenebédre nem számíthat, de mások érdekében támadt költségeit is maga előlegezi meg. Az önző egyéni érdekekkel áll itt szemben a kéretlen segítő ideája. Amíg az ékes beszédűek galádul másokra támadnak a nyilvánosság előtt a fórumon, Ulpianus jogtudósként a *pater familias* eszméjét hirdeti a közösségnek. Amíg a lakomabeli Ulpianus nem kap igazából választ a kérdésére a cinikus bölcselő verséből, addig Ulpianus igazi filozófiája világos értékrendet közvetít.

A jogtudós Ulpianus nem csupán ebben a szövegében, de egész munkásságával arra hívja fel a figyelmünket, hogy a jog belső nézőpontja milyen rugalmasan felhasználható volt egy individualizálódó társadalmi korszakban. Egyúttal emlékeztet arra, hogy a jog több is lehet, mint a társadalmi mérnököszködés egyik eszköze. A jó jellemre és a helyes életre való útmutatóként is funkcionálhat, amelyet minden római polgárnak érdemes figyelembe vennie.

A RABSZOLGASÁG

Valamely értékkel való belső azonosulás mögött számos dolog állhat. Egyszerűen az anyagi érdek, a megszokás, a nevelés, a közösséghez tartozni akarás is lehet rá a magyarázat. De mélyebb, ösztönszintű érzelmek is szerepet játszhatnak, mint a szeretet vagy a gyűlölet. A következőkben egy olyan belső nézőpontra alapozott rezsimről lesz szó, amelyet legalábbis részben egy igencsak elemi emberi erő, a félelem mozgatott. Láthatjuk majd, hogy a *principatus* korában a belső nézőpont nemcsak hivatkozási alapként szolgált, vagy bevett moralizáló fordulat volt, de egyfajta finom paternalizmus alakjában is jelentkezhetett.

A rómaiak rabszolgákhoz való viszonya nagy változáson ment keresztül az idők folyamán. A köztársaság kezdeti időszakaiban sokkal kevesebb rabszolga volt, és ők is jóval közelebb álltak tulajdonosaikhoz, a római család szerves részét alkották. Ebben az időszakban a rabszolgákkal szembeni túlkapások felett sokak szerint a *censor* örködött.¹ Watson igencsak kétkedik ezen *censori* védelem hatékonyságában.² Érvei azonban nem túl meggyőzők. Egyrészt a *censori*

¹ BUCKLAND 1908: 36. A korábbi szakirodalomból ugyanezért az álláspontért lásd: GREENIDGE 1894: 63sk.

² A. WATSON 1983: 54–55.

hivatal azon sajátosságára hivatkozik, hogy csak négy-öt évente választottak *ensors*t, és akkor is legfeljebb 18 hónapos időtartamra. Másrészt rámutat arra, hogy a rabszolgák nem járulhattak a *ensor* elé, és végül az ellenük irányuló erőszakra vonatkozó bizonyítási nehézségekről értekezik. A fő probléma ezekkel az argumentumokkal az, hogy ugyanúgy igazak nemcsak a rabszolgák esetében, hanem szinte minden olyan helyzetben, ahol a *ensori* erkölcsbíraskodás egyébként a források szerint is jól működött. Watson tévedése annak tulajdonítható, hogy a *regimen morumra* külső nézőpontból tekint, úgy, mintha jog lenne. Elfelejtí, hogy az erkölcsbíraskodás az érintett polgárok belső nézőpontján alapult. Hatékonyágát az biztosította, hogy alanyai aktívan közreműködtek a fenntartásában. Szemben a joggal itt kevésbé volt szükség szankciókra és modern értelemben vett bizonyítási eljárásra. Ezek hiányát jól pótolta a közösségi rosszallás és tudomás, vagy akár a pletyka. Ha ezt tekintetbe vesszük, könnyen érthetővé válik, hogy miért nem okoztak problémát a Watson által felsorolt aggályok.

Később azonban, a rabszolgaság elterjedésével és a rabszolgák számának megnövekedésével ez a családias, belső nézőpontú rezsim valóban nem volt már elegendő. Jól mutatja ezt Vedius Pollio híreshírhedt esete is. Pollio,³ aki egyébként maga is egy felszabadított rabszolga gyermeke volt, különös kegyetlenséggel bánt rabszolgáival. Nápoly melletti villájában egyszer Augustust, a császárt látta vendégül. Amikor egyik rabszolgája eltört egy kristály poharat, Pollio egy orsóhalakkal teli medencébe akarta vettetni. A szörnyű halál miatti félelmében a rabszolga azért esedezett a császárhoz, hogy bármi egyéb módon halhasson meg. Augustus erre szabadon engedte a fiút, összetörette Pollio összes kristály poharát, és betemettette a medencét.⁴ Ovidius a császár ezen aktusát egyértelmű szavakkal kötötte vissza a *ensori* erkölcsbíraskodáshoz és példamutatáshoz:

³ Személyéhez lásd: SYME 1961.

⁴ Cass. Dio 4.23.2-4.

sic agitur censura et sic exempla parantur,⁵ „így hajtatik végre az ítélet, és így adatnak példák”. A keresztény Tertullianus egyébként még szörnyűbb képet festett Pollióról, valószínűleg alaptalanul. Szerinte Polliónak szokása volt a rabszolgákat felfaló orsóhalakat sebtiben ételként elkészíttetni, hogy evés közben még maga is érezhesse a rabszolgák húsát, amelyet a halak gyomra még feldolgozatlanul megőrzött.⁶

Augustus eljárása annak jele, hogy a rómaiak hamar felismerték, miszerint rabszolgamunkára alapozott társadalmuk pusztán kegyetlenkedéssel és erőszakkal nem tartható fenn. Stabilitásához szükséges, hogy a rabszolgák maguk is érdekelték legyenek a fenntartásában. Ehhez szükséges, hogy védettek legyenek a tulajdonosi túlkapások ellen. Nem lehet véletlen,⁷ hogy Pollio villáját később Augustus leromboltatta, és a boldog házasság istennőjének, Concordiának emelt a helyén szentélyt.⁸ Seneca, aki maga is két ízben⁹ hivatkozik Vedius Pollio esetére, kifejezetten fel is hívja a figyelmet a nem megfelelő bánásmód és az ellenséges viszonyulás közti kapcsolatra: „[a rabszolgák], amikor hozzánk kerülnek, nem ellenségeink. Mi tesszük őket azzá.”¹⁰

Ezen hozzáállás mentén a *principatus* korában egyre több központi jogi beavatkozással találkozunk a rabszolgák védelme érdekében.¹¹ Azonban itt is, ugyanúgy, mint a házassági törvények esetében, a belső nézőpont rejtve tovább élt. Antoninus Pius császár egy *rescriptuma* például kifejezetten rámutat, hogy a rabszolgatartó kegyetlenkedéseivel szembeni védelem biztosítása a rabszolgatartók saját érdeke is.

⁵ Ov. *Fast.* 6.647.

⁶ Tert. *De pal.* 5.6.

⁷ Az összefüggésre először Grimal mutatott rá. Lásd: GRIMAL 1943: 155, 188–191.

⁸ Lásd: FLORY 1984: 325–326.

⁹ Sen. *Ira* 3.40.1–3; *Clem.* 1.18.2.

¹⁰ Sen. *Ep.* 47.4–5.

¹¹ Ehhez lásd: GAMAUF 2003.

Ha a rabszolgatartó rabszolgáival szemben kegyetlenkedik, vagy azokat szemérmetlen és szégyenteljes aktusra kényszeríti, azokat a teendőket, amelyeket az előljárónak meg kell tennie, az isteni Pius [császár] Aelius Marcianusnak, Baetica *proconsul*ának címzett leiratában rögzítette. Ezen leirat szövege a következő: „A rabszolgatartók rabszolgák feletti hatalmának érintetlennek kell maradnia, és egyetlen személytől sem vonható el a joga: de a rabszolgatartók érdeke, hogy ne tagadtassék meg a segítség azoktól, akik kegyetlenkedés, éhezés vagy elviselhetetlen sérelmek miatt joggal folyamodnak érte. Ennélfogva vizsgálj meg azoknak a kérelmeit, akik Iulius Sabinus rabszolgái közül a szoborhoz menekültek, és ha úgy találsz, hogy szigorúbban bántak velük az elfogadhatónál, vagy megszégyenítő sérelmeket szenvedtek el, rendeld el az eladásukat azzal a feltétellel, hogy az uruk hatalmába ne kerülhessenek vissza. Ha ő a rendeletemet megszegi, tudja meg, hogy szándékom szerint szigorúbban meg lesz büntetve.”

Si dominus in servos saevierit vel ad impudicitiam turpemque violationem compellat, quae sint partes praesidis, ex rescripto divi Pii ad Aelium Marcianum proconsulem Baeticae manifestabitur. Cuius rescripti verba haec sunt: „Dominorum quidem potestatem in suos servos illibatam esse oportet nec cuiquam hominum ius suum detrahi: sed dominorum interest, ne auxilium contra saevitiam vel famem vel intolerabilem iniuriam denegetur his qui iuste deprecantur. Ideoque cognosce de querellis eorum, qui ex familia Iulii Sabini ad statuam confugerunt, et si vel durius habitos quam aequum est vel infami iniuria affectos cognoveris, veniri iube ita, ut in potestate domini non revertantur. Qui si meae constitutioni fraudem fecerit, sciet me admissum severius exsecuturum.”¹²

¹² Ulp. 8 *de off. procons.* Dig. 1.6.2.

A szövegben a *saevire* igével az állatok által is megvalósítható, súlyos, ösztönszerű vagy szenvedéllyel telített cselekményt,¹³ lényegében a dühöngést¹⁴ jelölték. Antoninus Pius a fentiek értelmében utasította az őhozá forduló *proconsult* arra, hogy amennyiben a rabszolgák panaszai megalapozottnak bizonyulnak, adja el őket egy másik tulajdonosnak, biztosítva, hogy az eredeti, erőszakoskodó tulajdonoshoz semmiképpen se kerülhessenek vissza. A tulajdonjogba történő uralkodói beavatkozásnak ebben az ügyben kettős indoka lehetett.¹⁵ Egyrészt paternalisztikus módon a rabszolgatartók saját érdekeit védte. A rabszolgatartó rendszer fenntartása csak kollektív erőfeszítés révén volt elképzelhető. Minden rabszolgatartónak érdekében állt, hogy saját maga és a többi tulajdonos is jól bánjon a rabszolgáival. Így lehetett leginkább elkerülni a rabszolgák tömeges és szervezett ellenállását és biztosítani a társadalmi rendet. Ezt a belső nézőponton nyugvó konszenzust végső soron a rabszolgáktól való félelem alapozta meg.¹⁶

Ez a félelem azonban nyilvánvalóan nem volt egyirányú. Nemcsak a rabszolgatartók féltek rabszolgáiktól,¹⁷ a rabszolgák is tartottak a *dominustól*. Tréfás, de elgondolkodtató példát ad erre annak a rabszolgának az esete, aki üres olajoskancsóból próbált olajat tölteni ura vendégeinek. Mikor ezt észrevette, a büntetéstől való félelmében úgy tett, mintha az olaj megfagyott volna, és ezért nem folya ki.¹⁸

A belső nézőpontot figyelembe véve azt is megértjük, miért nem volt feltétlenül igaza Adam Smithnek, amikor Vedius Pollio esete

¹³ Vö. SHA *Get.* 5.4–5.

¹⁴ Heumann és Seckel szerint a *saevire* jelentése *wüten*, azaz „dühöngeni”. Lásd: HEUMANN–SECKEL 1907: 523.

¹⁵ Gamauf szerint, jóllehet ez az első olyan dokumentált eset, amelyben a császár lehetővé tette az *ad statuum* menekült rabszolgák eladására való kötelezést, nem megalapozottak Pernice és mások nézetei, akik szerint korábban nem voltak hasonló döntések (GAMAUF 1999: 58).

¹⁶ Erről lásd: GAMAUF 2007: 159–160.

¹⁷ MCKEOWN 2007: 267.

¹⁸ Gell. 17.8.3–8. E történetről részletesebben lásd: BEALL 1999: 55–56.

kapcsán arról értekezett, hogy a rabszolgák helyzete jobb egy monarchiában, mint egy demokráciában.¹⁹ A rabszolgákat ugyanis nem egy kegyes uralkodó eseti gesztusa fogja megvédeni kegyetlen uraiktól. Sokkal inkább magában a rendszerben rejlő belső erők, a félelem fogja azt biztosítani. Ez független az államformától, egyedül a közösségtől függ, képes-e kollektíve fenntartani a rezsimet. Figyeljünk ebből a szempontból az „egyenlő”, illetve „méltányos” jelentésű latin *aequum* szó szövegbeli értelmére! Nyilván nem azt akarja itt az uralkodó előírni, hogy méltányosan kell bánni a rabszolgákkal. Arra akar inkább utalni, hogy egy általánosan elfogadható mérték a kívánatos, amely a rabszolgatartó közösség szintjén képes a stabilitást biztosítani. Ódzkodni kell a kegyetlenkedésektől, a túlkapasoktól, mert az ilyen bánásmód a többi rabszolgatartó érdekét is sértheti. Seneca egyértelmű adalékkal szolgált ahhoz, hogy a kegyetlenkedő rabszolgatartók közutálatnak örvendtek. Hasonló közösségi erők működtek itt, mint amilyeneket a *censori* erkölcsbíráskodás során az ősök erkölcsé kapcsán láttunk. Jobb lett volna, mondja Seneca azokra utalva, akik ártanak a közöségnek, ha meg sem születtek volna.²⁰

A rómaiak nem a gyengéd emberszeretetet vagy a felvilágosult humanizmus jegyében igyekeztek jól bánni a rabszolgáikkal. A rabszolgaság az élet közönséges részét képezte, és természetesnek vették azt a társadalmi rendet, amelyben a szolgaság és a hatalom egymást erősítő egyensúlyban volt. Jól mutatja ezt egy szöveg, amely Ulpianusnak a *praetori edictum*hoz írt kommentárjából származik.

Ha egy rabszolga megsebesítette saját magát, az ebből fakadó kár nem vonható le a rabszolga különvagyonából, szintúgy akkor sem, ha megölte vagy a mélybe vetette magát: ugyanis a rabszolgák is megtehetik a természettől fogva, hogy saját testük sérelmére

¹⁹ AFRICA 1995: 73–74.

²⁰ Sen. Clem. 18.3.

dühöngjenek. Ha azonban a tulajdonos meggyógyított egy olyan rabszolgát, amelyik megsebesítette magát, ebben az esetben úgy vélem, hogy a rabszolga a tulajdonos adósává vált a gyógyítás költségei tekintetében, annak ellenére, hogy a tulajdonos, amikor a rabszolgát betegségéből meggyógyította, inkább saját ügyében járt el.

*Si ipse servus sese vulneravit, non debet hoc damnum deducere, non magis quam si se occiderit vel praecipitaverit: licet enim etiam servis naturaliter in suum corpus saevire. Sed si a se vulneratum servum dominus curaverit, sumptuum nomine debitorem eum domino puto effectum, quamquam, si aegrum eum curasset, rem suam potius egisset.*²¹

A tulajdonosnak saját magának kellett viselnie a kárt, és nem vonhatta le a beállt értékcsökkenést a rabszolga különvagyonából, ha az a rabszolga saját önkárosító cselekménye következtében állt elő.²² A tilalom első olvasatra meglepő, mert egy esetleges, a kár levonását megengedő szabály arra ösztönözhetne volna a rabszolgákat, hogy tartózkodjanak az önkárosító cselekményektől. Ulpianus lakonikus indokolása szerint a kár levonása azért tilos, mert a rabszolgáknak természetszerűleg megengedett, hogy kárt tegyenek önmagukban.²³ A jogtudós véleménye két nehezen értelmezhető elemet tartalmaz. Egyrészt kérdéses, hogy miért természetesen (*naturaliter*) adott lehetőség a rabszolgák önkárosítása. Másrészt megfelelő indokot kell találnunk arra, hogy miért nem írja felül ezt az önrombolásra való természetes lehetőséget a tételezett, pozitív jog, mint ahogy azt oly sok egyéb esetben minden további nélkül megteszi.

²¹ Ulp. 29 *ad ed. Dig.* 15.1.9.7.

²² FÖLDI 2010: 88 (83. jegyzet); 2018: 67skk.

²³ Vö. FÖLDI 2010: 88 (82. jegyzet); WACKE 1980; RIZZELLI 1998–1999; BELLOCCI 1997.

A *naturaliter* (természetesen vagy természettől fogva) egyes szerzők szerint a természetjogra utal.²⁴ Ez az álláspont megalapozott abból a szempontból, hogy öngyilkosságra, illetve egyéb önkárosító magatartásokra az állatok is képesek, és erre már az ókorban is felfigyeltek.²⁵ Ulpianus a természetjog alá sorolta azon normákat, amelyek minden lélekkel rendelkező élőlényre egyaránt vonatkoznak.²⁶ Mégsem valószínű ez a kézenfekvő megoldás, a *naturaliter* kifejezés vélhetően többre utal egy, az állatokkal közös szenvedélynél. Az idevágó sztoikus felfogás is az ellen szól, hogy a dühöngés ösztönszerű cselekményének „természetes” megengedettségét ezen a „természetjogias” alapon magyarázzuk. A sztoikus filozófusok a szenvedélyeket alapvetően negatívan értékelték, mint olyan tényezőket, amelyek ellentétesek az értelem természetes diktátumaival, felkavarják a lélek nyugalmát, és akadályozzák az embert, hogy boldog életet élhessen. Seneca például a düh szenvedélyét az értelemmel rendelkező, igaz emberi természettől idegennek, morálisan elítélendő dolognak, bűnnek tartotta, amelynek nincs helye az ember békeség után áhító lelkében.²⁷ Ugyanakkor az értelmet (és ezzel a természetességet), valamint a szenvedélyt a sztoikus tanítás elválaszthatatlanul összekötötte azáltal, hogy a szenvedélyek az értelem téves ítéletének köszönhetik, hogy magatartásunkban megnyilvánulhatnak. Úgy vélték továbbá, hogy az értelem segítségével – legalábbis ideális esetben – a különféle emberi indulatok megfékezhetők és legyőzhetők.²⁸ Igaz ugyan, hogy a „valóságban” csak kevés ember képes

²⁴ A természetjogi megfontolásokat már Bellocci is felelemlette, de azok valódi jelentőségét nem fejtette ki részletesen.

²⁵ Lásd részletesebben: RAMSDEN–WILSON 2014: 224.

²⁶ Ulp. 1 *inst.* Dig. 1.1.1.4.

²⁷ Sen. *Ira* 1.3.7, 1.6.4–5.

²⁸ Hérakleitosz volt az első görög gondolkodó, aki az etikát a természet, a dolgok észszerű működése alapján kívánta meghatározni. Lásd ehhez: SZOBOSZLAI-KISS 2014: 103.

erre a tudatos önkontrollra.²⁹ A sztoikusok elsősorban a bölcsek kiváltságának tartották ezt a képességet, illetve az állam vezetőivel szemben támasztották követelményül. Ammianus Marcellinus például a rosszakarat és a dühöngés mellett a kegyetlenségre való hajlam megfékezését is erkölcsi győzelemnek értékelte³⁰ Constantinus császárról szóló nekrológiájában.³¹ Seneca sem véletlenül tanácsolta a mindennapi önvizsgálatot a jellemfejlesztés érdekében:³² a magát jól ismerő ember fel is készülhet a szenvedélyek ostromára, hiszen tudhatja, milyen szituációkban milyen módon hajlamos elragadtatni magát. Epiktétosz szerint úgy kell ügyelnünk önmagunkra, mint a rejtekben megbúvó ellenségre.³³ Az egyén az értelméből fakadó akaratszabadsága révén képes szenvedélyei legyőzésére, azaz az etikus cselekvésre. Aki nem azt teszi, amit tennie kell, vétkes, hiszen képes lenne jól is cselekedni.³⁴

A jogi megítélés szempontjából nem mellékes, hogy a dühöngés pontosan milyen indulatból eredt. Cicero szerint azok a jogtalanságok, amelyeket hirtelen jött és hamar múló szenvedély hatására követnek el, enyhébben büntetendők, mint azok, amelyeket szándékosan vagy rosszindulatú tervezetést követően.³⁵ A haragból fakadó „spontán” dühöngés, mint láttuk, az állatokkal közös tulajdonsága az embernek. A kegyetlenkedéshez való kéjes vonzódás okozta dühöngés ezzel szemben inkább csak az emberekre jellemző tulajdonság. Mivel több önreflexiót igényel, sokkal inkább elítélendő. Ennek megfelelően Seneca egy helyen el is határolta e kétfajta dühöngést, és a kegyetlenkedéshez való kéjes vonzódásból fakadót szigorúbban ítélte meg,

²⁹ Platón is úgy vélte, hogy legalábbis az emberek egy része korlátozottan racionális gondolkodású. Lásd: Plat. *Leg.* 722b.6–7. Erről részletesebben: KÖNCZÖL 2015: 84.

³⁰ Ehhez lásd: BRANDT 1999: 67.

³¹ Amm. Marc. 21.16.14.

³² Sen. *Ira* 3.36.1–4.

³³ Epict. *Ench.* 48.3.

³⁴ ZÖLLER 2003: 60–61.

³⁵ Lásd: Cic. *Off.* 1.27.

mint a pusztán haragból származót. Úgy vélte, hogy aki az előbbi cselekszi, kiszakítja magát az emberi nemet összetartó jogi kötelékből.³⁶ Ebből következően, fejthetjük tovább a gondolatot, a „pusztán” dühből kegyetlenkedő ember még a jogszerűség területén maradhat.

Mindez azonban még mindig nem magyarázza meg a cselekmény „természetes” megengedettségét. Esetünkben az önkárosító szenvedély ugyanis szabad teret kap, és a jog nemhogy megtorolná az észszerűtlen, ezért sztoikus nézőpontból természetellenes dühkitörés megnyilvánulását (amely ráadásul a tulajdonosnak anyagi kárt is okoz), hanem büntetlenül hagyja.³⁷ A szakirodalom ez idáig adós maradt az elfogadható magyarázattal.

A megoldás kulcsa abban a látszólagos ellentmondásban rejlik, hogy amit a rabszolga természettől fogva megtehetett magával szemben, azt a tulajdonosa jogilag nem tehette meg a rabszolgával szemben. A rabszolga a saját testében dühöngés közben kárt okozhatott, de a dühöngő *dominus* nem tombolhatott saját rabszolgája testi épségének kárára. Egy, a tárgyalt ulpianusi fragmentumunknál kissé korábban keletkezett császári rendelet megtiltotta a rabszolgatartóknak, hogy súlyos testi sérelmet okozzanak a rabszolgáknak.³⁸ Antoninus Pius császár (Kr. u. 138–161) e rendeletéből arra következtethetünk, hogy a rabszolgákkal szembeni kegyetlenkedések a kérdéses időszakban eléggé elterjedtek lehettek, ezért a rendelet hatálya minden római uralom alatt élő személyre kiterjedt.³⁹ A nemkívánatos túlkapások visszaszorítását a *constitutio* azáltal kívánta elérni, hogy a rabszolgatartó, amennyiben rabszolgáját jogtalanul megölte, ugyanúgy bűnhődött, mint ha idegen rabszolgát

³⁶ Sen. *Ben.* 7.19.8.

³⁷ Általában is megfigyelhetjük, hogy a morálisan elítélendő érzelmi kitörésekből fakadó cselekményeket a római jog bizonyos esetekben enyhébben szankcionálta, illetve esetünkben egyáltalán nem büntette. Lásd például: Men. 3 *de re milit.* Dig. 49.16.6.7. Erről részletesebben lásd: G. R. WATSON 1991: 246–247.

³⁸ Gai. 1 *inst.* Dig. 1.6.1.2.

³⁹ Antoninus Pius rabszolgavédelmi rendeletét lásd: Gai. 1 *inst.* Dig. 1.6.1.2.

ölt volna meg, azaz meg kellett fizetnie a rabszolga egy éven belüli legmagasabb piaci értékét.⁴⁰

Az észszerűség és a következetesség egyaránt azt kívánja meg, hogy a jogi tilalom és a természetes megengedettség ugyanazt a célt szolgálja. Ez nem nagyon lehet más, mint a rabszolgatartó társadalmi berendezkedés stabilitása. Ennek fényében a fragmentumban szereplő természettől fogva szabad (*naturaliter licet*) kifejezés arra utal, hogy ebben az esetben a rabszolga egyéni dühkitörése társadalmi szinten pozitív következményekkel járt. Ha a rabszolgatartó levonhatta volna a különvagyonból a rabszolga önkárosításából fakadó értékcsökkenését, akkor kevésbé lenne érdekelt abban, hogy olyan körülményeket biztosítson rabszolgájának, illetve úgy bánjon vele, hogy az ne kíséreljen meg öngyilkosságot. Azaz a rabszolga önkárosítást lehetővé tevő egyéni természetes „joga” közösségi szinten a rabszolgatartó társadalom stabilitásához járult hozzá. Időszakosan oly sikeres volt ez a rezsím, hogy a még a rabszolgáival kíméletes bánásmódjára büszke Gaius Gracchus sem tudta fegyveres ellenállásra buzdítani Róma rabszolgáit a Kr. e. 2. századi belső zavargások idején.⁴¹ Végül legalább arra rá tudta venni egyik hű rabszolgáját, hogy nyakát elmetszve vessen véget az életének, mert nem akart politikai ellenfelei, az optimaták kezébe kerülni.

A fentihez hasonló, a rabszolgatartásra épülő társadalmi rend stabilitását célzó normákat a *Digesta* egyéb helyeken is tartalmaz. Ilyen hatású volt végeredményben például az a szabály is, amely szerint a vevő, ha a vásárolt rabszolgáról kiderült, hogy szökésre hajlamos, az ebből fakadó árcsökkenést érvényesíthette az eladóval szemben.⁴² A különbség oka a szökés és az önkárosítás megítélésében az lehetett, hogy a rabszolga szökése az egész rabszolgatartó társadalom rendjét veszélyeztette. Ha azonban egy rabszolga „csak” saját magában okozott

⁴⁰ Gai. 1 *inst. Dig.* 1.6.1.2; Gai. 7 *ad ed. prov. Dig.* 9.2.2pr.

⁴¹ Oros. 5.12.

⁴² Ulp. 1 *ad ed. aedil. curul. Dig.* 21.1.1.1.

kárt, lényegében csak tulajdonosa érdekei sérültek, aki pedig nagymértékben befolyásolhatta, hogy a rabszolga „jól” érezze magát nála.

Egyéb források azt igazolják, hogy a rabszolgatartót megbüntették, ha kegyetlenkedéseivel ő hajszolta bele rabszolgáját az önkárosításba. Senki sem bánhatott a rabszolgájával különös kegyetlenséggel, illetve jogos indok nélkül nem sanyargathatta őt.⁴³ A köztársaság korában ezt még csak az erkölcs, a *mos* tiltotta, a császárkorban már a jog, a *ius* is, ideértve a császári rendeleteket is.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a dühöngés azért volt Ulpianus szerint a természettől fogva megengedett, mert végeredményben hozzájárult a társadalmi rend fenntartásához. A rabszolga önkárosító cselekménye többnyire a vele szembeni kegyetlen bánásmódnak, a rossz tartási körülményeknek volt felróható. Ezek a sérelmek indíthaták a rabszolgákat az önromboló dühöngésre.⁴⁴ A rabszolga természetes, mégis irracionális dühét harmonikusan illesztették be a társadalom nagyobb rendjébe. Ez az alapvetően negatív szenvedély⁴⁵ végső soron magasztos célt szolgált, mert közvetve rászorította a rabszolgatartókat arra, hogy jól bánjanak rabszolgáikkal, hozzájárulva ezzel az egész római társadalmi rend fenntarthatóságához. A kár levonásának tilalma a rabszolgatartásra alapozott társadalmi berendezkedést stabilizálta.

Ezt a különleges egyensúlyt figurázza ki mesteri módon Petronius, talán éppen Vedius Pollio híres esetére gondolva: egy rabszolga véletlenül leejtett egy poharat, mire tulajdonosa, Trimalchio azt parancsolta neki, hogy verje meg magát: „Nosza, vesszőzd meg magadat, mert fajankó vagy.”⁴⁶ A rabszolga térdre rogyva könyörgött kegyelemért urához, aki azt kérdezte tőle, miért hozzá könyörög, hiszen nem ő bántja. Végül ez a szerencsétlen rabszolga az asztalok

⁴³ Gai. 1 *inst.* Dig. 1.6.1pr.

⁴⁴ Ennek pszichés mozgatórugóiról lásd: NUSSBAUM 1994: 370.

⁴⁵ LONG–SEADLEY 1987: 65A–B.

⁴⁶ Petron. *Sat.* 52 (Horváth István Károly fordítása).

körül futkosott és szellemességeket kiabált, hogy a vendégsereg jóindulatát megnyerje, és ura dühét csillapítsa.

A rabszolgatartó társadalom stabilitásával magyarázható az a fentebb vizsgált Ulpianus-szöveg végén található szabály is, hogy a tulajdonos a gyógyítás költségeit érvényesíthette önkárosító rabszolgájával szemben. Ez jogi szempontból azért különös, mert a tulajdonos ebben az esetben saját ügyében járt el, és ilyenkor a jog általában nem engedi a költségeket másra terhelni. Fontosabb volt azonban ennél a civiljogi elvnel az a tényszerű, természetes adósság, amely a gyógyításból eredt, illetve az a hatás, amely a költségek megtérítése révén a rabszolgatartókat arra ösztönözte, hogy rabszolgáikat igyekezzenek meggyógyítani. Két szemben álló érdek közül pedig annak kell érvényt szerezni már Cicero szerint is,⁴⁷ amelyik inkább a társadalom érdekét szolgálja. Ez a szabály, mondanom sem kell, a hitelezők érdekeinek is kiválóan megfelelt.

A rabszolgatartás társadalmi rendje más, mint a házasság természetes rendje. A gyermeknemzés és -nevelés a természetjog körébe tartozik,⁴⁸ a rabszolgaság viszont ellentétes azzal, és a római felfogás szerint a népek kölcsönös elismerése, a *ius gentium* tette lehetővé.⁴⁹ Azaz itt már egyfajta mesterséges, művi rendről volt szó. Közös azonban bennük, hogy mindkét rend mögött belső nézőponton nyugvó társadalmi konszenzus állt.

A *naturaliter* hasonló értelmű használatával más művi környezetben is találkozhatunk. A rómaiak azt is természetesnek vették például, hogy a felek az adásvételnél kölcsönösen „félrevezessék” egymást az ár kapcsán:

Pomponius is azt mondja, hogy a szerződő felek az adásvétel során az ár tekintetében természetes módon kijátszhatják egymást.

⁴⁷ Cic. *Off.* 1.160.

⁴⁸ Ulp. 1 *inst.* Dig. 1.1.1.3; *Inst. Iust.* 1.2pr.

⁴⁹ Flor. 9 *inst.* Dig. 1.5.4.2.

*Idem Pomponius ait in pretio emptionis et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire.*⁵⁰

Így biztosították, hogy a kialakult vételár nagyjából megfeleljen a piaci viszonyoknak. A szabad alku biztosította, hogy az áruban meglévő értéktöbblet a felek között viszonylag arányosan osztódjon el. Az egymás kijátszására irányuló alkudozás automatikusan – vagy Ulpianus szóhasználatában természetesen – biztosította a társadalmilag megfelelő vételárat. Ez a fajta trükközés nem érhetett fel a csalárdság, azaz a jogellenesség szintjére, de nyilvánvalóan etikátlan volt, hiszen a másik „megkerülésére” irányult. A kölcsönös erkölcstelenség ellenére azonban a moderált alkudozást mégis természetesnek tartották, mert összhatásában biztosította a kívánatos piaci árképzést.

Ugyanúgy működött ez a mechanizmus, mint ahogy fentebb a rabszolgá dühöngése kapcsán láttuk, amennyiben két nemkívánatos vagy éppen erkölcstelen cselekmény összhatásában társadalmilag hasznos eredményre vezetett. A belső nézőpontnak megfelelően mindkét esetben az érintettek tartották fenn az egyensúlyt, azzal, hogy megfelelő életkörülményeket biztosítottak rabszolgáiknak, és kiálltak érdekeikért a piaci alku során. Nem külső szankció vagy jutalom érdekében tettek így, hanem azért, mert érdekükben állt a rabszolgák zavargásaitól mentes, békés társadalmi rend és a valós piaci árképzés.

A különbség is jelentős azonban a két rezsím között, hiszen a rabszolgák esetében a belső nézőpontú megközelítés paternalisztikus beavatkozás keretében valósult meg. A császárnak közbe kellett lépnie, de azt a tulajdonosok saját érdekében tette, legalábbis a nyilvános indokolás szerint. A piaci alku során a kívánt eredmény önmagától állt be, a jogi szabályozásnak „csupán” kereteket és korlátokat kellett biztosítania. Ezen a ponton megjegyzendő, hogy az önszabályozó

⁵⁰ Ulp. 11 *ad ed. Dig.* 4.4.16.4.

mechanizmus helyett elvileg egy belső nézőpontú rendszer is működhetne. Ez azt jelentené, hogy a vételárról alkudozók nemcsak saját érdekeiket néznék, hanem tekintettel lennének a másokra is. Hogyha észlelnék, hogy a másik túl alacsony áron adna el vagy vásárolna, ezt szóvá tennék, és így biztosítanák az igazságos vételárat.

Érdekességképpen erre a következtetésre jut Cicero is. A neves auktor elmondja Quintus Scaevola történetét, aki egy ingatlanért az eladó által kért vételárnál 10 ezer *sestertiusszal* nagyobb összeget fizetett, arra hivatkozva, hogy az annyival többet ér. Egyértelmű, hogy Scaevola jó emberként (*vir bonus*) cselekedett. Egyesek szerint azonban nem volt bölcs ember. Például rodoszi Hekatón szerint a bölcs ember ugyanis megteheti és megteszi mindazt, amivel gazdagodhat, ha az nem ellentétes a szokásokkal és a törvényekkel. Cicero határozottan elutasítja ezt a nézetet. Szerinte a rossz cselekedet sohasem lehet hasznos, a jó pedig mindig az. Azért van ez így állítása szerint, mert nemcsak saját magunk gyarapodására törekszünk, hanem családunkat, barátunkat és végső soron saját államunkat is gazdagítani kívánjuk. Az állam gazdagsága polgárai magánvagyonából áll össze.⁵¹ Ha valaki kevesebbet fizet egy telekért annál, mint ami annak a piaci ára, akkor megkárosítja a másikat. Ezt egy jó ember nem teheti meg. Ha pedig kifizeti a valós értéket, akkor nemcsak jól, hanem bölcsen is cselekszik, mert nem engedi, hogy az eladó magánvagyonja csökkenjen.

Cicero mintha nem venné észre, hogy a polgárok összvagyonosa a fenti tranzakció során akkor sem változna, ha Scaevola nem fizetné meg a többletet. Csupán a vagyon polgárok közti megoszlása módosulna, az eladó szegényebb, a vevő gazdagabb lenne. Ez a látszólagos tévedés csak akkor magyarázható, ha belső nézőpontból tekintünk az esetre. Csak egy jó polgár, egy *vir bonus* belső nézőpontjából esik egybe a társadalmi hasznosság az egyénivel. Ha mindenki így

⁵¹ Cic. *Off.* 3.62–63.

cselekedne, nem lenne szükség az önhelyesbítő mechanizmusra. Azonban maga Cicero is elismeri, hogy ilyen jó polgárokat igen nehezen találni. Ha pedig nincsenek olyanok, akik a belső nézőpontú rezsimit fenntartanak, segíthet az önszabályozás, rosszabb esetben a külső szempontú, jogi beavatkozás.

Éppen a társadalmi realitás, a jó polgárok hiánya miatt a kezdetben belső nézőpontú rendszerek idővel könnyen paternalista jelleget öltenek magukra. Az értékekkel való belső azonosulás helyett az azokra hivatkozó, „jótékony” állami beavatkozásokkal szembesülünk egyre több esetben. De még ez a paternalisztikus szemlélet is kötődik valamelyest a belső nézőpontú rendszerekhez, hiszen emögött is a védett közösségi érték rejtőzik.

A PECULIUM

A rabszolga és esetleges különvagyona között nem csak az önsanyargatás tekintetében volt különös kapcsolat. Az egyébként számos tekintetben dolognak tekintett rabszolga önállóan léphetett fel az üzleti életben, és így az általa kezelt vagyon is „életre kelt”. A római jog ugyan nem ismerte a jogi személyek fogalmát, de nyilvánvaló, hogy szembetalálta magát olyan élethelyzetekkel, amikor az embertől mint természetes jogalanytól eltérő entitások bizonyos szempontból személyként viselkedtek. Mindez olyannyira igaz, hogy a rabszolgák kezelésében álló különvagyonban is találhatunk rabszolgákat, akik aztán maguk is rendelkezhetnek különvagyonnal, amelyben aztán szintén rabszolgák is szerepelhetnek önállóan is aktív vagyonelemekként.¹ Így nem volt elképzelhetetlen, hogy valaki akár egy rabszolga rabszolgájának a rabszolgája legyen. Egy meglehetősen ellenséges életrajzírója² szerint ez volt a helyzet Szent I. Callixtus pápa esetében is, aki vélhetően Kr. u. 217 és 222 között volt Róma püspöke.³ A mártírhálált halt pápa mint ifjú rabszolga egy másik, császári tulajdonban lévő rabszolga bankáraként

¹ GAMAUF 2023: 115.

² Hippolütoszról, az első ellenpápáról van szó.

³ Erről lásd: SILVER 2016: 69.

tevékenykedett.⁴ A rábízott vagyont, amely főleg keresztény özvegyek alamizsnáiból tevődött össze, szerencsétlen pénzügyi tranzakciók révén elveszítette. Menekülőre fogta a dolgot, de végül elfogták, és bányamunkára ítélték. Szorult helyzetéből Marcia, Commodus császár szeretője szabadította ki, aki szimpatizált a keresztényekkel. Elképzelhető, hogy fenti életrajzának egyes elemei nem hitelesek,⁵ mégis sokat megtudhatunk arról, hogyan is működhetett a római rabszolgatartó társadalom. A vagyon és az azt kezelő rabszolga szorosán egybefonódott, úgy is, hogy a vagyon részét alkotó rabszolgák maguk is vagyont kezelő rabszolgákat foglalkoztattak.

Egyesek szerint az ókori Rómában éppen azért nem volt szükség jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társaságokra, mert szerepüket a rabszolgák által menedzselt üzleti tevékenység töltötte be. Modern szempontból ezzel a megoldással valósították meg az üzlet deperszonalizációját, személytelenítését.⁶ Furcsának tűnhet ez a megközelítés azonban a gazdasági életben, ahol éppen a rabszolga emberi, személyes képességeit, innovációját és üzleti kreativitását használták ki.⁷ Ezért helyesebb, ha nem az üzlet deperszonalizációjáról, hanem sokkal inkább az üzleti vagyon perszonalizációjáról beszélünk, ahogy Callixtus pápa esetében is láttuk. A gazdasági élet kihívásait a római jog nem a jogi személyiség elvont kategóriájának kimunkálásával, inkább a vagyon „életjelenségeinek” hangsúlyozásával kezelte. Nem elvont fogalmak segítségével, hanem az ember és a vagyon közti hasonlóság felmutatásával kívánta megoldani az üzleti életben természetszerűleg felmerülő problémákat. Nem véletlen, hogy a Kr. u. 2. században élt jogtudós, Papirius Fronto a *peculiumot*, a rabszolgák különvagyonát⁸ magához az emberhez⁹ hasonlította:

⁴ Hippol. *Haer.* 9.12.1–12.

⁵ Lásd: DE ROSSI 1886; NORTHCOTE–BROWNLOW 1879: I.497–505.

⁶ ABATINO – DARI-MATTIACCI – PEROTTI 2009: 5.

⁷ PLESCIA 1982: 488–489.

⁸ A szöveggörnyezetből tudható, hogy a *peculium* a rabszolga, és nem a fiúgyermek különvagyonára vonatkozik. Megerősítőleg: KIEFNER 2000: 482.

⁹ A *homo* kifejezés a szövegben egyértelműen embert jelent. Azonban a kortárs ókori olvasó nyilvánvalóan mögé hallotta a *homo* szó másik, jogi szövegekben

A rabszolga különvagyona megszületik, növekszik és meghal; és ezért Papirius Fronto elegánsan vélte úgy, hogy a különvagon hasonlít az emberhez.

*Peculium nascitur crescit decrescit moritur, et ideo eleganter Papirius Fronto dicebat peculium simile esse homini.*¹⁰

A szakirodalom már évszázadok óta keresi ennek a különleges hasonlatnak a magyarázatát. A középkori glosszátor, Accursius értetlenségét már szinte gúnyos módon azzal egészítette ki, hogy ezen az alapon a különvagon nemcsak az emberhez, hanem a szamárhoz is hasonlít: *eadem ratione & asino*. Nem meglepő, hogy a nagy glosszátor ezen feltűnő megjegyzésének miértjét számos újkori szerző próbálta megtalálni. Egyesek, például Aldinger¹¹ és Andrés Santos,¹² úgy vélték, Accursius nem értette meg a szókép üzenetét. Úgy vélem, Accursius a forráshely elsődleges, lexikai jelentését tartotta szem előtt. Csak így érthető, miért írhatta Accursius, hogy „ugyanezen logika alapján”, hiszen ha csak a szavak egyszerű jelentését nézzük, a szamár is éppúgy megszületik, növekszik, majd elhal, mint az ember. Másrészt az, hogy a glosszátor épp a szamarat választotta, tudatos, dehonesztáló értékítéletnek tűnik.¹³ Ez feltételezi azt, hogy az ítéletet alkotó értse, de legalábbis érteni vélje azt, amiről ítéletet alkot.

Stein azt gondolta, hogy Accursiusnak nem volt érzéke a szövegben rejlő elegancia iránt.¹⁴ E vélemény értékeléséhez jó lenne tudnunk, miért tekintette Marcianus elegánsnak Papirius Fronto hasonlatát. A későbbiekben erről még részletesen lesz szó. Most legyen elég csak annyi, hogy a megjegyzés annyira frappáns, hogy

igen elterjedt jelentését, a rabszolgát is. Lásd: HEUMANN-SECKEL 1907: 226; így KIEFNER 2000: 483 is.

¹⁰ Marc. 5 reg. Dig. 15.1.4opr.

¹¹ ALDINGER 1976: 110sk.

¹² ANDRÉS SANTOS 1997: 178.

¹³ Az állathasonlatok szerepéről a jogászai értékítéletekben lásd: DAUBE 1967: különösen 5 (15. jegyzet).

¹⁴ STEIN 1961: 249; 1988: 10.

nyugodtan kijelenthetjük, Accursius elegánsan nevetségessé tette a hasonlatot. Hasonlóképp értelmelte a helyzetet Kiefner, aki szerint Accursius butuskának találta a szövegbeli hasonlatot, ezzel magyarázható az akár kissé gunyorosnak is minősíthető megjegyzés.¹⁵ Ezzel szemben Wieling szerint csak egy lapos vicc sült ki az egészből.¹⁶ De ezt a vitát most le is zárhatjuk, hisz bennünket e helyen nem Accursius, hanem Papirius Fronto szavainak valódi értelme érdekel. Mindenesetre Accursius megjegyzéséről elmondható az, hogy ugyan szándéka (azaz hogy viccelődni akart-e, vagy sem) ma már nehezen kideríthető, de értelme egyértelműnek tűnik. A fragmentum egyszerű, elsődleges jelentése alapján a különvagyon ugyanúgy hasonlítható lenne a számárhoz is, hiszen az éppúgy megszületik, növekszik, csökken, majd elhal, mint az ember. Sőt, lényegében bármilyen élőlényel igaz lehetne a hasonlat. Éppen emiatt nem valószínű, hogy a frontói hasonlat egyszerű, elsődleges jelentése adja a megoldást.

Az eddigi magyarázatok Gamauf szerint¹⁷ semmi olyat nem hoztak napvilágra a *peculium* jogi természetéről, amit amúgy más forrásokból ne tudhatnánk. Így közismert, hogy a különvagyon a *dominus* akaratóból¹⁸ vagy a rabszolga kezdeményezésére¹⁹ jöhetett létre, és az is, hogy tartalma változhatott.²⁰ Hasonló szakmai közhely az is, hogy a *peculium* visszavonható volt,²¹ hogy saját vagyonnak,²² különvagyonnak²³ vagy dologösszességnek²⁴ volt tekinthető. Tudjuk

¹⁵ KIEFNER 2000: 495.

¹⁶ WIELING 2005: 416 (5. jegyzet).

¹⁷ GAMAUF 2017: 235.

¹⁸ SERRAO 1989: 62sk; PESARESI 2008: 16, 77, 130.

¹⁹ PESARESI 2008: 43 (54. jegyzet), 130; PAHUD 2013: 284 (976. jegyzet), 305 (1056. jegyzet).

²⁰ MICOLIER 1932: 190; GAMAUF 2009: 336; HEINEMEYER 2013: 69; PAHUD 2013: 270.

²¹ BRINKHOF 1978: 165, 168; ŽEBER 1981: 71; ANDRÉS SANTOS 1997: 171; BÜRGE 1980: 133skk, 187; PAHUD 2013: 296.

²² PESARESI 2008: 130.

²³ DI PORTO 1984: 54; AVENARIUS 2017: 8, 86.

²⁴ ALDINGER 1976: 110sk; ANDRÉS SANTOS 1997: 178.

máshonnan azt is, hogy a *peculium* jogviszonyok elszámolási alapja lehetett,²⁵ illetve egyesek a jogi személyek elméletének előzményét is látták már az intézményben.²⁶

Mivel új, jogilag releváns információt nehéz kinyerni a szövegből, több szerző is megpróbálta már megérteni, egyáltalán miért volt szükség erre a hasonlatra. Heinemeyer magyarázata kevésbé meggyőző, és mintha összekeverte volna az okot az okozattal. Szerinte mivel a *peculium* nagyon hasonlít az emberhez, ezért az jól ismert intézménynek számított, amely ennek következtében széles körben elterjedt.²⁷ Ezzel szemben nyilvánvalónak tűnik, hogy a rómaiak nem azért alkalmazták széles körben a különvagyoni intézményét, mert az hozzájuk hasonlított, hanem praktikus gazdasági és társadalmi megfontolások alapján. Továbbá nem azért volt elterjedt, mert jól ismerték, hanem éppen fordítva: mivel elterjedt volt, jól ismerték. Gamauf szerint a hasonlat a rabszolga és különvagyona közti életrajzi hasonlóságra hívja fel a figyelmet, amennyiben mindkettő esetében találkozhatunk a növekedésre, illetve elhalásra vonatkozó kifejezésekkel.²⁸ Ez önmagában elég erőtlen fogódzónak tűnik a szöveg értelmezéséhez, hiszen meglehetősen természetes akár a mai nyelvhasználatban is az ehhez hasonló képi megfogalmazás. Nem véletlen, hogy Gamauf jogilag üresnek tartja a hasonlatot. Lényegében ezt a nézetet képviselte Schulz is, aki a hasonlatban nem látott többet szellemes gondolatnál.²⁹ Így nyilatkozott Kiefner is, aki a szöveget „csöppnyi és ennyiben elegáns retorikai kabinetdarabnak”³⁰ minősítette. Wieling „szép képnek”³¹ tartotta. Jogilag értelmetlennek vélte a hasonlatot Pahud és Sciascia is, azonban ők még esztétikai, stiláris

²⁵ CERAMI–PETRUCCI 2010: 62sk.

²⁶ ANKUM 1971a: 348; KIRSCHENBAUM 1987: 44; REDUZZI MEROLA 2014: 13.

²⁷ HEINEMEYER 2013: 69.

²⁸ GAMAUF 2017: 236.

²⁹ SCHULZ 1961: 224.

³⁰ KIEFNER 2000: 484.

³¹ WIELING 2005: 415.

értékét is vitatták. Előző „különösnek”³² ítélte a megfogalmazást, utóbbi pedig egyenesen „merésznek, jóllehet jogilag értelmetlennek”³³ titulálta. Ankum velük ellentétben „építő és megvilágító megfogalmazásnak”³⁴ tartotta a szóban forgó hasonlatot, de mélyebben nem fejtette ki, hogy miért.

Akadtak azonban olyan szerzők, akik komolyan vették Papirius Frontót, és valódi értelmet kerestek szavai mögött. Di Porto például a különvagyon „élő szervezetének” (*organo vitale*) tekintette a rabszolgát,³⁵ Kirschenbaum pedig olyan adminisztrátornak, aki mintegy „megbújik” a különvagyon mögött.³⁶ Bürge szerint a rabszolga mint dolog éppen a különvagyon hozzárendelése révén és azon keresztül nyerheti el egy személy státuszát.³⁷ Véleményem szerint ez utóbbi felfogásokban van némi igazság. A megoldást valószínűleg valóban a különvagyon mint „dolog” és a rabszolga mint egyszerre ember és „dolog” közti kevésbé élesen elkülönülő viszonyban kell keresnünk. Olyan átfogó narratívára van szükségünk, amely az élőlények biológiai életciklusára utaló kifejezéseket (megszületik, növekszik, csökken, majd elhal) is integrálni képes.

Papirius Fronto a jellemzően főleg vagyoni értékkel rendelkező dolgokból álló, azaz fizikai léttel bíró különvagyont a születésre és az elmúlásra utaló kifejezésekkel a biológiai létezők közé emeli, és ennek kapcsán az emberhez hasonlítja. Mintha a különvagyon önálló, saját életciklussal jellemezhető létező volna. Manapság kerüljük az ilyen szóhasználatot. Nem mondjuk, hogy például egy kft. vagy egy részvénytársaság megszületik vagy meghal.³⁸ De ennek nem csak az az oka, hogy az egyre technikussá váló jogi nyelv egyre

³² PAHUD 2013: 273 (946. jegyzet).

³³ SCIASCIA 1948: 387.

³⁴ ANKUM 1971a: 347sk.

³⁵ DI PORTO 1984: 54.

³⁶ KIRSCHENBAUM 1987: 44.

³⁷ BÜRGE 1980: 137.

³⁸ FLECKNER 2010: 237.

kevesebb metaforát bír el.³⁹ Az önálló jogalanyisággal rendelkező vagyon- vagy személyegyesüléseket ma is a természetes személyek mintájára képzeljük el, és jogi személyeknek nevezzük. Azonban jellemzően a biológiai vagy lelki párhuzamok mára jórészt kikoptak a jogi nyelvezetből és gondolkodásmódból. Ma inkább az elvont és jól körülírható immateriális szempontokat hangsúlyozzuk. Modern polgári jogi megközelítésében a vagyon az egy személyhez tartozó, pénzben kifejezhető értékű jogok összessége.⁴⁰ Azaz egy, az alanytól elkülönülő, objektivizált szellemi tényező, a vagyoni érték a legfontosabb.

A római fragmentumban a biológiai képzettársítás nem csupán a modern fül számára furcsa, a születésre és a halálra vonatkozó kifejezések hívják elő. A szóban forgó *peculium* ugyanis egy konkrét biológiai létező, egy rabszolga kezelésében állt. A *homo* kifejezés a Digestában sok esetben nem egyszerűen embert, hanem rabszolgát jelent.⁴¹ A *peculium*, mint jól tudjuk, a rabszolga kezelésében állt. Lényegében a különvagyont *de facto* lehetővé a jogilag releváns cselekvőként való fellépést a rabszolga számára.⁴² A különvagyont nem önálló jogi aktor volt, „születése” és „halála” tulajdonosától függött, azonban e két időpont között nem létezhetett a rabszolga nélkül.⁴³ A gazdasági életben a *peculium* mint objektív érték és a rabszolga mint akarattal rendelkező szubjektum csak együtt volt értelmezhető.⁴⁴ Épp a különvagyont lehetővé az egyébként jogalanyiség nélküli rabszolga számára azt, hogy szellemi mivolta és képességei a társadalomban megjelenhessenek.⁴⁵ A különvagyont nélküli rabszolga a jog számára sokszor nem több egyszerű

³⁹ KIEFNER 2000: 489.

⁴⁰ LARENZ-WOLF 2004: 379.

⁴¹ HEUMANN-SECKEL 1907: 226; így KIEFNER 2000: 483 is.

⁴² FÖLDI 1996: 201skk.

⁴³ Lásd: AUBERT 2013: 196.

⁴⁴ PELLOSO 2018: 116.

⁴⁵ FÖLDI 1996: 201skk.

dolognál.⁴⁶ A különvagyon „születése” és „halála” azokat a pillanatokat jelzi, amikor a különvagyont mint „dolgot”, illetve dologösszességet a rabszolga mint biológiai lény megkapja, illetve amikor azt elveszik tőle.⁴⁷ A gazdasági forgalomban a *peculium* mint főleg dolgokból álló vagyonösszesség és a rabszolga mint szellemi képességekkel is rendelkező biológiai lény csak együtt képes megjelenni.⁴⁸

Aubert hívja fel a figyelmet arra, hogy a szövegben jelzett változás iránya (születés, változás, majd elmúlás) a *peculium* esetében nem egyirányú, mert a különvagyon ugyan kiüresedhet, attól azonban még nem szűnik meg, és újra növekedésnek indulhat.⁴⁹ Sőt, mindközben titokzatos módon még identitását is megőrzi. Kiüresedése és későbbi „felhízása” ellenére is ugyanaz a különvagyon marad. A folyamatosságot az az ember, jelen esetben a rabszolga biztosítja, akihez alapításakor rendelték.

Mindezzel azonban természetesen már kilépünk a hasonlat fogalmi kereteiből, hiszen az ember nem képes feltámadni. Igaz ugyanakkor, hogy a rabszolga esetleges felszabadításakor jogi szempontból mintegy „újjászületik”, és saját, önálló jogalanyiságra tesz szert. Láthatjuk tehát, hogy a különvagyon és a rabszolga egyrészt egymásra utaltan létezett a társadalmi valóságban, másrészt bizonyos értelemben létük és elmúlásuk összekapcsolódott. A rabszolga a különvagyon rendelkezésével „születik meg” a társadalmi és gazdasági élet számára, de felszabadításával, amikor immár szabad emberként új, jogi „életet” nyer, különvagyona értelemszerűen meg is szűnik különvagyonként létezni.

E vonatkozásban azt is észre kell vennünk, hogy Papirius Fronto hasonlata valójában igencsak sántít. A különvagyon esetében a születéstől a halálig tartó ív korántsem olyan egyenletes és magától

⁴⁶ A különvagyont alakító emberi tevékenység fontosságát hangsúlyozza Scheel is, lásd: SCHEEL 1866: 338 (44. jegyzet).

⁴⁷ Lásd: Marc. 5 *reg. Dig.* 15.1.40.1.

⁴⁸ PELLOSO 2018: 116.

⁴⁹ Lásd: AUBERT 2013: 196.

értetődő, mint az ember esetében. A folyamat egyrészt nem visszafordíthatatlan, másrészt a növekedések és a csökkenések rend nélkül, kiszámíthatatlanul követik egymást. A különvagyon csökkenhet, növekedhet, majd ismét csökkenhet, vagy éppen fordítva, ahogy azt a vagyon esetleges változásai meghatározzák. Ebben a vonatkozásban a *peculium* egyáltalán nem hasonlít az emberre. Ulpianus mégsem kritizálja ezt a kijelentést, épp ellenkezőleg. Viszonylag ritka módon az elegáns kijelentések közé sorolja. Hogyan lehetséges ez, amikor minden észszerű szemlélő számára egyértelmű, hogy a *peculium* és az ember, illetve a rabszolga életfázisai ilyen szempontból alapvetően eltérhetnek egymástól?

Nem látok más magyarázatot erre a rejtélyre, mint hogy Papirius Fronto a tulajdonos, a rabszolga és a különvagyon közötti sajátos viszonyrendszerre kívánt utalni a hasonlattal, egyfajta belső nézőpont alapján. A rabszolga különvagyonát a tulajdonos akarata hozza létre,⁵⁰ de a tulajdonosi hatalom és a tényleges rendelkezési lehetőség elválik egymástól. Hiszen a különvagyon jogilag a rabszolgatartó vagyona marad, ténylegesen azonban a rabszolga kezelésébe kerül. A *peculium* bármikor visszavonható, bár ezzel a rendszer logikája miatt vélhetően csak ritkán éltek a rómaiak. Hiszen a különvagyon egyik célja az volt, hogy ösztönözzék a rabszolgákat nyereséges üzleti tevékenységek végzésére, és a profitból szabadságuk megváltására.⁵¹ Tudjuk, sok szabadon született polgár a különvagyon, illetve az abból termelhető profit érdekében adta el magát rabszolgának.⁵² Az egész *peculium*ra alapozott római gazdasági rendszer működtetéséhez a tulajdonosok jogilag kevésbé kötött, de tényleges együttműködésére volt szükség. Egyikük sem rúghatta fel a rendszer alapvető szabályait, mert azzal más római polgárok érdekeit, például rabszolgája

⁵⁰ Lásd: Flor. 11 *inst. Dig.* 15.1.139.

⁵¹ Ehhez lásd: WIEDEMANN 1985: 164; ALFÖLDY 1972; 1986: 286–331; HOPKINS 1978: 115–132.

⁵² Lásd: SILVER 2016: 75.

hitelezőinek az érdekeit sérthette volna. Ráadásul a tulajdonosi hatalom a hasonlat mindkét tagja esetében fennáll. Úgy a rabszolga, mint a különvagyon az úr akaratától függött. Ugyan külső történések nagyban befolyásolhatják mind a különvagyon, mind a rabszolga sorsát, mégis a tulajdonos kulcsszerepet játszik mindkettő esetében, és a köztük lévő viszony alakításában is.

Érdekes, hogy Marcianus egy helyen⁵³ a *peculium* születése, növekedése és csökkenése tekintetében olyan példákat ad, amelyek a tulajdonostól függetlenek, és csak a halál esetében utal a tulajdonosi aktusra, a különvagyon visszahívására. A *peculium* akkor születik meg, mondja, ha a rabszolga olyan dolgot szerez, amelyet a tulajdonos nem köteles számára biztosítani. De ha olyan dologról van szó, amely a rabszolga alapvető létfenntartásához szükséges, mint például egy ruhadarab, mondjuk egy tunika, akkor az nem számít különvagyonnak. A *peculium* növekszik, ha a rabszolga megszerez egy bizonyos dolgot, és csökken, ha a rabszolga rabszolgája, a *servus vicarius* elhunyt, vagy egy dolog megsemmisül. Végül „meghal” a különvagyon, ha a rabszolgatartó visszahívja a különvagyonot. Azaz a *peculium* különböző fázisaiban szerepet játszanak objektív külső körülmények, történések, a rabszolga saját cselekményei és a tulajdonos akaratától függő események. A tulajdonos belső nézőpontjából szemlélve a dolgokat, azt láthatjuk, hogy a tulajdonos a maga akaratából létrehozza a különvagyonot, amellyel rabszolgája révén közvetve részt vesz a gazdasági életben, ezáltal különvagyonra elkezdi az ő akaratától, tudomásától elválva működni. A tulajdonosnak alapvetően komoly gazdasági érdeke fűződik ehhez a tőle részben független működéshez, így megéri neki fenntartani ezt a rendszert, még akkor is, ha az néha egyéni érdekeit sérti. A rendszer logikájából adódóan ugyanis ez is előfordulhat. Például ha valaki ellen rabszolgája különvagyonra alapján fordulnak keresettel, az adott rabszolga különvagyonába

⁵³ Marc. 5 reg. Dig. 15.1.40.1.

tartozó rabszolga tulajdonossal szemben fennálló tartozását nem kell levonni a különvagyon értékéből. Ez nyilvánvalóan veszteséget jelenthet a tulajdonosnak.⁵⁴ Ennek magyarázata a hitelezők érdekvédelmében, azaz voltaképpen a különvagyonra alapozott gazdasági rendszer működtetésében keresendő. Ellenkező gyakorlat esetén a rabszolga ki tudná üresíteni a hitelezők kielégítési alapjául szolgáló különvagyont, alrabszolgájának a tulajdonossal kötött, egyoldalú üzletei révén.⁵⁵

Azaz mind a rabszolga, mind az ő esetleges különvagyona esetében sajátos logikájú rendszer működik, amely az egyéni tulajdonosi hatalmat néha a tulajdonosok közösségének általános érdekei alapján korlátozza. Ez a két rendszer ráadásul egymásra is hatással van, így keletkezésük, változásuk és megszűnésük több ponton kapcsolódik egymáshoz. Papirius Fronto hasonlata ebben a megközelítésben nem egyszerű költői szókép, és jogilag sem üres formula. Egy számar esetében ezzel szemben ilyen kölcsönhatásokról és belső nézőpont alapján fenntartott rendszerekről nem beszélhetünk. A rabszolga és különvagyona sajátos dinamikája révén még az is előfordulhatott, hogy a rabszolgából pápa lett, mint Szent I. Callixtus, még akkor is, ha éppen elveszítette a rábízott vagyont.

⁵⁴ Afr. 8 *quaest.* Dig. 15.1.38.2.

⁵⁵ GIARO 2011: 9.

A TULAJDONLÁS
BELSŐ NÉZŐPONTÚ
RENDSZERE

Napjainkban a tulajdonosi pozíció objektív, külső tényezők által meghatározott: tulajdonos az, akit az ingatlan-nyilvántartás annak mutat, vagy aki számszerű, mérhető módon meghatározó befolyással rendelkezik egy gazdasági társaság irányításában. Manapság a tulajdonjog alkotmányosan védett alanyi jog. Nem így volt ez a római jogban. Ott a tulajdonosi hatalom teljessége ellenére érződött, hogy a tulajdonjog forrása nem az egyén, hanem a közösség.

Jól érzékelhető ez a különbség abban az ősi mondatban, amelyet a római polgár jelentett ki, amikor egy dolgot magának vindikált: *meum est ex iure Quiritium*¹ – [az adott dolog] az enyém a római polgárok joga alapján. Egyértelmű belőle, hogy a tulajdonos a közösség, a polgárok, a *Quirites* joga alapján tart igényt a dologra. A tulajdon nem egyszerűen alanyi alapon védett jog, hanem az érintett közösség által fenntartott rend. Egy polgár adott dolog feletti hatalmát akkor ismerték el, ha az ellen a közösségből senki sem tiltakozott, ha senki sem jelezte fenntartását vagy ellenvéleményét igényével kapcsolatban.² Ez alapvető különbséget jelent az ókori római és a modern tulajdonjogi megközelítés között. Az utóbbiban az alkotmányos,

¹ Erről részletesebben lásd: ZLINSZKY 1990: 183–216; 1996: 184skk; 2006: 99–102.

² BESSENYŐ 2010: 322–323.

alapjogi paradigma érvényesül, amely alapján a tulajdonos joggal érezheti úgy, hogy tulajdonának a védelme őt egyszerűen tulajdonosi minősége alapján illeti meg. Ezzel szemben a római felfogásban a tulajdonosi ethosz a közösség által tulajdonosként való elismerésből ered. A tulajdoni rend nem az egyének jogain, hanem a közösség erőfeszítésén alapszik: ha mindenki tiszteletben tartja a másét, akkor maga is elvárhatja, hogy saját dolgát háborítatlanul élvezhesse. Olyan társadalmi rendszer ez, amelyet az érintettek egyező, belső meggyőződése tartanak össze. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy azt az erkölcsi rend, a *mores maiorum* esetében tapasztalhattuk.

Talán éppen hatályos alkotmányjogi ismeretei miatt fordította másképp a fenti latin mondatot Zlinszky János magyar jogtudós és alkotmánybíró. Ő a szöveg értelmét már a modern jogi megközelítés szerint adta vissza: „a dolog quirítár tulajdonom alapján az enyém.”³ Holott a szövegben nincs szó arról a modern felfogásról, hogy a tulajdonjog egyéni, modern kifejezéssel alanyi jogon illetné meg a római polgárt. Valójában annyit mond, hogy az adott dolgot a római polgárok (közös) joga alapján állíthatom a magaménak. Azaz voltaképpen belső nézőpontból. A kétféle tulajdoni felfogás között meglévő lényeges különbség miatt, tudatosan használom a fejezet címében és a következőkben a kötött tartalommal nem rendelkező „tulajdonlás” kifejezést a jogilag egzakt módon meghatározott „tulajdonnal” szemben.

Az ősi, belső nézőpontú rendszer nyomai még a klasszikus kor jogtudósainak munkásságában is tetten érhetőek. Egyes máig nyitott tudományos kérdések is könnyebben megválaszolhatók, ha tekintetbe vesszük ezt a régi tulajdonlási rezsimit. Ezekben az esetekben a belső nézőpontú rendszert sokszor csak akkor érhetjük tetten a klasszikus római jogtudósok fragmentumaiban, amikor azok épp annak még túlélő utóhatásait kívánják lebontani. Jellemzően ezekben az

³ ZLINSZKY 2006: 99.

esetekben a modern dogmatikai elemzés csődöt mond. Különösen akkor, ha nem veszi figyelembe, hogy az érintett szövegek nehezen érthetők a belső nézőpontú rendszerből az individuális tulajdoni rendbe történt átmenet figyelembevételével.

Az eredeti, belső nézőpontú tulajdonlasi rendszer alapvetően másképp működött, mint az egyénre alapozott tulajdoni rend. Egyrészt a tulajdon tárgyának konkrét, jól meghatározható dolognak kellett lennie. A tulajdonlasi rezsim fenntartásában érdekeltnek tudniuk kellett, melyik vagyonelemről is van pontosan szó. Másrészt magának a tulajdonlasi jogcímnek kevésbé volt fontos a decentralizált, közösségi rendszer természetesen nem működhetett árnyalt jogi megkülönböztetések mentén. Ezzel szorosan összefügg a harmadik jellegzetesség, miszerint egy belső nézőpontú rendszerben szükségszerűen elmosódik a határ a tulajdon és a birtok között. Közös volt a két rendszerben, hogy az érintett személy kívüljár számára jól érzékelhető módon kinyilvánított akarátának, *animusának* mindkettő kiemelt szerepet tulajdonított.

A belső nézőpont nemcsak a tulajdonosi minőség megítélésében játszott szerepet, hanem más, dolog feletti hatalmi helyzetek megítélésakor is. Akár a római birtoktan jobb megértéséhez is hozzásegíthet. A rómaiak számára a birtok, a *possessio* alapvetően olyan tényszerű⁴ hatalmi helyzetet jelentett, amelyhez joghatások kapcsolódhattak. Ezen jogi következmények alapvetően kétfélék lehettek. Egyrészt a *praetor* bizonyos feltételek megléte esetén tiltó parancsai, *interdictumai* révén védelemben részesíthette a birtoklót, másrészt, bizonyos egyéb feltételek teljesülésekor, a birtokló tulajdonossá válhatott. A klasszikus kori szerzők nem tesznek élesen különbséget

⁴ SAVIGNY 1803: 23, 25. Bessenýő kevésbé pontosan fogalmaz, amikor Savigny tanáról azt állítja, hogy az a birtokot mint tényét állítja szembe a jogokkal, mert Savigny inkább a birtok kettős természetét hangsúlyozza. Lásd: BESSENYŐ 2010: 53.

e kétféle birtok között,⁵ azt egységesen *possessiónak* nevezik. Amikor a forrásokban *possessio civilis*ként jelzett birtoklásról van szó, ahhoz általában valamilyen *ius civile* szerinti jogkövetkezmény járul. Ezzel szemben a „természetes birtokhoz”, a *possessio naturalis*hoz a *praetor* vagy az esküdtbírók csatolhattak jogkövetkezményeket.⁶ De ez nem jelenti azt, hogy e kétféle birtoklást egymással élesen szembeállították volna a rómaiak, ahogy azt ma az uralkodó nézet tartja.⁷ Az sem biztos, hogy az egyes kategóriákat egységesen vagy következetesen használták.⁸ Ma már számunkra ezért nem teljesen egyértelmű, pontosan mi volt a különbség a kétféle birtoklás között. A legvalószínűbb az, hogy maguk a rómaiak sem határolták el azokat mereven.⁹ Például a bizonyos dolog felmutatására szolgáló kereset, az *actio ad exhibendum* mind a *civiliter*, mind egyes *naturaliter* birtoklók ellen megindítható volt.¹⁰ Még a rabszolgák is lehettek *naturalis possessorok*, olyannyira, hogy az adott dolog használatára való engedélyt az ősi, ünnepélyes, szóbeli szerződéssel, a *stipulatio*val is megszerezhették.¹¹

A modern szerzők közül többen törekedtek arra, hogy egységes magyarázatot adjanak a források sokszínűségére, és éles dogmatikai keretek közé szorítsák a birtoklás római tanát. Az ezzel összefüggő tudományos vita egyik legérdekesebb eleme az volt, hogy a *praetor* milyen alapon adott védelmet egyes birtokosoknak, másoknak pedig miért nem.

Savigny úgy vélte, hogy a birtokvédelmi *interdictumok* a szerződésen kívüli kötelmek (*obligationes ex maleficiis*) egy csoportját

⁵ Így Klinck is. Lásd: KLINCK 2023: 1065–1066.

⁶ Lásd például: Iul. 44 *dig.* Dig. 41.5.2.2.

⁷ Lásd például: KASER–KNÜTEL–LOHSSE 2021: §19 Rn. 17; KUNKEL 1931: 49–58.

⁸ SAVIGNY 1865: §7.2–4; később pedig RICCOBONO 1915: 382; 1947: 41.

⁹ Ehhez lásd: SIKLÓSI 2021: 652sk; FÖLDI–HAMZA 2022.

¹⁰ Ulp. 24 *ad ed.* Dig. 10.4.3.15, Dig. 10.4.7.1.

¹¹ Ulp. 49 *ad Sab.* Dig. 45.1.38.7.

alkotják.¹² Azaz a birtokvédelem oka, hogy a birtokháborítás deliktuális károkozással jár együtt.¹³ Teóriájának hiányossága, hogy nem képes megválaszolni a jogilag védett birtok és az ilyen védelemmel nem rendelkező bírlalat közötti különbségtételt. A bírlalót ugyanis ugyanúgy éri deliktuális eredetű kár birtokháborítás esetén, mint a birtokost, mégsem részesül jogi védelemben. Puchta ezenkívül rámutatott arra is, hogy a birtokot mint jogot el kell határolnunk azon jogoktól, amelyek a birtokból fakadnak. A különbségtétel azért lényeges, mert a deliktum a birtokot mint alanyi jogot valóban sérti, de nincs hatása feltétlenül a birtokból fakadó egyéb jogi hatásokra, például a tulajdonkeletkeztető hatásra.¹⁴

Más úton kereste a birtoktan kulcsát Jhering. Szerinte a birtokvédelemre vonatkozó teóriák két csoportra oszthatók, abszolút és relatív elméletekre. Az abszolút elmélet értelmében a birtokot a jog önmagáért védi, és vagy a birtoklásban kifejeződő akarat etikai védelmét valósítja meg, vagy a birtoklásnak a gazdasági vonatkozásait részesíti védelemben. Gazdasági szempontból ugyanis szerinte a birtok hasonló funkciót tölt be, mint a tulajdon. A relatív elméletek a birtokvédelem okát a birtokon kívül, általános jogelvekben vagy egyéb megfontolásokban keresik. Jhering saját álláspontja az, hogy a birtokvédelem a tulajdonvédelem szükségszerű kiegészítésére szolgál.¹⁵ Ezt az okfejtést Bruns, Szász-Schwarz és Bessenýő is kritizálja. Bruns szerint a kérdést az elérhető források alapján nem lehet megválaszolni. Nem világos számára, hogy a rómaiak vajon a birtok természetéből vezették le annak jogi minőségét, vagy csak külső, célszerűségi szempontok alapján.¹⁶ Bessenýő pedig a jheringi

¹² SAVIGNY 1803: 26.

¹³ Kissé másként mutatja be Savigny teóriáját Bessenýő, aki szerint Savigny abban látta a birtokvédelem indokát, hogy a birtok elleni erőszak egyben személy elleni erőszakot is megvalósít. Lásd: BESSENYŐ 2010: 53.

¹⁴ PUCHTA 1851: 242.

¹⁵ JHERING 1868: 6. Jhering később továbbfejlesztette teóriáját, lásd: 1889: 113kk.

¹⁶ BRUNS 1848: 19.

teóriában körben forgó okoskodást lát: a birtokos azért részesül védelemben, mert vélhetően tulajdonos is, de ezt csak arra alapozzuk, hogy birtokos.¹⁷ Ez a sommás kritika leegyszerűsíti a jheringi álláspontot. Jhering ugyanis elhatárolja magát azoktól a nézetektől, amelyek a birtokvédelmet a birtokos valószínű tulajdonosi státuszára alapozzák.

A birtokvédelem indokát Rudorff a közrend fenntartásában,¹⁸ Kuntze pedig a gazdasági forgalom biztonságának követelményében látja.¹⁹ Ezek nyilvánvalóan fontos szempontok, azonban ellenvethető, hogy a jogilag nem védett egyszerű bírálót érő sérelem ugyanúgy zavarja a közrendet és akadályozhatja a kereskedelmi forgalmat.

Jól láthatóan mindmáig egyetlen elmélet sem tudta hézag- vagy ellentmondásmentesen megoldani a római birtokvédelem nagy rejtélyét. Alapvetően kétféle választ adhatunk erre a kihívásra. Egyrészt elfogadhatjuk azt a feltevést, hogy maguk a rómaiak sem kristályosítottak ki általánosan érvényes elvet az interdiktilis védelem magyarázatára, csak a felmerült konkrét helyzetekben az egyedi eset körülményeire tekintettel adták meg a birtokvédelmet. A jog szerves fejlődése során kialakult eseteket nem kívánták utólag merev kategóriákba kényszeríteni, és ezzel esetleg a későbbi fejlődést gátolni vagy befolyásolni. A rugalmasság, a pontatlanság segítheti is a jogfejlesztést, és nem feltétlenül megy a jogbiztonság kárára sem. Különösen ha mércéjéül a józan, emberi ítélőképességet választja. Másrészt kísérletet tehetünk arra, hogy a belső nézőpont modellje alapján közelítsük meg a problémát, és a problémás szövegek magyarázatát ennek figyelembevételével kíséreljük meg. Igazság szerint e kétféle lehetőség nem zárja ki egymást. Ahogy a *censori* erkölcsbíráskodás példáján láttuk, a belső nézőpontú rendszerek természetszerűleg rugalmasak, és az azokat fenntartó személyek józan ítélőképességén alapulnak.

¹⁷ BESSENYŐ 2010: 55.

¹⁸ RUDORFF 1859: 177.

¹⁹ KUNTZE 1890: 69.

Nézzünk egy esetet, amelyben a rejtve túlélő belső nézőpontú megközelítés adhat magyarázatot a jogtudósok közti véleménykülönbségre!

Kétségtelen, hogy aki [egy dolgot] szívességi használatba kér, hogy saját maga birtokoljon, annál létrejön a birtoklás: de hogy vajon az is birtokol-e, akitől elkérték, kétséges. Elfogadható, hogy mindkettő hatalmában van az a rabszolga, akit szívességi használatba adtak, [nevezetesen] annak a hatalmában, aki kérte, mivel testileg birtokol, és a tulajdonos hatalmában is, mert lélekben nem szűnt meg birtokolni.

*Eum, qui precario rogaverit, ut sibi possidere liceat, nancisci possessionem non est dubium: an is quoque possideat, qui rogatus sit, dubitatum est. Placet autem penes utrumque esse eum hominem, qui precario datus esset, penes eum qui rogasset, quia possideat corpore, penes dominum, quia non discesserit animo possessione.*²⁰

A szöveget író Pomponius szerint egyértelmű, hogy a szívességi használatba kapó birtokol. Az ő kérése kifejezetten arra irányult, hogy magánál tarthassa a dolgot. A kérdés az, hogy a másik fél, aki a dolgot átadta, birtokol-e. Pomponius meglepő módon őt is birtokosnak tekinti. Azaz az egyik fél testileg birtokol (azaz *corpore*). A másíknál pedig nem szűnt meg a birtoklási szándék, ő lélekben (*animo*) továbbra is birtokol, így ő is birtokos marad. Ugyanazon dolog kettős birtoklásának lehetőségéről hosszasan vitatkoztak a római jogászok. Hogy lehetne ugyanazt a dolgot egyszerre ketten birtokolni? Egy fragmentum megőrizte számunkra a vita főbb állomásait:

²⁰ Pomp. 29 *ad Sab. Dig.* 43.26.15.4.

Másrészt viszont több személy nem birtokolhatja ugyanazt a dolgot a maga egészében: hiszen természetellenes, hogy amíg én birtoklok valamit, te is birtokosnak tekintsd magad. Sabinus azonban azt mondja, hogy aki szívességi használatba adta, az maga is birtokolja a dolgot, akárcsak az, aki szívességi használatba kapta. Trebatius is egyetért ezzel a véleménnyel, mivel úgy véli, hogy az egyik személy jogosan, a másik pedig jogtalanul birtokolhatja a dolgot, de mindketten nem birtokolhatják azt sem jogtalanul, sem jogosan. Labeo ellentmond neki, mivel végtére is a birtoklás esetén nem mérvadó, hogy valaki jogosan vagy jogtalanul birtokol-e: ami igaz. Mert ugyanaz a birtoklás ugyanúgy nem állhat fent két személynél, mint ahogyan te sem tűnhetsz úgy, hogy azon a helyen állsz, ahol én állok, vagy ahol én ülök, ott ülsz.

*Ex contrario plures eandem rem in solidum possidere non possunt: contra naturam quippe est, ut, cum ego aliquid teneam, tu quoque id tenere videaris. Sabinus tamen scribit eum qui precario dederit et ipsum possidere et eum qui precario acceperit. Idem Trebatius probabat existimans posse alium iuste, alium iniuste possidere, duos iniuste vel duos iuste non posse. Quem Labeo reprehendit, quoniam in summa possessionis non multum interest, iuste quis an iniuste possideat: quod est verius. Non magis enim eadem possessio apud duos esse potest, quam ut tu stare videaris in eo loco, in quo ego sto, vel in quo ego sedeo, tu sedere videaris.*²¹

A vita elején Sabinus áll. Trebatius azzal próbálja a látszólag nonszensz kettős birtoklásra vonatkozó véleményeket megmenteni, hogy különbséget tesz jogos és jogtalan birtoklás között. Ezt elutasítja Labeo, mondván a birtoklás alapvetően ténykérdés. Paulus ezt

²¹ Paul. 54 ad ed. Dig. 41.2.3.5.

a fonalat felvéve szemléletes fizikai példákat ad a kettős birtoklás ellen: ahogy senki sem állhat ugyanott, ahol már egy másik áll, vagy nem ülhet ugyanazon a helyen, ahol a másik ül, úgy a dolgot sem birtokolhatják egyszerre ketten.

Az sem ad kielégítő magyarázatot a kettős birtoklásra, ha a modern szemléletnek megfelelően dogmatikailag osztjuk ketté a birtoklást. Azaz ha feltesszük, hogy az egyik érintett birtokvédelemre lesz jogosult, a másik pedig elbirtokolhat. Ez lenne az a kettőség,²² amelyet az újkori szakirodalom nem forrásszerűen egyrészt a védelemmel ellátott *possessio ad interdictán*ak, másrészt elbirtoklást lehetővé tevő *possessio ad usucapionem*nek nevez. Valóban igaz, hogy a római jogtudósok a tulajdonszerzéshez vezető birtoklást több ízben kiemelten kezelik más birtoklásokhoz képest. Vagy azt hangsúlyozzák, hogy valaki ebben az egy tekintetben birtokol,²³ vagy hogy ezenkívül minden egyéb szempontból más személy a birtokos.²⁴ Ezt a kettős birtokosi pozíciót találjuk például a záloghitelező és a zálogadós viszonyában.²⁵ Ott ennek az az észszerű oka, hogy a záloghitelező a teljesítés elmaradása esetén megszerzi a zálogtárgy eladásának jogát, így érdekelt annak védelmében. Azonban teljesítésre és ezen az úton a zálogtárgy visszaszerzésére serkentheti, ha tudja, hogy elbirtoklása addig is folyik, amíg a dolog a záloghitelezőnél van. Másrészt a megkülönböztetés mögött a belső nézőpontú tulajdonlási rend is állhat. Ugyanis a rómaiak az elbirtoklás, az *usucapio* kialakulása előtt a dolog használatának közösségi jóváhagyását, az *usus auctoritas*²⁶ gyakorlatát ismerték. Ugyanarról az elismerésről, jóváhagyásról van itt szó, amelyet az erkölcsbíráskodás és a rabszolgatartásra vonatkozó rend mögött már megtapasztalhattunk.

²² Ilyen kettőség található például itt is: Iav. 4 *ex Plaut.* Dig. 41.3.16.

²³ Lásd például: Paul. 54 *ad ed.* Dig. 41.2.1.15.

²⁴ Iav. 4 *ex Plaut.* Dig. 41.3.16.

²⁵ Iav. 4 *ex Plaut.* Dig. 41.3.16; Paul. 54 *ad ed.* Dig. 41.2.1.15.

²⁶ Vö. XII. tab. 6.3. Így még Cic. *Top.* 4.23.

A fenti, kettős birtoklásról szóló forrásszövegek esetében azonban az elbirtoklást és minden egyéb birtoklást elválasztó elv nem ad kielégítő magyarázatot. Hiszen Pomponiusnál egyértelműen kiderül, hogy nincs szükség elbirtoklásra, a szívességi használatba adó már eleve tulajdonos! Csak akkor tudjuk e nehézséget feloldani, ha a kettős birtoklás lehetősége mögött a belső nézőpontú rendszert tételezzük. Ahol még a tulajdon és a birtok nem különült el élesen egymástól, a jogi következmények még nem voltak tisztázottak, és a dolog feletti hatalmat biztosító pozíciók közös alapja volt az érintett közösségileg védett belső igénye, az *animus*.

A *Digesta* egyik sokat vitatott töredéke magyarázatának is az ősi, belső nézőpontú rendszer lehet a kulcsa. Ugyan ez az alapszöveg nem tulajdonlási, illetve birtoklási kérdéseket vet fel, de szövegkörnyezetét is megvizsgálva felfedezhetjük a régi rezsim nyomait. A kompilátorok által a rejtélyes alapszöveg után illesztett másik fragmentum esetén látni fogjuk majd, hogy a tulajdon és a birtok nem válik szét élesen ott sem. A dologhoz kapcsolódó viszony az átadó dolog feletti hatalmából ered, aki szavatol azért, hogy mások sem fogják zavarni a dolgot megszerző birtoklását. Amit ma jogszavatosságnak nevezünk, az voltaképpen a régi, belső nézőpontú rendszer technikussá vált utóda. De lépünk vissza egyet, és olvassuk el a rejtélyes alapszöveget:

Ha valaki megállapodott, hogy magát valamiképpen lekötelezi, és (a másik fél) mesterkedése miatt másképp köteleződött el, a jog szigorúsága miatt kötelezett lesz, de élhet a csalárdság kifogásával: mivel ugyanis csalárdság következtében köteleződött el, megilleti őt a kifogás. Ugyanez áll, ha az ígéretet kapó részéről semmilyen csalárdság nem áll fenn, de maga az ügylet foglal magában csalárdságot: amikor ugyanis valaki ilyen *stipulatio* alapján követel, csalárdságot követ el önmagában azzal, hogy követel.

*Si quis, cum aliter eum convenisset obligari, aliter per machinationem obligatus est, erit quidem suptilitate iuris²⁷ obstrictus, sed doli exceptione uti potest: quia enim per dolum obligatus est, competit ei exceptio. Idem est et si nullus dolus intercessit stipulantis, sed ipsa res in se dolum habet: cum enim quis petat ex ea stipulatione, hoc ipso dolo facit, quod petit.*²⁸

A „maga az ügylet foglal magában csalárdságot” (*ipsa res in se dolum habet*) kitévelt már a középkorban sem értették igazán. Ráadásul egyedül ezen a helyen fordul elő a Digestában (tehát *hapax legomenon*), így nincs módunk arra, hogy értelméhez a különböző szöveggörnyezetek vizsgálatával jussunk közelebb. A középkori jogtudósok leginkább a felén túli sérelem (*laesio enormis*)²⁹ doktrínájával próbálták magyarázni.³⁰ Ennek értelmében ha a felek által kikötött vételár nem éri el a piaci ár felét sem, az eladó utóbb megtámadhatja a szerződést. Úgy vélték, hogy a feltűnő értékaránytalanság önmagában, bármely fél dolozus machinációja nélkül elégséges indokul szolgál a szankcionálásra. Ezen tetszetős moralizálást leszámítva semmilyen konkrét indokuk nem volt a két esetkör összekapcsolására.³¹ Ennek ellenére ez a középkori elmélet igencsak szívósnak bizonyult, és a kora újkori kommentátorok³² közvetítése révén mindmáig számos szerző³³ véli úgy, hogy a *dolus in re ipsa* megegyezik a felén túli sérelemmel.³⁴

²⁷ A forrásszövegben szereplő *suptilitate iuris* kifejezésről részletesebben lásd: KOSCHEMBAHR-LYSKOWSKI 1893: 166–167.

²⁸ Ulp. 48 *ad Sab. Dig.* 45.1.36.

²⁹ A *laesio enormis* római jogi intézményéhez lásd: SCHEUER 1933; VISKY 1969; HACKL 1981; SIRKS 1985; 1995; PÓKECZ KOVÁCS 2000; PENNITZ 2002; CARDILLI 2004; JUSZTINGER 2008; JUSZTINGER 2016: 119–131.

³⁰ Gordley úgy véli, hogy a *dolus in re ipsa* először Vacariusnál merült fel. Lásd: GORDLEY 2012: 100.

³¹ Ennek részleteiért lásd: DECOCK 2013: 572–581.

³² Elsősorban PINHEL 1558: 1.1, n. 8.

³³ Lásd például: GORDLEY 2000: 102; FRANSEN 1945: 21; GREBIENIOW 2017: 200.

³⁴ A római előzmények tekintetében lásd: KLAMI 1987; SIRKS 1992.

Ezzel kapcsolatban komoly kételyeink merülnek fel. A felén túli sérelem esetében többnyire arról van szó, hogy valaki a másik fél szorult helyzetét kihasználva tud maga számára egyoldalúan előnyös szerződést kötni. De még ha nem is tud a másik fél nehéz helyzetéről, a piaci vételártól való nagy fokú eltérés miatt nehezen gondolhatja, hogy a másik fél oldalán minden rendben van. Tudnia kellett, hogy valami nem stimmel, hiszen mondjuk jóval áron alul vásárolt, az eladó pedig nyilván nem önszántából vagy nagylelkűségből ment bele a számára oly előnytelen üzletbe. Így nehéz azt állítani, hogy az ígéretet kapó féltől mindennemű csalárdság távol áll. Másrésztől felén túli sérelem esetén nem az ügylet maga dolózus, hanem a szerződés-kötés időpontjában fennálló körülmények kényszerítik a sérelmet szenvedő felet a szerződéses kötelembé.³⁵

A másik kézenfekvő lehetőség a kitételben szereplő követelés csalárdságának magyarázatára, hogy a körülmények a szerződés-kötést követően az egyik fél számára súlyosan hátrányosan megváltoztak. Ez a helyzet, a *clausula rebus sic stantibus* sem igazán jó magyarázat az önmagában csalárd ügyletre. Hiszen a forrásszövegben egy szó sem esik arról, hogy a külső körülmények előre nem látható módon megváltoztak volna.

Az önmagában csalárd ügyletet, a *dolus in re ipsa*t inkább a nyelvi kifejezés természetével és a belső nézőpontú megközelítéssel magyarázhatjuk. A szövegben említett szerződés, a *stipulatio* ünnepélyes szóbeli aktus volt, kérdés és felelet formájába foglalt leköteleződés. A probléma abból fakadt, hogy a kérdés mint nyelvi aktus sohasem lehetett teljesen egyértelmű. Nem a *stipulatio* alakszerűségei és a felek akarata közötti eltérés okozhatott gondot, ahogy azt Gandolfi vélte.³⁶ Az sem valószínű, hogy a konfliktust egy korábbi alakszerűtlen megállapodás (*pactum*) és a merev *stipulatio* közötti áthidalhatatlan

³⁵ Így WEISS 1969: 275.

³⁶ GANDOLFI 1966: 159–160.

eltérés okozta volna, ahogy azt Biondi és Longo vélte.³⁷ Az sem forrás-szerű, amit Decock és Dekkers állított,³⁸ hogy a *dolus* nem a *stipulatio* tartalmában, hanem a hitelező később, a perfüggőség beálltakor, a *litis contestatio*kor tanúsított nem jóhiszemű tevékenységében rejlett. Ezzel szemben a szövegben kifejezetten arról van szó, hogy a felek nem családak, hanem maga az ügylet foglal magában csalárságot.

Ezeket a modern szerzőket a felén túli sérelemre vonatkozó középkori tan, illetve az vezethette félre, hogy a *dolus in re ipsa*-nak feltétlenül jogi tartalmat kívántak tulajdonítani. Holott azzal volt a gond, hogy a nyelv nem képes a szándék pontos kifejezésére, mindig vagy többet, vagy kevesebbet mond. A valódi probléma a nyelv természetszerű pontatlanságából fakadt. A felek akaratukat a nyelv segítségével kölcsönösen és egymással megegyezően kommunikálták. Később azonban előtérbe kerül a használt nyelvi kifejezés egy olyan lehetséges tartalma, amelyre a felek szerződéskötéskor nem is gondoltak, és amelynek tudatában az adott formában valószínűleg nem is kötötték volna meg a szerződést. Ez a lehetséges tartalom mindvégig ott volt a feltett kérdésben, csak egy másik, kézenfekvőbb jelentés mintegy kitakarta. Aki ezt a rejtett tartalmat követeli a másikon, olyan súlyosan megterheli a másik felet, hogy az már felér a csalársággal.

A fragmentumban szereplő *dolus* eltér a fogalom általános jelentésétől. A *dolus* leggyakrabban a felek rosszhiszemű ténykedéseire utal. Itt azonban ezt a lehetőséget a szöveg maga kizárja. Az itt szereplő *dolus* nem a felek magatartására vonatkozik, hanem magában az ügyletben rejlik. A szóbeli szerződés során használt szavak szükségszerű pontatlanságuk miatt olyan jelentéstartományt is lefedtek, amelyre a felek a szerződéskötéskor nem gondoltak, de nem is kellett gondolniuk. Az adott, egyébként lehetséges jelentéstartalom csak később került az előtérbe. Példánkban az adott *stipulatio* nyelvi jelentés-

³⁷ BIONDI 1953: 323; LONGO 1954: 111–112.

³⁸ DECOCK 2013: 575; DEKKERS 1937: 45.

tartománya volt olyan, hogy súlyos érdeksérelmet is okozhatott az ígéretet tevő félnek. Nem önmagában a perindítás ténye és az adós helyzetének a kihasználása a dolózus, ahogy Brutti és Pernice vélte.³⁹ Sokkal inkább magában a *stipulatio* tág nyelvi jelentéstartományában van dolózus jelentés is, ahogy azt a forrás maga is mondja: *ipsa res in se dolum habet*. Azaz nem az egész ügylet dolózus, hanem csak tartalmazza a *dolust*.

Hogyan tartalmazza a csalárdságot akkor végül is az ügylet? Ennek kiderítéséhez nagy segítséget nyújt a belső nézőpontú tulajdonlási rend, amellyel a titokzatos fragmentum szöveggörnyezetében találkozhatunk! A rejtélyes szöveghez a Digestában legközelebb eső, szintén Ulpianustól származó szövegről feltételezhetjük ugyanis, hogy a benne szereplő konkrét példa az önmagában csalárd ügyletre vonatkozik:

Az ilyen [szövegű] *stipulatio*: „Esküvel ígéred, hogy egy adott dolgot zavartalanul birtokolhatok?” tartalmazza azt a kitéfelt, hogy zavartalanul birtokolhatunk, azaz senki sem tehet semmi olyat, ami a birtoklásunkat hátrányosan érintené. Ennek az a következménye, hogy látszólag az adós a jövőre nézve, időkorlátozás nélkül megígéri, hogy zavartalanul birtokolhatsz. Úgy tűnik tehát, mintha más cselekményét ígérné meg, pedig senki sem kötelezheti le magát más cselekményét megígérve, és ez a mi gyakorlatunk is. De lekötelezi magát abban a tekintetben, hogy ő maga semmi olyat nem tehet, ami a másik zavartalan birtoklását veszélyeztetné: és arra is kötelezettséget vállal, hogy sem örököse, sem bárki más jogutódja semmi olyat nem tesz, ami a zavartalan birtoklást akadályozná.

Stipulatio ista: „Habere licere spondes?” hoc continet, ut liceat habere, nec per quemquam omnino fieri, quo minus nobis habere

³⁹ BRUTTI 1973: 725; PERNICE 1963: 251.

*liceat. Quae res facit, ut videatur reus promisisse per omnes futurum, ut tibi habere liceat: videtur igitur alienum factum promisisse, nemo autem alienum factum promittendo obligatur, et ita utimur. Sed se obligat, ne ipse faciat, quo minus habere liceat: obligatur etiam, ne heres suus faciat vel quis ceterorum successorum efficiat, ne habere liceat.*⁴⁰

A szöveg szerint valaki megígéri, hogy a másik a szóban forgó dolgot zavartalanul birtokolhatja (*habere licere*). Később valaki mégis akadályozza a birtoklást. Az ígéret látszólag lefedi ezt az esetet is, azonban észszerűen senki sem tehető felelőssé egy idegen magatartásáért. Ezért a szerződés pusztán az azt megkötőt és jogutódjait köti, hiába férne bele más is nyelvileg az adott ígéretbe. A felek magatartásával önmagában véve nincs semmi gond, egyikük sem csapta be csalárdul a másikat. Vételár híján felén túli sérelemről sem lehet szó. A szerződéskori körülmények sem változtak meg. Mégis, mindezek ellenére a létrejött ügylet magában hordozta a csalárdságot, mivel nyelvileg olyan kötelezettséget is magában foglalt, amelynek érvényesítése súlyos csalárdságot idézne elő.

Az adott dolog zavartalan birtoklásának biztosítására vonatkozó ígéret pusztán nyelvi értelemben bárki zavaró magatartása esetén érvényesíthető. Bárki bármilyen okból zavarja a dolog élvezetét, a birtokos az ígéretet tevő ellen fordulhatna, hogy ő hárítsa el a felmerült problémát. Ez nyilvánvalóan észszerűtlen követelés, és a felek sem gondolhattak rá szerződéskötéskor. Ők ugyanis azt a bevett formulát használták, amelyet ilyenkor a felek évszázadok óta gond nélkül használtak: *Habere licere spondes?* Ígéred, hogy zavartalanul birtokolhatok? Amikor az ígéretet kapó fél az ígéret tartalmát kiterjesztően értelmezve perelte a másikat, ahhoz a lovaghoz hasonlóan járt el, aki a *ensor* kérdését kiforgatva azt válaszolta, hogy van ugyan

⁴⁰ Ulp. 49 *ad Sab. Dig.* 45.1.38pr.

felesége, de nem a kedve szerinti asszony. Mindketten a szavakban rejlő többértelműséget használták ki.

Felmerül a kérdés, miért ezt a furcsa, észszerűtlen példát választotta Ulpianus? Elképzelhető, hogy ezen abszurdnak tűnő jelentés mögött a régi, belső nézőpontú tulajdonlási rend hagyománya áll. Az ősi Rómában, ahol a polgárok közössége tartotta fent a „tulajdoni” rendet, egyáltalán nem lett volna furcsa egy ilyen kérdés. Akkor ugyanis bizonyos értelemben mindenki garantálta mindenki más vagyoni pozícióit. Innen nézve a kérdés egyáltalán nem abszurd, hanem egy ősi római hagyományban gyökerező, azonban Ulpianus korára már idejétmúlt rendszerhez kötődik. A klasszikus korszakban már dominánssá vált a tulajdon egyéni jellege és az individuális jogvédelem. Birodalmi keretek között már elképzelhetetlen volt a belső nézőpontú, közösségi rendszerek fenntartása. Az azonban egyáltalán nem volt lehetetlen, hogy egy dolga birtoklásában megzavart, minden lehetséges eszközt megragadó polgár megpróbálja kihasználni az ősi római tulajdoni rezsím emlékét és a *stipulatio* során feltett kérdés többértelműségét. Ez a magyarázat tökéletesen illeszkedik az *ipsa res in se dolum habet* fordulatot tartalmazó forrásszövegbe.

Ez a megközelítés segíthet megmagyarázni azt is, hogy a kompilátorok miért szúrtak a két összetartozó Ulpianus-töredék közé egy látszólag oda nem illő Paulus-fragmentumot.⁴¹ Mint láttuk, Ulpianus első szövege általánosságban az önmagában csalárd *stipulatio*ról szól, a második pedig konkrét példát ad egy ilyen szóbeli szerződésre. Önmagában csalárd az, ha valaki azt követeli a másiktól, hogy válogatás nélkül bárki jogosulatlan behatásától védje meg. Ez a követelés akkor is dolózus, ha a régi, belső nézőpontú, tulajdonlási rezsímre játszik rá. Paulus mondandója látszólag egyáltalán nem illik ide. Ő arról ír, hogy ha valaki bizonyos erszényben őrzött pénzerméket *stipulatio*val megígér nekünk, és ezek az ő gondatlansága

⁴¹ Paul. 12 *ad Sab. Dig.* 45.1.37.

nélkül elpusztulnak, nem tartozik nekünk semmivel. Mint láttuk, a régi, belső nézőpontú rezsimben pusztán az akarat átrendezte a tulajdonosi pozíciókat, nem volt szükség az átadásra. Az azonban szükséges volt, hogy teljesen konkrét legyen a dolog, amelyről szó van. És ugyan mi lehetne bizonyosabb egy adott, konkrét erszényben őrzött pénzerméknél?!

Ennek fényében elképzelhető, hogy a kompilátorok olyan szövegeket fűztek itt egybe, amelyek valamiképp ehhez a belső nézőpontú, régi rendszerhez kapcsolódtak. Talán ezt a közös alapot a régi joganyagot feldolgozó Sabinus nagyrészt sajnós elveszett művében (*libri tres iuris civilis*) találhatnánk meg, amelyre a két klasszikus jogtudós, Ulpianus és Paulus a fenti szövegek írásakor támaszkodott.

A CONDICTIO MINT IDŐKAPSZULA

Ahhoz, hogy egy belső nézőpontú tulajdonlási rendszer hatékonyan tudjon működni, négy alapvető jellemzővel biztosan rendelkeznie kell. Egyrészt az ilyen, a közösség fenntartásán nyugvó rendszerben elsődleges fontossággá kell hogy legyen az érintett személy külvilág számára jól érzékelhető módon kinyilvánított akaratának, *animusának*. Másrészt a tulajdon tárgyának konkrét, jól meghatározható dolognak kell lennie. A rendszer fenntartásában érdekelteknek tudniuk kell, milyen vagyonelemről is van pontosan szó. Harmadrészt magának a tulajdonlásnak a jogcíme kevésbé fontos. Egy decentralizált rendszerben csak nehezen lehetne árnyalt megkülönböztetéseket tenni ez alapján. Ehhez szorosan csatlakozik a negyedik jellegzetesség, miszerint egy belső nézőpontú rendszerben szükségszerűen elmosódik a határ a tulajdon és a birtok között.

Figyelemre méltó, hogy a *condictió*val kapcsolatos forrásszövegekben mind a négy fenti jellegzetesség gyakorta felbukkan. Ez a kereset arra szolgált, hogy egy máshoz került dolgot vagy pénzüsszeget vissza lehessen perelni attól, akinek nem volt nyomós indoka annak megtartására. A *condictio* egyfajta időkapszulaként sokat elárul számunkra a belső nézőpontú tulajdonlási rendről. Egyrészt ezzel a keresettel a polgár adott konkrét dolgot vagy adott pénzüsszeget

perelhetett vissza. Másrészt a modern szemlélettel¹ szemben nem a gazdagodó áll a vonatkozó szabályok fókuszában, hanem a „szegényedő” és az ő akarata, *animusa*. A vagyonelemhez fűződő, mások részéről is méltányolandó tulajdonosi szándék állhatott az eredeti római felfogás középpontjában. Harmadrészt nem a jogalap hiánya volt az ősi Rómában az érdekes, mint manapság. Inkább az, hogy az érintett okkal támasztott-e igényt a dolog feletti hatalomra a tulajdonlasi rendszert fenntartó közösség belső nézőpontja alapján. Végül a rómaiakat nem feltétlenül érdekelte a tulajdonost a nem tulajdonostól elválasztó, ma eléggé éles dogmatikai határ. Az ókori jogtudósok számos esetben megadták a *condictiót* attól függetlenül, hogy a dolgot elvesztő személy tulajdonos maradt-e, vagy sem.

A *condictio* mint az érintettek közti vagyoni egyensúlyt helyreállító jogsegély a rómaiak egyik legeredetibb és legfontosabb jogi alkotásának tekinthető. A modern jogban ismert, jogalap nélküli gazdagodást kezelő igények erre az ókori előzményre támaszkodnak. A belső nézőpont eltűnését jól jelzi azonban, hogy a modern szabályozás jelentősen eltér római jogi, a belső nézőponthoz még szorosan kötődő előképétől. Így a modern jogokban a fókusz a gazdagodó, és nem a „szegényedő” személyen van. Továbbá például a német² és a svájci³ jogrendszer kevésbé kötődik a konkrét vagyonelemhez, hanem csupán a gazdagodónál még meglévő vagyonelemek visszakövetelését teszi lehetővé. A modern szabályozások továbbá nagy hangsúlyt fektetnek a jogalap kérdésére is, pontosabban annak hiányára, és élesen elkülönítik a tulajdont a pusztá birtoklástól. Azonban ha ezeket a modern szempontokat lehántjuk a római jogi forrásszövegekről, a *condictio* számos esetben visszautal az ősi, belső nézőpontú tulajdonlasi rendre.

¹ Ezt a modern szemléletet tükrözi a Ptk. 6:579 § szakirodalmi és gyakorlata is. Lásd: VASADY 2021: 2290. A joggyakorlatból például lásd: Kúria Gfv.III.30.393/2022/10.

² §818 III BGB.

³ OR 64.

Véleményem szerint a *conducti*ók mögötti eszmei háttérként⁴ a belső nézőpontú tulajdonlási rendet kell tételeznünk. Nem csoda, hogy az ezzel nem számoló újabb kori szakirodalomból számos sikertelen próbálkozás ismert a minden *conductio*típusra igaz közös jogcím, *causa conductionis* meghatározására.⁵ Nem magányos véleményem szerint⁶ az ilyen, minden esetben helytálló jogcím megtalálása hiú ábránd mindaddig, amíg fel nem ismerjük a belső nézőpontú rendszer központi jelentőségét. A következőkben sorra megvizsgálom a szakirodalomban fellelhető egyéb, versengő elméleteket,⁷ hogy kiderüljön, melyiknek van nagyobb magyarázó ereje.

A legrégebbi és a legelterjedtebb az a nézet, amely a *conductio* lényegének a méltányosság (*aequitas*) megvalósítását látja. A Digestában számos szöveghely tűnik erősíteni ezt az álláspontot, ezek közül a három legismertebb már-már általános jogelvi státuszra tett szert a továbbélés során:

A természet jogánál fogva méltányos, hogy más kárán és jogtalanul senki se gazdagodhassék.⁸

*Iure naturae aequum est neminem cum alterius detrimento et iniuria fieri locupletioem.*⁹

Ugyanis a természet szerint méltányos, hogy senki se gazdagodjék a másik kárára.

⁴ Megerősítésért lásd: BORÉ 1904: 19; SOB CZYK 2009: 36.

⁵ A *causa conductionis* fogalmáról lásd: EHRHARDT 1930: 42, 48; SCHWARZ 1952: 229, 303; SIMONIUS 1953: 161; HÄHNCHEN 2003: 13, 18sk.

⁶ Hasonlóképp vélekedik Jansen és Sanfilippo is. Lásd: JANSEN 2003: 118sk; SANFILIPPO 1943: 13sk.

⁷ Ezekről jó összefoglalót nyújt: SOB CZYK 2009: 33–36.

⁸ Hamza Gábor és Kállay István fordítása.

⁹ Pomp. 9 *ex var. lect.* Dig. 50.17.206.

*Nam hoc natura aequum est neminem cum alterius detrimento fieri locupletiores.*¹⁰

Ez a jó és méltányos elvei alapján bevezetett *condictio* szokásossá vált bármely dolog visszakövetelésére, amelyet egy másik személy jogcím nélkül szerzett meg.

*Haec condictio ex bono et aequo introducta, quod alterius apud alterum sine causa deprehenditur, revocare consuevit.*¹¹

A fentiek alapján egyesek szerint a jogalap nélküli gazdagodás visszakövetelésének lehetősége mögött a méltányosság,¹² illetve a sztoikus tanok állhattak már a klasszikus jogban¹³ is. A méltányosság tanának első nagy modern képviselője Savigny volt. Ő a *condictio* lényegének azt tartotta,¹⁴ hogy valaki más kárára oly módon gazdagodott, hogy az visszajár. A gazdagodás feltételét a későbbi szakirodalomban Coing az igazságosság,¹⁵ Wollschläger pedig a méltányosság, illetve a természetjog tanaival kapcsolta össze.¹⁶ *Gaius Institucióinak* egyik elterjedt modern fordításában is hasonló nézettel találkozhatunk,¹⁷ a frissebb szakirodalomban pedig Kupisch képviseli ezt a nézetet.¹⁸ Kritikus ezen állásponttal szemben Kipp,¹⁹ Dawson,²⁰ Zimmermann²¹ és Schiemann,²² akik szerint a méltányosság nem minősült

¹⁰ Pomp. 21 *ad Sab.* Dig. 12.6.14.

¹¹ Pap. 8 *quaest.* Dig. 12.6.66.

¹² Vö. például: Pomp. 21 *ad Sab.* Dig. 12.6.14.

¹³ Így FARGNOLI 2023b: 2009. A korábbi irodalomban hasonlóképp: WOLL-SCHLÄGER 1985; KUPISCH 1987: 19.

¹⁴ SAVIGNY 1841b: 564.

¹⁵ COING 1963: 396.

¹⁶ WOLLSCHLÄGER 1985: 77sk.

¹⁷ NELSON-MANTHE 1999: 85.

¹⁸ KUPISCH 1987: 25sk.

¹⁹ KIPP 1900.

²⁰ DAWSON 1951: 4.

²¹ R. ZIMMERMANN 1996: 852.

²² SCHIEMANN 1997.

közvetlenül jogilag alkalmazható elvnek. Ehhez az állásponthoz közelítően más szerzőknél, például Feenstránál²³ és Gigliónál²⁴ azzal az állásponttal találkozhatunk, hogy a méltányosság „csupán” általános jogelv volt, nem tekinthető a kötelem egyik forrásának.²⁵

Mindezzel szemben úgy vélem, hogy a *conductio* súlypontja nem a gazdagodó személyen van, hanem a szegényedőn, akinek a kárára a gazdagodás megvalósult. Ami pedig az igazságosság és a méltányosság elvét illeti, ezek valóban lényegesen, de nem lényegileg határozták meg a *conductió*ról való klasszikus kori római gondolkodást. Csak fennköltebbé tették a nyers valóságot, ami röviden abban állt, hogy az érintett visszakövetelhesse azt, ami neki jár, illetve visszajár. Visszajár, még hozzá a belső nézőpontú rendszer alapján, és nem egyszerűen méltányossági alapon. Másrészt a rómaiak még a klasszikus korszakban sem gondolkodtak oly mértékben dogmatikusan a méltányosság és a *conductio* viszonyáról, hogy értelme lenne az előző kötelemfakasztó jellegéről komolyan elgondolkodni.

Lássunk egy konkrét példát! Az alábbi esetben, noha a *conductio* a más rovására történő gazdagodás kapcsán merül fel, mégsem a mások kárára való gazdagodás tilalma áll a háttérben. A gazdagodás sokkal inkább a *conductio* megadásának előfeltétele, és nem annak oka vagy indoka. Az ügy lényege, hogy a feleség férjétől a neki ajándékozott és már részben elköltött pénzt szeretné visszakövetelni.²⁶ Paulus szerint a gazdagodás megítélésénél nem az a lényeg, mennyire szolvens a férj, illetve mekkora a likvid vagyona, hanem az, hogy a nő vagyonából mennyi van nála. Nem a gazdagodás itt a lényeg, mint a *conductió*k kapcsán sokat emlegetett jogelvnél, hanem az, hogy a tulajdonosnak visszajár, ami az övé.²⁷ Azaz nem önmagában

²³ FEENSTRA 1972: 292.

²⁴ GIGLIO 2000: 42sk.

²⁵ BENEDEK 1984: 8; BABUSIAUX 2023: 170–171.

²⁶ Paul. 6 *quaest.* Dig. 24.1.55.

²⁷ Ez akkor is így van, ha időközben az elajándékozott pénz helyére más dolgok kerültek. Ilyenkor a „sima” *conductio* helyett *conductio utilis* alkalmazható.

a méltányosság mint a más kárára történő gazdagodás tilalma volt a visszakövetelés fő indoka. Az *aequitas* ebben a körben inkább a sokszínű tényállásokat és az ebből fakadó különféle okokat általánosan lefedni képes magyarázó elv lehetett. A méltányosság azért is tudott ilyen legitimáló tanként jól működni, mert a belső nézőpontú rendszerek és az eredeti értelemben vett *aequitas*, méltányosság között erős a hasonlóság. Ezt már korábban az erkölcsbíráskodás kapcsán is láttuk, ahol a *censor ad aequum* ítélezett. Mindkettőben közös, hogy adott közösséghez tartozó személyek közti egyenlőséget fejez ki.²⁸ Ez az egyenlő elbánás a kulcs a más kárára való gazdagodással foglalkozó jogelvekhez is.

A második teóriát, amely a belső nézőpontú elmélet kihívója lehet, a szakirodalomban *negotium contractum*nak²⁹ szokták nevezni. Ennek lényege, hogy a felek között létrejött valamiféle egyezés, amely alapján valamely dolog átadására, *datióra* is sor került. Ez utóbbi feltétel alól a lopás esete és ezáltal a *condictio ex causa furtiva*³⁰ kivételt képez.³¹ Ezt a nézetet képviselte korábban TRAMPEDACH,³² később, a múlt század derekán DONATUTI,³³ SCHWARZ³⁴ és SIMONIUS,³⁵ újabban pedig JANSEN³⁶ és HEINE.³⁷ E felfogás ellenében felvethető, hogy magyarázóereje csekélyebb, mint az alternatíváké, hiszen nem képes a lopásból eredő *condictio furtiva* integrálására, mivel ott sokszor hiányzik bármiféle ügyletkötés, illetve egyezkedés.

²⁸ Lásd: Cic. *Rep.* 1.32.49.

²⁹ TRAMPEDACH 1896: 97sk; DONATUTI 1951: 49; SCHWARZ 1952: 193; SIMONIUS 1953: 165; JANSEN 2003: 113; HEINE 2005: 29.

³⁰ Erről lásd: LIEBS 1986: 169skk; PIKA 1988: *passim*.

³¹ Vö. HÄHNCHEN 2003: 27sk.

³² TRAMPEDACH 1896: 97sk.

³³ DONATUTI 1951: 49.

³⁴ SCHWARZ 1952: 193.

³⁵ SIMONIUS 1953: 165.

³⁶ JANSEN 2003: 113.

³⁷ HEINE 2005: 29; FARGNOLI 2023b: 2015. A probléma meggyőző feloldását adja: BENEDEK 1984: 38.

Másrészt az is meglehetősen egyértelmű a források fényében, hogy ugyan a *negotium*³⁸ számos esetben³⁹ szükséges előfeltétele volt a *condictio*nak, több esetben⁴⁰ azonban ennek hiányában is biztosították a jogsegélyt. E tekintetben általános igazságot árul el egy forrászöveg zárómondata a *condictio* természetéről, amely kimondja, hogy a tartozás vagy nem tartozás kérdését a *condictio* esetében „természetszerűleg (*naturaliter*) kell megítélni”:

Ha egy rabszolgatartó tartozott rabszolgájának, és azt neki felszabadítása után kifizette, nem tudja viszakövetelni, jöllehet azt gondolta, hogy [adóssága] valamilyen keresettel perelhető, mert egy természetes tartozást ismert el: ahogy a szabadságot a természetjog tartalmazza és a rabszolgatartást a népek joga vezette be, úgy azt, hogy egy tartozás fennáll-e, vagy sem, a *condictio* szempontjából természetsszerűleg kell megítélni.

*Si quod dominus servo debuit, manumisso solvit, quamvis existimans ei aliqua teneri actione, tamen repetere non poterit, quia naturale adgnovit debitum: ut enim libertas naturali iure continetur et dominatio ex gentium iure introducta est, ita debiti vel non debiti ratio in condictione naturaliter intellegenda est.*⁴¹

Az elvi jelentőségű zárást megelőzően arról értesülhetünk a szövegből, hogy a tulajdonos nem tudja visszaperelni azt a szolgáltatását, amellyel rabszolgájának tartozott, és amelyet annak felszabadításakor teljesített. Ennek oka, hogy a *condictio* esetében a tartozás

³⁸ A *negotium*ról lásd: SCHWARZ 1952: 192; R. ZIMMERMANN 1996: 854; SACCOCCIO 2002: 282skk; HEINE 2005: 26skk.

³⁹ Iul. 39 *dig. Dig.* 12.6.33; Ulp. 16 *ad Sab. Dig.* 12.6.2pr; Afr. 8 *quaest. Dig.* 23.3.5opr; Cels. 5 *dig. Dig.* 12.1.32; Iul. 17 *dig. Dig.* 39.6.13pr; Gai. *Inst.* 3.91.

⁴⁰ Lásd: LIEBS 1986: 171.

⁴¹ Tryph. 7 *disp. Dig.* 12.6.64.

kérdését „természetszerűleg” kell megítélni. Itt alapvetően peresíthetetlen természetes kötelemről van szó, amelynek nem ismerjük a forrását, így azt sem, hogy szerződés vagy bármilyen más ügylet (*negotium*) állt-e mögötte, vagy egyéb kötelemfakasztó tényállás, például magánbűncselekmény, *delictum*. Mindez azonban nem zárja ki a „természetszerűleg kell megítélni” olyan értelmezését, miszerint a *condictió*k nem csupán a (civil)jog által elismert szerződésekből származhattak, hanem a tartozás, így a visszakövetelhetőség lehetőségét is a természetes észszerűség, és nem jogi, dogmatikus szempontok alapján kell megítélni. Ezt az értelmezést támasztja alá az a megfontolás is, hogy a „természetszerű értelmezésre” történő hivatkozás minden bizonnyal nem arra kíván utalni, hogy a *condictió*k csak természetes kötelmek esetében lennének alkalmazhatók. Márpedig ez alátámasztja a belső nézőpontra alapozott elképzelésünket, hiszen az annak alapján fennálló rendszert elsősorban nem jogviszonyok, hanem az érintettek közösségének hallgatólagos, de viszonylag egyértelmű konszenzusa⁴² tartja fenn. Egy másik érv is erősíti, hogy a szövegben szereplő *naturaliter* nem a természetjogra utal, hanem inkább általános, köznapi jelentést kell tulajdonítanunk neki. A forrásszövegben a *naturale* melléknév korábban is szerepel, és szinte biztosan köznapi jelentésben. Arra utal, hogy a rabszolga-tulajdonos a teljesítéssel természetsszerűleg elismerte tartozását. Az egészen természetes, hogy az, aki teljesít, magát a másik adósának gondolja.

Végül nézzük a manapság legelterjedtebb teóriát a *condictió*k természetéről! Ez a *causa dandi*, az átadás jogcíme és a *causa retinendi*, a megtartás jogcíme megkülönböztetésén⁴³ alapszik. Természetesen itt is előfeltétel az átadás, avagy a *datio* megtörténte, emiatt ez a megközelítés sem tudja integrálni a *condictio furtivát*.

⁴² Így BENEDEK 1984:40.

⁴³ Ezekről lásd: SCHWARZ 1952: 224skk.

Korábban az irodalom inkább a *causa dandira* fókuszált,⁴⁴ újabban inkább a *causa retinendi*⁴⁵ került az érdeklődés homlokterébe. Az előző esetben azt vizsgálják, hogy a jogcím egyáltalán fennállt-e, és ha igen, megfelelő volt-e, az utóbbiban pedig azt, hogy van-e olyan nyomós ok, amely miatt a gazdagodó megtarthatja a vagyongyarapodást. Az utóbbi nézetet egyesek, mint például Frezza,⁴⁶ Coing,⁴⁷ Kaser⁴⁸ és Zimmermann,⁴⁹ a méltányosság elvével ötvözik.⁵⁰ Velük szemben Wunner,⁵¹ Jansen⁵² és Hähnenchen⁵³ helyesen azzal érvelt, hogy a koncepció magyarázó ereje csekély, hiszen az elfogadott szolgáltatás megtarthatóságának kérdése nemcsak a *conductiók* esetében, hanem lényegében minden más kötelem vonatkozásában is felmerül. Ennek fényében talán érthető, miért tartotta például Baron⁵⁴ és Amos⁵⁵ a *conductiót* minden kötelem esetében alkalmazható személyi keresetnek. Másrészt, mint láttuk, a klasszikus korban nem a gazdagodó, hanem az a személy állt a jogi megközelítés középpontjában, akinek a kárára a gazdagodás bekövetkezett.⁵⁶ Ő volt az, aki a belső nézőpontú rendszerben a kulcsszerepet játszotta.

⁴⁴ WITTE 1859: 139; VOIGT 1862: 489.

⁴⁵ PERNICE 1878: 218sk; KOSCHEMBAHR-LYSKOWSKI 1907: 182; RABEL 1915: 399sk; SCHWARZ 1952: 210sk; SIMONIUS 1953: 161sk; WACKE 1963: 110; WOLF 1970: 33; A. WATSON 1971: 125; MAYER-MALY 1999: 155.

⁴⁶ FREZZA 1949: 292.

⁴⁷ COING 1952.

⁴⁸ KASER 1961: 61; KASER 1993: 163sk.

⁴⁹ R. ZIMMERMANN 1996: 852skk.

⁵⁰ Lásd még: BENEDEK 1984: 51sk; FARGNOLI 2023b: 2009.

⁵¹ WUNNER 1970: 479.

⁵² JANSEN 2003: 122.

⁵³ HÄHNCHEN 2003: 15.

⁵⁴ BARON 1881: 89sk.

⁵⁵ AMOS 1883: 345.

⁵⁶ Egyetértőleg: SOBZYK 2009: 35.

AZ ANIMUS JELENTŐSÉGE
A CONDUCTIO VONATKOZÁSÁBAN

Az akarat, az *animus* fontos szerepét jelzi, hogy bizonyos helyzetekben az *animus*, a birtoklási szándék nemcsak a *possessiót* alapozza meg, hanem pusztán konszenzuális alapon kölcsönhöz hasonló szerződéses viszonyt is:

Tízet [pénzermét] letétbe helyeztem nálad, majd megengedtem, hogy felhasználd: Nerva és Proculus azt mondják, hogy már elmozdításuk előtt *conductióval* követelheted, mintha kölcsönbe kaptad volna azokat, és ez igaz, ahogy Marcellus is véli: ugyanis lelkileg megkezdte a birtoklást. Így a veszélyviselés arra száll át, aki kölcsönkért és *conductióval* követelhet.

*Deposui apud te decem, postea permisi tibi uti: Nerva Proculus etiam antequam moveantur, condicere quasi mutua tibi haec posse aiunt, et est verum, ut et Marcello videtur: animo enim coepit possidere. Ergo transit periculum ad eum, qui mutuam rogavit et poterit ei condici.*⁵⁷

A szövegből furcsamód az tűnik ki, hogy a letéteményes, aki őrzi a dolgot, jogi értelemben még nem birtokol! Hiszen birtoklása csak azután kezdődik el, hogy megkérte és megkapta az engedélyt a pénz elköltésére. Megmozdítania sem kell a pénzt, elég a birtokláshoz a pénz használatára való szándéka és a másik beleegyezése. A kölcsönbe kérő azonban nemcsak a birtokot szerzi meg, hanem őt terheli innentől kezdve a pénz megsemmisülésének veszélye. Éppen úgy, mint azt az erszényben lévő, a másiknak megígért, de még át nem adott pénzermék esetében láttuk.⁵⁸ És a megegyezéstől kezdve a korábbi

⁵⁷ Ulp. 26 *ad ed.* Dig. 12.1.9.9.

⁵⁸ Paul. 12 *ad Sab.* Dig. 45.1.37.

letéteményest a *conductio* is megilleti. Úgy tűnik, igazi kölcsön nem jött létre a felek között, csak valami kölcsönféle. Ezért lehetséges az, hogy amíg a rendes kölcsön tulajdonátruházással jár, itt csak a birtok megszerzéséről olvashatunk. A tulajdonszerzés elmaradásának oka az lehet, hogy nem került sor a dolog átadására, amely egyébként a kölcsön létrejöttéhez feltétlenül szükséges lenne. Nem véletlenül hangsúlyozza Nerva és Proculus, valamint velük egyetértve Marcellus és Ulpianus is, hogy jelen esetben csak a megegyezés született meg, a pénzürméket fizikailag meg sem mozdították. Mivel a dolog átadására nem került sor, ebből kifolyólag nem jött létre valódi kölcsön, és a tulajdon sem szállt át. A kölcsönkérő mégis jogosan elköltheti a pénzt, vállalnia kell a veszélyt, és úgy perelhet, mintha kölcsönadós lenne, mert lelkileg már megkezdte a birtoklást. Az egyedi körülmények miatt elmosódnak a határok tulajdon és birtok között, illetve a különféle birtoklások között, továbbá a *conductio* megindításának az előfeltételeit is rugalmasan kezelik.

A forrásokból ismerjük ezen helyzet fordítottját is: a felek tévedtek a jogcím tekintetében (az egyik ajándékozásra, a másik kölcsönre gondolt), de sor került a pénzürmék átadására.⁵⁹ Ekkor is tagadták a kölcsön vagy más szerződés létrejöttét, azonban a tulajdon átszállt. Mindebből arra következtethetünk, hogy a jogcím megléte a szerződés létrejöttében játszott fontos szerepet, a tulajdon, illetve a birtoklás kérdése pedig inkább a felek akaratával állt szoros kapcsolatban. Ugyanakkor közös vonás, hogy a tulajdon és a birtok átszállásához szükséges volt, hogy az érintett dolog testileg beazonosítható legyen. Ez mindenképpen fennáll a letétbe átadott 10 arany esetében, a másik esetben pedig leszámolt pénzürmék átadásáról volt szó. Mindezek a sajátosságok jól magyarázhatók, ha feltesszük, hogy egy ősi, belső nézőpontú tulajdoni rend túlélő maradványairól van szó. Ebben az ősi rendszerben nem volt éles különbség tulajdon és birtok között.

⁵⁹ Iul. 13 *dig.* Dig. 41.1.36.

Nem a jog, a jogcímek határozták meg a hatalmi pozíciókat, hanem a dolog saját hatalomban tartására való, közösség által elismert szándék. Éppen ezért a vitatott helyzetekben sem kellett pontos jogcímre hivatkozni, elegendő volt a *condictio* ősi elődjével, az úgynevezett *legis actio per conductionem*mel perelni. Viszont teljesen egyértelműnek kellett lennie, mely pénzürmékről, vagy pontosan melyik dologról van szó.

A másik szöveg, amelyben a tulajdon belső nézőpontú megközelítését próbáljuk tetten érni a *condictio*val összefüggésben, a tolvajokról szól. A tréfálkozva „hárombetűs embernek” is nevezett tolvaj, latinul *fur* Varro szerint vagy a „fekete”, azaz *furvus* szóból, vagy a szinte azonos hangzású görög tolvaj, φῦρ szóból származik. Az előbbi megoldás mellett az szól, hogy a tolvaj leginkább éjjel járhat sikerrel, amikor nagy a sötétség.⁶⁰ A *fur* azonban vélhetően a *ferre*, „elvinni” jelentésű igéből származik,⁶¹ de az, hogy a feketeséghez kapcsolódó értelmezés felmerült, jól mutatja, milyen megvetendő, sötét ügyletnek tartották a rómaiak a lopást.⁶² Volt egy sajátos körülmény, amely miatt a lopás még gyűlöletesebbnek számított az ókori Rómában, mint manapság. Nem csupán az egyéni, tulajdonosi érdek sérelmének tekintették, hanem az egész közösséget érintő káros cselekménynek. Nem véletlen az sem, hogy a félt és féltett rabszolgákat néha tolvajnak csúfolták a rómaiak.⁶³

A tolvajok iránt érzett gyűlöletből fűtve a római jog számos jogi megoldással lépett fel a lopásokkal szemben. Ha például úgy alakult, hogy valakitől ellopták a dolgát, akkor egyrészt megindíthatta a tolvaj ellen a lopás keresetét, az *actio furtit*, és ezzel halmozva a dolog visszakövetelésére vagy annak lehetetlensége esetén értékének megtérítésére irányuló reiperszekutórius keresetet, az úgynevezett

⁶⁰ Gell. 1.18.3–6. Hasonlóképp: Isid. *Etym.* 10.106, 12.2.39.

⁶¹ DE VAAN 2008: 251.

⁶² Ehhez lásd: ZLINSZKY 1996: 107; FÖLDI 2024: 19 (60. jegyzet).

⁶³ Lásd például: Plaut. *Aul.* 326, 633; Verg. *Ecl.* 3.16; Cic. *Tusc.* 4.48.

condictio furtivát is.⁶⁴ Ezzel a dolog értékének többszörösét tudta behajtani a tolvajtól, és ennek természetszerűleg jelentős elrettentő, illetve preventív ereje volt a lopásokkal szemben.

Egy forrásszöveg tanúsága szerint⁶⁵ azonban, a fentiekkel szemben, ha valaki eladta a dolgát, de azt még nem adta át a vevőnek, azaz a dolog még nála volt, és ekkor lopták el tőle azt, akkor megindíthatta az *actio furtit*, de a *condictiót* nem:

A *condictió*nak addig van helye, amíg a tulajdonos a dolgon fennálló tulajdonjogát [saját] cselekménye révén el nem veszíti: így ha a dolgot átruházza,⁶⁶ azt többé nem követelheti.

Ezért írja Celsus *Digestájának* 12. könyvében, hogy ha a tulajdonos a lopott dolgot a tolvajnak feltétel nélkül [dologi jogi hatállyal] hagyományba adta, örököse a dolgot a tolvajtól nem követelheti: de ha nem magának a tolvajnak, hanem egy másik személynek [hagyományozta], ugyanezt kell mondanunk, azaz a *condictio* lehetősége elesik, mivel a tulajdonjogot a végrendelkező, azaz a tulajdonos [saját] cselekménye következtében elveszítette.

⁶⁴ Jóllehet Gaius az *Institutiones*ben (4.4) hangsúlyosan utal a problémára, sok római jogi tankönyv mégis nagyvonalúan átsiklik a *condictio furtiva* azon, a többi *condictió*hoz képest különleges sajátossága (Arangio-Ruiz szerint „abnormalitása”) fölött, hogy bár *in personam actio* volt, elsődlegesen az ellopott dolog visszaadására irányult, és csak másodlagosan a dolog értékének (a „jogalap nélküli gazdagodásnak”) a megtérítésére. A *condictio furtiva* a vele alternatívan konkuráló *rei vindicationál* azért volt előnyösebb, mert az előbbi keresetet a meglopott tulajdonos a dolog elpusztulása, elveszése stb. esetén is megindíthatta. Szemléltetően kiemeli ezt az aspektust, hivatkozással Gaius szokatlan jogpolitikai indokolására (*odio furum*), például SOHM–MITTEIS–WENGER 1923: 443; JÖRS–KUNKEL–WENGER 1987: 255; BURDESE 1993: 505; TALAMANCA 1990: 624. Max Kaser a *Handbuch* 2. kiadásában (KASER 1971: I.618 [50. jegyzet]) kritikailag utal d’Ors spanyol romanistának arra a – forrásellenes – nézetére (lásd: D’ORS 1961; 1965), amely szerint a *condictio furtiva* csak abban a körben lett volna megindítható, amikor a *rei vindicatio* nem állt rendelkezésre. Ezzel szemben lásd: BALDUS 2023: 1605. Köszönöm Földi Andrásnak, hogy e szempontokra felhívta a figyelmemet.

⁶⁵ Idevágó forrásszövegekről lásd: PENNITZ 2023: 2616 (157. jegyzet).

⁶⁶ A római jog nyelvezetében az *alienare* ige nem annyira az elidegenítő kötelmi jogi ügyletre (*Verpflichtungsgeschäft*), hanem sokkal inkább a tulajdonjog átruházására (*Verfügungsgeschäft*) utalt, lásd: HEUMANN–SECKEL 1907: 27.

És Marcellus ennek alapján fogalmaz elegánsan az *edictum*hoz írt kommentárjának hetedik könyvében, ahol ugyanis [a következőket] mondja: Ha a dolgod, amit tőlem elloptak, a tulajdonodban maradt, fel tudsz lépni *condictió*val. De akkor is, ha a tulajdonjogod nem a te cselekményed miatt szűnt meg, hasonlóképpen élhetsz a *condictió*val.

A közös tulajdonban álló dolog kapcsán elegánsan azt mondja, attól függ a dolog, hogy vajon te indítottad-e az osztókeresetet, vagy azt ellened indították; ha te indítottad, nem élhetsz *condictió*val, ha ellened indították azt, megtartod a *condictio* lehetőségét.

Tamdiu autem conditioni locus erit, donec domini facto dominium eius rei ab eo recedat: et ideo si eam rem alienaverit, condicere non poterit.

*Unde Celsus libro duodecimo digestorum scribit, si rem furtivam dominus pure legaverit furi, heredem ei condicere non posse: sed et si non ipsi furi, sed alii, idem dicendum est cessare conditionem, quia dominium facto testatoris, id est domini, discessit. ...*⁶⁷

Et ideo eleganter Marcellus definit libro septimo: ait enim: si res mihi subrepta tua remaneat, condices. Sed et si dominium non tuo facto amiseris, aequae condices.

*In communi igitur re eleganter ait interesse, utrum tu provocasti communi dividundo iudicio an provocatus es, ut, si provocasti communi dividundo iudicio, amiseris conditionem, si provocatus es, retineas.*⁶⁸

A forrásszöveg tanúsága szerint, ha valaki dolgáról saját maga lemondott, azt többé *condictió*val nem követelhetette. Ha pedig valaki úgy rendelkezett egy dolgáról, hogy azt hagyományként kapja meg valaki, és az örököstől ellopták a dolgot, mielőtt kiadhatta volna azt

⁶⁷ Erre a helyre (Dig. 13.1.11) a kompilátorok egy Paulustól származó töredéket iktattak be.

⁶⁸ Ulp. 38 *ad ed.* Dig. 13.1.10.2–13.1.12.1.

a hagyományosnak, az örökös szintén *csak actio furtit* indíthatott, *condicti*ót nem. Végül közös tulajdonban álló dolog esetén, ha az egyik tulajdonostárs megindította az osztópert, és ennek folyamatban léte alatt ellopták a dolgot, akkor a tulajdonostárs megindíthatta mind az *actio furtit*, mind a *condicti*ót. Ezzel szemben az osztóper kezdeményezője, aki mintegy ezzel lemondott a dologról, csak az *actio furtit* indíthatta meg, a *condicti*ót nem.

Ez a fragmentum jól példázza, hogy a római jogban a dolog visszaszerzésének egyik lehetősége, a *condictio* elsősorban a tulajdonosi igény belső nézőpontú megalapozottságától, és nem a tulajdon fennállásától vagy fenn nem állásától függött. Ez a kereset ugyanis egyes esetekben még akkor is megindítható volt, ha a tulajdon már megszűnt, feltéve, hogy ez nem a tulajdonos akaratából, saját cselekménye miatt történt. Még akkor is így volt ez, ha a dolgot ellopták tőle. Azaz még a tolvajok iránt érzett mély római gyűlölet sem tette mindig lehetővé, hogy a tolvaj ellen a természetesen adódó lopási kereset, az *actio furti* mellett a *condicti*ót is megindíthassák. Gaius feljegyezte ugyanis, hogy:

Csupán a tolvajok iránti gyűlöletből, hogy ti. minél több keresettel legyenek perelhetők, történt, hogy a tolvajokat kétszeres, illetve négyszeresre menő büntetésen kívül még a dolog visszaszerzése fejében is lehessen perelni ekképp fogalmazott keresettel: „*si paret eos dare oportere, holott helyt foglal ellenök az a dologi kereset is, mellyel a dolgát ki-ki mint sajátját (rem suam esse) követeli.*”⁶⁹

Plane odio furum, quo magis pluribus actionibus teneantur, receptum est, ut extra poenam dupli aut quadrupli rei recipiendae nomine fures etiam hac actione teneantur: si paret eos dare oportere, quamuis sit etiam aduersus eos haec actio, qua rem nostram esse petimus.

⁶⁹ Gai. *Inst.* 4.4 (Bozóky Alajos fordítása).

Emiatt egyes tolvajok pusztán egy tőlük független tulajdonosi aktus miatt jobban járhattak, mint más tolvajok. Azaz a tulajdonosnak a dologról való lemondását kifejező cselekménye megakadályozta a lopás elleni kiemelt fellépést, azzal, hogy a tolvaj ellen indítható keresetek halmozásának lehetőségét megszüntette.

Mindez azzal magyarázható, hogy a rómaiak jogában sokáig tartotta magát rejtetten a tulajdonlás belső nézőpontú rendje. Ez a belső nézőpontú rend az a közös elem, amely a jogsegély igencsak változatos előfordulásában számos esetben tetten érhető.

A CONDICTIO TÁRGYA KONKRÉT DOLOG

Ha a belső nézőpontú tulajdonlási rendben a jogcím megadása nélkül vissza lehetett perelni a dolgot, akkor várható, hogy a tulajdont is meg lehetett szerezni jogcím hiányában. Így nem csodálkozhatunk azon, ha erre is találunk példát a forrásokban. Az alábbi iulianusi fragmentumban nincs megegyezés a jogcím vonatkozásában, a tulajdon mégis átszállt:

Amikor egyetértünk az átadásra kerülő dologban, a jogcímet illetően azonban eltér a véleményünk, nem értem, miért lenne hatálytalan az átadás, ha például azt hiszem, hogy végrendelet alapján vagyok lekötelve arra, hogy átadjak neked egy földet, te pedig úgy véled, hogy ünnepélyes szóbeli szerződés (*stipulatio*) alapján tartozom neked ezzel. Ugyanígy, ha leszámolt pénzerméket adok át neked ajándékozás szándékával, és te azt mintegy kölcsönként fogadod el, a tulajdon átszáll rád, és ezt az sem akadályozza, hogy az átadásátvétel jogcímét illetően különbözött a véleményünk.

Cum in corpus quidem quod traditur consentiamus, in causis vero dissentiamus, non animadverto, cur inefficax sit traditio, veluti si ego

*credam me ex testamento tibi obligatum esse, ut fundum tradam, tu existimes ex stipulatu tibi eum deberi. Nam et si pecuniam numeratam tibi tradam donandi gratia, tu eam quasi creditam accipias, constat proprietatem ad te transire nec impedimento esse, quod circa causam dandi atque accipiendi dissenserimus.*⁷⁰

Ha a felek szándéka a testi dolog (*corpus*) vonatkozásában megegyezik, a tulajdonátszállás megtörténik akkor is, ha az ügylet jogcímét (*causa*) illetően a vélemények eltérők. Van azonban egy másik forrásunk, amely ennek látszólag ellentmond. A Digesta ezen két fragmentuma az idők során sok fejtörést okozott a jogtudósoknak. A szerzők látszólagos nézetkülönbségei azonban feloldhatók, ha tekintetbe vesszük Iulianus és Ulpianus eltérő szándékát. Iulianust a tulajdonátszállás, a *traditio* kérdésköre foglalkoztatta. Ezzel szemben Ulpianusnál a szerződés létrejöttének kérdése állt a középpontban:

Ha én pénzt adok neked mintegy ajándékozási szándékkal, és te mintegy kölcsönként fogadod el azt, Iulianus szerint nem jön létre ajándékozás; meg kell vizsgálnunk azonban, hogy kölcsön létrejön-e. Úgy vélem, hogy kölcsön sem jön létre, sőt a pénzürmék sem kerülnek az átvevő tulajdonába, mivel eltérő vélekedéssel vette át azokat. Ebből az következik, hogy ha mégis elkölte né a pénzt, *condictio*t lehet indítani ellene, de ő *exceptio dolival* élhet, mivel a pénzt az átadó akaratának megfelelően költötte el.

*Si ego pecuniam tibi quasi donaturus dedero, tu quasi mutuam accipias, Iulianus scribit donationem non esse: sed an mutua sit, videndum. Et puto nec mutuam esse magisque nummos accipientis non fieri, cum alia opinione acceperit. Quare si eos consumpserit, licet conductione teneatur, tamen doli exceptione uti poterit, quia secundum voluntatem dantis nummi sunt consumpti.*⁷¹

⁷⁰ Iul. 13 *dig.* Dig. 41.1.36.

⁷¹ Ulp. 7 *disp.* Dig. 12.1.18pr.

Ulpianus szerint nincs tulajdonátszállás. Ha az egyik fél ajándékozás szándékával adta át azt, amit a másik fél kölcsönként vett át, sem ajándékozási, sem kölcsönszerződés nem jött létre, és a tulajdon sem szállt át. Ezért Ulpianus nézete sokak szerint ellentmond az előbb idézett iulianusi passzusnak. Kérdés, hogy ez valóban így volt-e, vagy kibékíthető valahogy ez a látszólagos ellentmondás. Esetleg itt is segíthet nekünk a belső nézőpontú tulajdonlási rend figyelembevétele?

Fontos különbség a két szöveg között, hogy Iulianus *pecunia creditáról*, Ulpianus pedig *pecunia mutuáról* írt. A *pecunia credita* konkrét pénzürmékre utalhat, a *pecunia mutua* ezzel szemben bizonyos pénzüsszeget jelent. Ez azért fontos a mi szempontunkból, mert a tárgyra vonatkozó egyetértés csak akkor állhat fenn, ha fizikailag jelen lévő, konkrét pénzürmékről, és nem csupán egy pénzüsszeagról van szó. Paulus szerint a *creditum* tárgya egyedi dolog is lehet, a *mutuumé* csak helyettesíthető, olyan dolog, amelynek lényege súlyában, számszerűségében, mértékében áll.⁷² És pontosan ez a lényegi különbség az általunk tárgyalt két fragmentum esetében is. Iulianusnál a *pecunia credita* az egyedi pénzürméket jelenti, míg Ulpianusnál a *pecunia mutua* a pénzümmennyiségre utal. Ezért lehetséges, hogy Iulianusnál a felek szándéka a test (*corpus*) vonatkozásában megegyezhet: ugyanazokra a konkrét pénzürmékre gondolnak. Ezzel szemben Ulpianusnál ilyen testi megegyezés nem áll fenn, hiszen csak az elvont, immateriális pénzümmennyiség vonatkozásában van konszenzus.

A második fontos különbség, hogy a *creditum* nem konkrét szerződésfajta! A fogalommal az átadó azon elhatározására utaltak, hogy egy dolgot a másik félben bízva az ő tulajdonába adjon, azzal, hogy azt később visszakapja. Azt, hogy a *creditum* esetünkben nem egyszerűen átadást, hanem tulajdonba adást jelent, a szövegben található *recepturi* szócska jelzi. Ez a kifejezés a Digestában máshol is

⁷² Paul. 28 *ad ed. Dig.* 12.1.2.3.

a tulajdonba átadott dolog tulajdonba történő visszaadását jelöli.⁷³ A *creditum* ezen, tulajdonba adást és visszaadást kifejező jelentése jól megfigyelhető a híres Saufeius-fragmentumban⁷⁴ is. Ott Paulus a bérlet két fajtájáról beszél. Az egyik eset, amikor ugyanazt a dolgot kell visszaadni az adósnak, ahogy például a ruhatisztítónak ugyanazt a ruhát kell visszaszolgáltatnia, amelyet átvett. A másik esetben pedig az adós generikus szolgáltatással tartozik. Így például az ötvösnek, akinek ezüstöt adtak, egy edényt kell visszaadnia, vagy az arany helyett egy gyűrűt. Az első esetben, a specifikus szolgáltatás esetében nincs tulajdonátszállás, a második, a generikus szolgáltatás esetében van, és ezt a tulajdonátszállást ott is az *in creditum* szókapcsolat jelzi. Hasonlóképp a hajósnak is, aki ömlesztett gabonát szállít, és abból generikusan kell visszaadnia, a tulajdonába kerül a gabona. A gabonakereskedő átadja a hajósnak a gabona tulajdonát, és várja annak visszaszolgáltatását a célkikötőben – e folyamat jogi leírására szintén az *in creditum* fordulatot használták.

Azaz amikor a Iulianus-szövegben arról olvasunk, hogy az átvevő mintegy *creditum*ként vette át a pénzérmeget, akkor biztosak lehetünk abban, hogy akarata kiterjedt arra, hogy a pénzérmeék tulajdonjogát megszerezze, és hogy azt később visszaruházza. A fentieket összevetve világos, hogy a *quasi creditam accipias* kifejezés nem tipikus kölcsönszerződésre utal, hanem általánosabb értelmű. Egyrészt konkrét pénzérmeék átadását jelentette, amely esetben a felek konszenzusa a *corpust* illetően fennállhatott. Másrészt nem az a lényeg, hogy létrejön-e konkrét kölcsönszerződés, a *mutuum*, hanem hogy a tulajdont úgy adják át, hogy azt később vissza kell szolgáltatni.

A fenti feltételezést erősíti, hogy Iulianus *pecunia numeratáról*, Ulpianus csak *pecuniáról* beszél. Ugyanis a *creditum* megvalósulhat a pénz kifizetése nélkül, pusztá ígérettel is, ezért kell Iulianusnak

⁷³ Lásd: Ulp. 26 *ad ed.* Dig. 12.1.1.1; Paul. 28 *ad ed.* Dig. 12.1.2pr és 3; Gai. 2 *aur.* Dig. 44.7.1.2

⁷⁴ Alf. 5 a *Paulo epit.* Dig. 19.2.31.

hangsúlyoznia, hogy itt leszámolt pénzről (*pecunia numerata*)⁷⁵ van szó. Csak a leszámolás pillanatában jöhet létre megegyezés a konkrét pénzermék (a *corpus*) vonatkozásában. Ezzel szemben Ulpianus megelégedhet egyszerűen a *pecunia* kifejezéssel, hiszen az ő szempontjából fontos kölcsön létrejöttéhez nem kell a konkrét *corpus*ban megegyezni, csupán bizonyos mennyiségű pénzösszeg átadásában.

Egy másik fragmentum is bizonyítja,⁷⁶ hogy Iulianus a *pecunia numerata* kifejezés alatt konkrét pénzerméket ért. Itt Iulianus azt az esetet tárgyalja, amikor a nő férjének hozományul bizonyos pénzösszeget ígér, de később egy rabszolgát ad át. Iulianus úgy véli, hogy a hozomány a testi dolog (*corpus*) tekintetében megváltozhat, és *pecunia numeratából* rabszolgává alakulhat. Ebből egyértelmű, hogy a *pecunia numeratát*, a leszámolt pénzerméket Iulianus *corpus*-ként fogta fel.⁷⁷

Azaz Iulianus és Ulpianus látszólag eltérő álláspontja mögött eltérő tényállás bújkol meg. Iulianusnál a felek egyetértettek a konkrét pénzermék tulajdonát ruházása tekintetében, míg Ulpianusnál nem volt ilyen konszenzus. Azaz nem az a tulajdonátszállás elmaradásának oka, hogy az egyik fél ajándékozássra, a másik pedig kölcsönre utalt, hanem az, hogy a konkrét pénzermék tekintetében nem volt köztük megegyezés. A két szöveg tehát nem ellentétes egymással, mindkettő lényegében ugyanazt mondja. Iulianus szerint, ha a felek egyetértettek a testi dologban, amelynek tulajdonát átadni, illetve átvenni kívánják, a tulajdon átszáll, függetlenül attól, hogy a felek egyetértettek-e a tulajdonátszállás jogcímében. Ha azonban nincs egyetértés a fizikai dologban, a *corpus*ban, a tulajdon nem száll át. Ulpianus éppen egy ilyen esetről ír. Nála az átvevő szándéka nem

⁷⁵ Heumann és Seckel szerint a *pecunia numerata* kifejezeten kifizetett (*hinzählen, auszahlen*) pénzt jelöl. Lásd: HEUMANN–SECKEL 1907: 376.

⁷⁶ Iul. 17 dig. Dig. 23.4.21.

⁷⁷ A *certa summa* és a *pecunia numerata* úgy jön össze, hogy a pénzösszegnek meg kell lennie az özvegy tulajdonában.

a konkrét pénzürmék tulajdonának átvételére, hanem a kölcsön-szerződés megkötésére irányul.

Iulianusnál a *creditum* esetében az átadó konkrét pénzürméket kíván tulajdonba adni, míg az átvevő szándéka az, hogy ezeket tulajdonba vegye. Megvan tehát a konszenzus a konkrét testi dolog, a *corpus* vonatkozásában. Az átadó konkrét pénzürméket kíván tulajdonba átadni, az átvevő ugyanazon pénzürméket kívánja átvenni. Amikor azonban az átadó és az átvevő szándéka ajándékba vagy kölcsönbe történő átadásra, illetve átvételre irányul, a szerződéses *causára*, az immateriális elemre gondolnak. Ilyenkor nincs feltétlenül konszenzus a konkrét pénzürmék vonatkozásában, ezért a tulajdonátszállás is elmarad.

A hatályos német polgári jogban az absztrakciós, illetve elválasztási elv értelmében a tulajdonátszálláshoz két egymástól elkülönült ügylet szükséges.⁷⁸ Egyrészt a kötelmi vagy elkötelező szerződés (*Verpflichtungsgeschäft*), másrészt a dologi, véghez vivő vagy rendelkező aktus (*Verfügungsgeschäft*).⁷⁹ A német jogrend ezen sajátossága legfőképpen Savigny idevágó munkásságának⁸⁰ köszönhető, aki az absztrakciós elvet részben a fent elemzett római jogi forrásokra⁸¹ támaszkodva dolgozta ki. Azonban mint láttuk, a római megoldás háttérében nem a kötelmi és a dologi ügyletek elkülönítése állt. Az ügylet tárgya, a *corpus* és az ügylet jogcíme, a *causa* kettőssége nem feleltethető meg a dologi és a kötelmi jogi ügylet modern kettősségének. Inkább arra utal, hogy egyes esetekben a felek szándékainak kapcsolódniuk kellett a konkrét testi tárgyakhoz ahhoz, hogy a kívánt joghatás, a tulajdonátszállás megtörténhessen. A rómaiak belső nézőpontú tulajdoni rendjében arra volt leginkább szükség, hogy a tulajdonátszállás tárgyát képező dolog egyértelmű

⁷⁸ Lásd: JAUERNING 1994: 722.

⁷⁹ LARENZ-WOLF 2004: 422.

⁸⁰ SAVIGNY 1841a: 158–164.

⁸¹ Erről részletesebben lásd: PETERS 1986: 458.

legyen. Még jogcím sem volt feltétlenül szükséges. A *condictio*val pedig akár tulajdonosként, akár birtokosként lehetett perelni az igazságos tulajdoni viszonyok helyreállítása érdekében. E kereset akkor viszont nem volt eredményes, ha maga az érintett jelezte korábban azon szándékát, hogy lemond az adott dologról. Ekkor maga lépett ki a belső nézőpontú tulajdoni rendből, mint az a fenti forrásbeli személy, aki pénzt akart ajándékozni. Később ugyan meggondolta magát, de ekkor visszaperlésre irányuló keresetét, *condictio*ját a másik fél kifogása meghiúsította, mondván: az átadó akaratával megegyezően költötte el a pénzt.

ABSZTRAKT VOLT-E A CONDUCTIO FORMULÁJA?

A *condictio* mögött tehát ott rejlik az ősi, belső nézőponton alapuló tulajdonlási rend. Ezen állításunk csak akkor védhető, ha a *condictio* formulája absztrakt, azaz ha nem kell megjelölni benne azt a jogcímet, amelyen az igény alapul. Csak ebben az esetben lehet akként érvelni, hogy nem konkrét jogalap, hanem egyfajta közösségi rend állt a háttérben. Mivel Varvaro részéről⁸² a *condictio* absztraktságának korábbi dogmáját⁸³ kihívások érték, érdemes ezzel a problémával röviden foglalkoznunk.

A régebbi és részben a mai szakirodalomban a *condictio* absztraktságát alapvetően egy irodalmi forrásra, Cicero Quintus Roscius védelmében mondott beszédére⁸⁴ alapozták.⁸⁵ Cicero ebben a perben

⁸² Lásd: VARVARO 2014: 267–283; 2008: 143. Csatlakozik nézetéhez Fagnoli is. Lásd: FARGNOLI 2023b: 2009.

⁸³ BARON 1881: 1–232; LENEL 1927: 237 (6. jegyzet).

⁸⁴ Ehhez lásd: STROH 1975: különösen 138–139; SACCOCCIO 2002: 141–153; CORTESE 2013: 4sk; LINTOTT 2008: 63–65; PLATSCHEK 2012: 773sk.

⁸⁵ Vö. KARLOWA 1885: 765.

Róma egyik leghíresebb és legünnepeltebb színészeinek egyikét védelmezte, Quintus Roscius Gallust. A színész rabszolgának született,⁸⁶ de sikerei révén megvásárolta szabadságát, és ekkor vette fel a Roscius nevet. Cicero szerint csinos, szép alkatú ifjú volt,⁸⁷ tehetsége és tudatosan fejlesztett színészi képességei különösen azokban a szerepekben mutatkoztak meg, amelyek a szenvedélyek gyors változásának artikulálását követelték meg. Igazi sztárnak számított, évi jövedelmét Cicero 6 millió *sestertius*ra becsülte.⁸⁸ Idősebb korára igencsak zavarta kancsalsága, ezért vezette be a római színpadon az álarcok használatát, amely a görög színházakban amúgy eleve természetes volt.⁸⁹

Az elhíresült per hátterében az állt, hogy bizonyos Caius Fannius rábíztta Panurgus nevű rabszolgájának képzését. Úgy állapodtak meg, hogy a jövőben a tanítványnak köszönhetően befolyó nyereségen megosztoznak. Ez az üzleti terv eléggé megalapozott volt. Roscius tanítványai pusztán a mester hírneve miatt biztos számíthattak a sikerre. Egyszer egy Eros nevű színészt, aki szintén rabszolga volt, csúnyán kifütyült a közönség, ezért kétségbeesésében Roscius pártfogását kérte. A mester, ismerve az ifjú tehetségét, vállalta is oktatását. Nemhiába: Eros nemsokára valóban kora egyik legkiválóbb színészévé vált. Panurgus azonban nem volt ilyen szerencsés. Megölték, és a tettes előbb Rosciusnak, majd a tulajdonosnak, Fanniusnak is kártérítést fizetett. Utóbbi pert indított Roscius ellen a neki kifizetett kártérítés megosztása céljából.

Az alábbiakban a beszéd azon részére koncentrálunk, amely sokáig a *conductio* formulája absztraktságának egyik legerősebb védőbástyája volt:

⁸⁶ Plin. *HN* 7.39.128.

⁸⁷ Cic. *Nat. D.* 1.28.79.

⁸⁸ Vö. Plin. *HN* 7.39.40.

⁸⁹ Diom. 489.11.

Az ügy két része most véget ért. Fannius elismeri, hogy nem fizette ki a pénzt, nem állítja, hogy azt kifizettként könyvelte volna el, mivel nem mutatja be számviteli könyveit. Az egyetlen fennmaradó lehetőség az, hogy azt mondja, hogy ünnepélyes szóbeli szerződést (*stipulatio*) kötött. Mert el sem tudom képzelni, hogyan lehetne más módon követelni egy meghatározott összeget. *Stipulatio*t tettél? Hol? Melyik napon? Melyik órában, kinek a jelenlétében? Ki mondja, hogy ígéretet tettem? Senki. Ha itt befejezném mondandómat, azt gondolnám, hogy eleget tettem jóhiszeműségem és gondosságom bizonyítása érdekében, eleget az ügy és a vitatott kérdés érdekében, eleget a formula és a *sponsio* érdekében, sőt eleget ahhoz is, hogy meggyőzzem a bírót, miért kell Roscius javára döntenie. Meghatározott összeget követeltek; egyharmad részéért *sponsio*t tettek. Ez a pénz vagy kölcsön, vagy könyvelési bejegyzésen alapuló követelés, vagy szóbeli szerződés kellett hogy legyen. Fannius elismeri, hogy nem kölcsönadták; a főkönyvei bizonyítják, hogy nem litterálszerződés volt, a tanúk hallgatása bizonyítja, hogy nem *stipulatio* volt.

*Iam duae partes causae sunt confectae; adnumerasse sese negat, expensum tulisse non dicit, cum tabulas non recitat. Reliquum est ut stipulatum se esse dicat; praeterea enim quem ad modum certam pecuniam petere possit non reperio. Stipulatus es – ubi, quo die, quo tempore, quo praesente? quis spondisse me dicit? Nemo. Hic ego si finem faciam dicendi, satis fidei et diligentiae meae, satis causae et controversiae, satis formulae et sponsioni, satis etiam iudici fecisse videar cur secundum Roscium iudicari debeat. Pecunia petita est certa; cum tertia parte sponsio facta est. Haec pecunia necesse est aut data aut expensa lata aut stipulata sit. Datam non esse Fannius confitetur, expensam latam non esse codices Fanni confirmant, stipulatam non esse taciturnitas testium concedit.*⁹⁰

⁹⁰ Cic. QRosc. 13–14.

Cicero itt sorba veszi azt a három lehetséges módot, amely alapján az adott összeget követelhetnék. Vagy kölcsön (*datio*), vagy könyvelési aktus (*expensilatio*), vagy formális szóbeli ígéret (*stipulatio*) jöhet szóba. Abból, hogy a konkrét ügyben nem világos, melyikről van szó, következtethetünk arra, hogy a felperes nem jelölte meg keresetében pontosan, milyen alapon követeli az adott összeget. Így, ha a lehetséges módokat Cicerónak mind sikerül kizárnia, alaptalanná teszi a felperes igényét. Ezért emeli ki a nagy szónok, hogy a felperes egyrészt tagadja, hogy a pénzt a másiknak kölcsönként leszámolta volna, vagy azt a könyvelésébe mint kikölcsönzött összeget bevezette volna, és azt sem állítja, hogy az összeget megígérték volna neki.⁹¹ Hogy mindebből mennyire lehet alappal az absztraktságra következtetni, valóban kérdéses. Lehet, hogy csak hatásos retorikai fogásról van szó.⁹² Cicero sem állítja ugyanis azt, hogy a keresetformula elvileg sem tartalmazhatta volna a jogcímet. Azt is sugallhatja a szöveg, hogy az adott tényállás mellett a felperes a keresetében egyetlen komoly jogcímet sem tudott megnevezni. Nem lehetetlen azonban, hogy a felperes konkrét jogcím hiányában is alappal bízott a per sikerében. Számíthatott például arra, hogy az eset körülményei alapján indokoltnak fogják látni az igényét. Egy, a belső nézőpontra alapozott rezsimben ez nem is teljesen hiú ábránd.

Azok, akik támadják a *conductio* formulájának absztraktságát állító nézetet, nem igazán tudnak döntő bizonyítékkal előállni. Varvaro például egy viaszostáblára hivatkozik, amely Pompeiiből, Kr. u. 52-ből származik.⁹³ A dokumentumot egy bankárfamília, a Sulpicusok villájában találták meg, véletlenül, egy országút építése során 1959-ben. A villában gyönyörű freskókkal díszített ebédlők voltak,

⁹¹ Ez a körülmény Karlowa figyelmét elkerüli, aki úgy véli, a felperes *stipulatio*ból kívánta levezetni az igényét. Lásd: KARLOWA 1885: 766.

⁹² Élesebben fogalmaz Cicero manipulatív stílusáról Platschek: PLATSCHKEK 2023: 1903.

⁹³ *TPSulp.* 31. Ehhez lásd: VARVARO 2002: 370 (3. jegyzet); WOLF 1979: 150, 171; 2010: 60; GRÖSCHLER 1997: 163; CAMODECA 1999: 99.

és az egyikben fatáblákkal teli kosár várta a régészeket. Az 1959-es feltárás után azonban gyors pusztulásnak indultak, és az inkább csak rontott a helyzeten, hogy petróleumban próbálták megőrizni azokat. Végül többségüket lefotózták, és ezek a fényképek, illetve a többi tábla infravörös fényvel történő vizsgálata segítette a neves olasz ókortörténészt és epigráfust, Giuseppe Camodecát abban, hogy szövegüket jó 40 évvel később rekonstruálja.⁹⁴ A fatáblákon üzleti tranzakciókkal kapcsolatos különböző feljegyzések találhatóak, amelyek helyszíne azonban nem Pompeii, hanem a nápolyi öböl másik városa, Puteoli volt. Mindmáig rejtély, hogy miért kerültek el onnan, és miért helyezték el azokat egy olyan helyiségben, ahol egyébként mindenfélét, például horgonyt, evezőket és hajóalkatrészeket is raktároztak. A Sulpiciusokat nem kellett félteni. A felszabadított rabszolgák által felszabadított rabszolgákból álló bankárklán jóval a törvényes kamatokon felül uzsorázott. Ez azért is érdekes, mert a fatáblákon nyomát sem találjuk kamatkövetelésre vonatkozó klauzuláknak. A Sulpiciusok jogilag ki nem kényszeríthető megállapodások segítségével szedték be uzsorakamataikat. Az adósok formálisan megkapták a teljes tőkét, annak egy részét azonban önként visszafizették kamatként.⁹⁵

Az egyik tőlük származó fatáblán fennmaradt egy keresetformula terve, amelyben a fejrát, a *praescriptio* megjelölte a kereset jogcímét, az ünnepélyes szóbeli ígéretet, a *sponsiót*.⁹⁶ Ez a kérdéses *praescriptio* minden bizonnyal úgynevezett *praescriptio pro actore* lehetett.⁹⁷ Ennek jellemzője, hogy a felperes ennek segítségével leszűkítette perbeli igényét az alperessel fennálló követeléseinek egy bizonyos részére, fenntartva magának a jogot, hogy később a többiért is pereljen.⁹⁸ A kérdéses formulát a fatáblán követi egy másik konkrét

⁹⁴ Lásd: CAMODECA 1999.

⁹⁵ VERBOVEN 2003: 23.

⁹⁶ Így VARVARO 2014: 267–283; 2008: 143.

⁹⁷ Vö. Gai. *Inst.* 4.131.

⁹⁸ SMITH-WAYTE-MARINDIN 1890

összegekről szóló, 8000 *sestertius*ra vonatkozó formula. Ebben a bírósági és az érintett felek ugyanazok, mint az előző formulában, de ez nem tartalmaz *praescripti*ót! Azaz elképzelhető, hogy Gaius Marcius Saturninus nagyobb összeggel tartozott Sulpicius Cinnamusnak, és ennek csak egy részét perelte volna *sponsio* alapján.

Mint láttuk, Cicero fentebb idézett szövegében is van egy hasonló kitétel: *cum tertia parte sponsio facta est*. Ennek alapján az alperes *sponsio*val megígérte, hogy a követelt konkrét összeg egyharmadát egyfajta büntetésként kifizeti, ha elveszítené a pert. Csak ezt követően beszél Cicero a három lehetséges jogcímről: az összeget vagy kölcsönbe adták, vagy feljegyezték a mérlegkönyvbe, vagy stipulálták. Azaz világosan elkülönül a perbírságra vonatkozó *sponsio* és maga a követelés, a *conductio*. Ebből az következik, hogy a fatáblán szereplő *de sponsione* fordulat sem feltétlenül a keresetalapító ügylet jogcímére vonatkozik, hanem egészen egyszerűen arra utal, hogy a felperes *sponsio tertiae partist* követelt az alperestől.⁹⁹ Ezt az értelmezést erősíti, hogy a *praescriptio* nem a szokásos *ea res agatur* kitétel, hanem az *ea res agetur* tartalmazza, jövő idejű igealakokkal. Mintha figyelmeztetné magát a felperes, hogy ezen összeg esetében követelje a *sponsio tertiae partist*, mert a követelése ebben a részében sokkal megalapozottabb, mint a maradék esetében.

Ha ezek a feltevéseink helyesek, a *conductio* absztraktságán nem esik csorba. A pompeii-i fatáblán olvasható, *praescriptio*val ellátott formulából sem feltétlenül derül ki, milyen ügylet áll a *conductio* háttérben. Mindez azt jelenti, hogy a *conductio* absztraktságát tagadóknak újabb, meggyőzőbb érvek után kell nézniük. A *conductio* keresetformulájának absztraktsága kapcsán érdemes felidézniünk egy esetet a Digesta 12. könyvéből, a tartozatlan fizetések visszakövetelhetőségéről szóló titulusból. A fragmentum Ulpianusnak a jogtudós Sabinushoz írt kommentárjából való, és a tartozatlan fizetés

⁹⁹ Ehhez lásd: PLATSCHEK 2023: 1903.

azon különös esetéről szól, amikor nem egy vélt ügylet közvetlenül érintett alanyai, hanem mások, az örökös, illetve a képviselő van tévedésben az ügylet létrejötte tekintetében.¹⁰⁰

Pomponius elegánsan teszi fel a kérdést, hogy vajon fennáll-e a visszakövetelhetőség lehetősége, ha valaki egy olyan ügylet alapján, amelyet vélekedése szerint olyan személy kötött, akinek ő az örököse vagy a képviselője, mintegy ezen ügylet alapján tulajdonba ad egy dolgot, és az ügyletet mégsem kötötték meg. És azt a feleletet adja, hogy visszakövetelheti a dolgot: ugyanis hibás jogcím alapján adta át azt. Úgy vélem, ugyanezt kell felelnünk, ha az ügyletet, amely alapján az átadásra sor került, később nem teljesítették: de ha a felek visszaléptek az ügylettől, ugyanezt kell mondanunk.

*Eleganter Pomponius quaerit, si quis suspicetur transactionem factam vel ab eo cui heres est vel ab eo cui procurator est et quasi ex transactione dederit, quae facta non est, an locus sit repetitioni. Et ait repeti posse: ex falsa enim causa datum est. Idem puto dicendum et si transactio secuta non fuerit, propter quam datum est: sed et si resoluta sit transactio, idem erit dicendum.*¹⁰¹

Az ügy első olvasatra nem tűnik különösebben bonyolultnak. Adott egy személy, aki tévesen úgy véli, hogy az örökhagyója vagy a képviseltje megkötött egy ügyletet, és az alapján teljesít. Kiderül azonban, hogy az ügylet mégsem jött létre, így visszakövetelné az átadott dolgot. A jogtudósi válasz szerint ezt meg is teheti, mivel téves jogcím alapján került sor az átadásra. A szöveg folytatásából kiderül, hogy ugyanez a helyzet akkor is, ha ugyan létrejött az ügylet, de azt csak az egyik fél teljesítette, illetve akkor is, ha a felek felbontották az egyezséget. A jogi válaszok kézenfekvőnek és problémamentesnek tűnnek. Valami

¹⁰⁰ Ulp. 43 *ad Sab. Dig.* 12.6.23pr.

¹⁰¹ Ulp. 43 *ad Sab. Dig.* 12.6.23pr.

mégis gyanús. Ha minden részlet ilyen egyértelmű, miért minősíti Ulpianus a szövegben Pomponius kérdését elegánsnak?

Hogy e kérdésre megtaláljuk a választ, először vizsgáljuk meg, mit jelentett egyáltalán ez az elegáns minősítés a római jogászok nyelvhasználatában! Az *elegans* kifejezés a Kr. e. 2. században jelent meg a latin nyelvben. Szoros összefüggésben áll a *lego* (*legere, legi, lectum*) „választani, olvasni” jelentésű igével, amely mögött a gyűjteni alapértelmű *lag* tö áll. Az *e-ligere* maga „kiválasztani” értelmű. Az *elegans* eleinte negatív jelentéstartalmat hordozott. A római vallásnak, puritán életvitelnek nem megfelelő magatartást, illetve ízlést jelölt. Akit elegánsnak tartottak, azt lényegében ezzel piperkőcnek és pojácának titulálták. Valószínűleg a görög kultúra római térnyerése is közrejátszott abban, hogy a kifejezés a Kr. e. 1. századra már inkább pozitív jelentésárnyalatot kapott.

Az *elegans* szó, illetve származékai Digestában történő előfordulásaival többek között Radin¹⁰² és Ankum¹⁰³ foglalkozott behatóan. Tőlük tudjuk, hogy az *arbiter elegantiae* szerepében Ulpianus tetszeleg, aki a legtöbbször, 40 alkalommal használta a kifejezést, ez az összes digestabeli előfordulás több mint kétharmada. Persze ezt az arányt árnyalja az a tény, hogy a Digesta szövegének egyharmada Ulpianustól származik.

A romanisták nagyjából egybehangzó véleménye szerint az elegáns minősítést a rómaiak akkor alkalmazták, ha egy egyébként irányadó elvtől vagy szokásos nézettől kívántak eltérni, és valamely addig ismeretlen, új jogi megoldást kínáltak.¹⁰⁴ Fontos szempont volt még, hogy ez az új megoldás az adott jogi probléma tényállásainak sokféleségében megtalálja a közös, állandó és általános elemet, a jellegadó, lényegi vonást. Láthatjuk ebből, hogy a kifejezés jogi nyelvben elfoglalt értelme milyen közel áll az *elegans* eredeti jelentéséhez

¹⁰² RADIN 1930.

¹⁰³ ANKUM 1970; 1971a; 1971b: 19.

¹⁰⁴ SCIASCIA 1948: 388.

és hétköznapi használatához. Egyszerre jelentett valami idegent, újat, kiválasztottat, találót és odaillót. Ahhoz tehát, hogy a római jogászok egy jogtudósi választ, kérdést, definíciót vagy hasonlót elegánsnak minősítsenek, a dolognak alapvetően két tulajdonsággal kellett rendelkeznie: egyrészt újszerűnek, másrészt találónak kellett lennie.

Miképp felel meg Pomponius kérdése a fenti feltételeknek? Hogy a választ megtalálhassuk, elemezzük ebből a szempontból a fragmentumot! Dogmatikai szempontból a kiindulási helyzet az lehetett, hogy a tévedésben lévő, a vélt ügyletben közvetlenül érintett fél megkapta a visszaperlés lehetőségét, a *condicti*ót. Ebből az alaphelyzetből kiindulva két jogkiterjesztés is megvalósult a szöveg szerint. Első lépésben Pomponius kiterjesztette az örökösökre és a képviselőkre is a visszakövetelés lehetőségét. Majd második lépésben Ulpianus az elmaradt ellenteljesítés reményében történt szolgáltatás és a felbontott ügyletek eseteiben is lehetővé tette azt. Ulpianus ezen véleménye az *edictumbeli indebitum*, azaz „tartozatlan összeg” fogalmának kiterjesztő értelmezésén alapulhat: a téves jogcím mellett beleértette az elmaradt ellenteljesítés reményében történt szolgáltatást és a felbontott ügyletet is.

Az eleganciára vonatkozó vizsgálódásaink szempontjából most az a lényeges, hogy Pomponius kibővítette a *condictio* aktív perbeli legitimáltjainak alanyi körét. Jogfejlesztése vélhetően a *praetori edictum*-ban található¹⁰⁵ határozatlan névmás, a *quis* szó újszerű, kiterjesztő értelmezésén alapult. Nem csupán a jogügyletben közvetlenül érintett személyekre vonatkozhatott a *quis* szócska, ahogy az az addig bevett gyakorlat volt, hanem az örököst és a képviselőt is lefedhette. Ezzel megvan az első jellegadó tulajdonságunk az eleganciához: valami új, eddig ismeretlen került be a jogi megoldások tárházába.

Már csak a második feltétel, a találó jelleg megindokolása hiányzik. Vélhetően azért volt találó Pomponius kérdése, mert rájött, hogy nem

¹⁰⁵ Vö. Ulp. 26 *ad ed.* Dig. 12.6.1.

a tévedésben lévő tartozó személye a lényeges, hanem a tartozatlan teljesítés ténye. Ahogy az *edictum* is tartalmazta: *indebitum ignorans solvit*, azaz valaki tudatlanul olyat teljesített, amivel nem is tartozott valójában. Hogy valóban erre utalhattak Pomponius szavai, megerősíti az a tény, hogy Ulpianus maga is ezzel, a tartozatlan fizetéssel, az *indebitummal* foglalkozik.

Azaz Pomponius kérdése azért lehetett Ulpianus szerint elégáns, mert egyrészt új jogi megoldásként kiterjesztette a *conductio* alanyi körét, másrészt ezzel szoros összefüggésben rátalált arra, hogy a visszaperelhetőség végső soron egy mögöttes alapeszmén, a tartozatlan fizetés elvén nyugszik.

Visszatérve Digesta-beli szövegünkhöz, a szövegből kiderül a *conductio* jogcíme, a *transactio*. Ez a felek közti vitás igények kölcsönös engedéssel való rendezését jelentette.¹⁰⁶ A *transactio* a klasszikus korban az ünnepélyes szóbeli szerződés, a *stipulatio* nélkül csupán *exceptiót* biztosító peresíthetetlen megállapodást, *nudum pactumot* eredményezett.¹⁰⁷ Azaz a szövegbeli igény akkor sem lett volna peresíthető, ha a *transactio* valóban megtörtént volna. A fragmentumból azonban az derül ki, hogy a konkrét esetben a *transactio* nem is jött létre, és erre hivatkozva jár a *conductio*. Azaz úgy tűnik, az egyébként peresíthetetlen követelést is elismerték volna valós *causának*, és akkor a visszakövetelésnek sem lett volna helye. Ez egybecseng azzal, hogy a szintén peresíthetetlen természetes kötelmek alapján adott teljesítést sem lehetett *conductióval* visszaperelni. Látszólag ellentmond azonban annak, hogy a rómaiak az *exceptio perpetuával* védett adós tartozását általában nem tekintették tartozásnak.¹⁰⁸ Ezt az

¹⁰⁶ A *transactio* és a *solutio* szoros kapcsolatáról lásd: KASER 1961: 72–81. Mindez azért érdekes számunkra, mert a konkrét szövegben kettős teljesítési szándék áll fenn. Egyrészt a közvetlenül érintett felek *solutiós* szándéka, amely a vélt *transactióban* nyilvánult meg, másrészt az örökös és a képviselő ebből fakadó teljesítési szándéka.

¹⁰⁷ VISKY 1981b: 125.

¹⁰⁸ Ulp. 26 *ad ed.* Dig. 12.6.26.3-7; Pap. 8 *quaest.* Dig. 12.6.56.

ellentmondást feloldja az a Tryphoninustól ismert tétel, miszerint a *condictio* esetében a tartozás kérdését nem a civiljog, hanem a természetjog alapján kell megítélni.¹⁰⁹

Mint láttuk, Pomponius arra tekintettel biztosította a *condictiót*, hogy az átadás téves jogcím alapján, *ex falsa causa* történt. Mit is jelent valójában ez a *falsa causa*? Nincs sok köze ahhoz, amit ma modern dogmatikai megközelítésben jogcímnek vagy jogalpnak tekintünk. Inkább azt érthette alatta Pomponius, hogy tévedésből került sor az átadásra. Ha e feltevésünk helytálló, a fragmentum ezzel a ténybeli tévedéssel, *error factival* kezdődik, és jogbeli tévedéssel, *error iurisszal* záródik. Ugyanis a záró, negyedik paragrafusban arról van szó, hogy valaki tévesen azt hiszi, hogy egy törvény kétszeres vagy négyszeres fizetést ír elő, és ennek megfelelően teljesít. Ha azonban a törvényben nincs ilyen többszörös fizetésre vonatkozó rendelkezés, akkor a teljesítés visszakövetelhető, mivel *ex falsa causa* történt. Ebből is látható, hogy a *falsa causa* fogalmában a tévedésre vonatkozó elem erősebb, mint a jogcímre utaló. Hiszen egy törvényt, pontosabban annak egy nem létező passzusát nehezen lehet hibás jogcímnek tekinteni. Erősíti ezt a feltevést, hogy a fragmentumot a kompilátorok nem a *causa* nélküli *condictió*król szóló titulusba vették fel. És ha a *falsa causa* valóban inkább a tévedésre, nem annyira a *transactióra* mint jogcímre vonatkozik, az még inkább a *condictio* absztraktságát és a belső nézőpontú megközelítést erősíti. Hiszen az érintettek által fenntartott, belső nézőpontra alapozott rendszerben a tévedés sokkal súlyosabban értékelendő, mint az, hogy volt-e egyáltalán bármilyen jogcím.

Pomponius egy másik fragmentumban¹¹⁰ is használta az *ex falsa causa* kitétel. Ott szinte biztosan nem arra utal, hogy a jogcím nem létezik. Ugyanis a jogtudós ott azt mondja, hogy egy dolog átadására valamilyen korábbi ok (*causa praeterita*) alapján is sor kerülhetett.

¹⁰⁹ Tryph. 7 *disp.* Dig. 12.6.64.

¹¹⁰ Pomp. 27 *ad Q. Muc.* Dig. 12.6.52.

Mondjuk azért adunk valamit valakinek, mert viszonzni szeretnénk valamit, vagy mert a másik korábban tett nekünk valamit. A *causa praeterita* egyértelműen ezekre a korábbi (jog)alapokra utal. Majd továbblépve egy gondolattal Pomponius hozzáteszi, hogy ezekben az esetekben az általunk adott dolgot akkor sem lehet visszakérni, ha *falsa causá*ról lenne szó. Pontosan nem tudhatjuk, mit jelent itt a *falsa causa*, de megalapozottan vélhetjük azt, hogy nem a korábbi, megvalósult jogcímekeket. Mivel azok már ténylegesen megvalósultak, nem lehetnek nem létezők. Kézenfekvő, hogy itt is inkább tévedésről van szó. Pontosabban arról, hogy a másik tévedésből tett nekünk valamit. Hiányzott tehát a belső nézőpontú rezsimekben oly fontos szerepet játszó tudatos elhatározás, a szándék, vagyis az *animus*.

A SZÉPSÉGES
RUTILIANA ESETE

Hogy a férfiak hajlamosak józan ítélőképességüket elveszíteni, ha nőkről van szó, jól tudta már a római elégiaköltő, Propertius (kb. Kr. e. 50–15) is:

Ő először látta a szeretőket eszüket vesztve élni
és nagy javakat elveszni a könnyelműség által.¹

*Is primum vidit sine sensu vivere amantis,
et levibus curis magna perire bona.*

Hogy ez a meggondolatlanság a római császárokat is érintheti, az ókori Rómához viszonyítva prűdnek nevezhető keresztény középkor jogászáinak fejében is megfordult. Legalábbis a Kr. u. 13. században élő bolognai glossátor, Odofredus fejében bizonyosan. Egy dogmatikailag nehezen igazolható döntés magyarázatául nem látott más lehetőséget, mint azt, hogy az ügyben érintett hölgy szépsége befolyásolta a császár tisztánlátását:

¹ Prop. 2.12.

De a császár azt mondta, hogy a leányt az előző állapotba vissza kell helyezni: mivel a szerződéses kikötés gyűlöletes. Éppígy igencsak tetszett a császárnak, hogy a leány arca bájos volt.

[S]ed imperator dicebat pupillam restituendam: quia pactum legis commissoriae est odiosum. Item quod placuit forte imperatori: quia erat puella facie decora.²

Hogy Odofredus ezt az okfejtést komolyan gondolta, bizonyítja, hogy glosszáiban feljegyezte, de akár egyetemi előadásában is elővezethette. Így történhetett, hogy egyik tanítványa,³ Vivianus Tuscus is ismertette ezt a szempontot:

A császár látta a szépséges leányt, emiatt igen megindult és az ő pártját fogta ... És még valami, amit a forrásszöveg nem tartalmaz, mivel talán a lány szép volt. És ezt mondja ő (ti. Odofredus)...

Imperator vidit puellam formosam, ideo valde fuit motus, & partem suam fovebat ... & quaedam quae non est in litera: forte quia pulchra erat. & hoc dicit (scil. Odofredus) ...⁴

A tisztesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy Odofredus talán a császári méltóság védelme érdekében a leány arcának szépségére hivatkozott. A felcsigázott tanítvány már általában a nő szépségéről beszél. Rossz az, aki rosszra gondol.

Az érintett hölgy, Rutiliana vélt szépsége azóta számos szerző fantáziáját megmozgatta.⁵ Még az 1970-es években is vitatkozott

² ODOFREDUS 1550: fol. 180 v. Ehhez lásd: KUPISCH 1977: 265; CHOE 2016: 47–48.

³ Lásd: KUPISCH 1977: 266.

⁴ FEHIUS 1627: ad h. l. casus (Vivianus), col. 534.

⁵ SANFILIPPO 1938: 22–30; WANKERL 2009: 95–110; RIZZI 2012: 363–381; DAALDER 2018: 191–213; BRUTTI 2020: 94–104. Lásd még: PETERS 1973: 77–82; LIEBS 1976; 2007: 149–158; KUPISCH 1977; MUSUMECI 2002; DI MARIO 2014; CHOE 2016.

az esetről két német tudós, Liebs és Kupisch. Ma a szakirodalom egyetért abban, hogy inkább egyfajta méltányosság játszhatott szerepet az egyébként jogilag nehezen magyarázható császári döntésben. Egyetértve ezzel az állásponttal úgy vélem, hogy Rutiliana titokzatos esetét is jobban megérthetjük, ha a belső nézőpontú rezsimek felől közelítünk ahhoz.

Annak ellenére, hogy az ilyen rezsimek társadalmi és gazdasági előfeltételei egyre gyorsuló tempóban tűntek el, még a *principatus* korának egyes intézményeiben is érződött hatásuk. A belső rezsimekre hajazó császári intézkedések ebben az időszakban szorosan összefonódtak az elnéptelenedő és gazdaságilag megroppant Itália megerősítésével, a régi római családmodell és társadalmi kohézió helyreállításának kísérletével. Mindez természetesen beleágyazódott a *princeps* kultuszába, a gondoskodó, atyai uralkodó propagandisztikus képzetébe.⁶ Ilyen központilag kezdeményezett és támogatott, de mégis önfenntartó rezsim volt az egyes itáliai városokban élő gyermekek támogatásának, az *alimentatió*nak a rendszere. Ennek a Nerva által kezdeményezett, de Traianus által kivitelezett programnak az volt a lényege, hogy a császár egyes itáliai földbirtokosoknak kölcsönt biztosított. Ennek fejében a császári kincstárnak, a *fiscus*nak elzálogosított földek tulajdonosai évente vagy félévente bizonyos összeget fizettek be az illetékes városnak. Ebből az összegből aztán egyes, a városban élő fiú- és lánygyermekek családját támogatták.

Véleményem szerint a szépnek vélt Rutiliana földje egy, az *alimentatió*ban érintett telek lehetett, és ez is szerepet játszott a császár nehezen magyarázható döntésében. De nézzük meg közelebbről magát az esetet:

Aemilius Larianus elállási jogot kikötve vette meg a rutilianusi telket a vételár egy részének kiegyenlítése mellett azzal, hogy ha az

⁶ Erről részletesebben lásd: SEELENTAG 2008: 233skk.

adásvételtől számított két hónapon belül a maradék vételár első felét nem fizeti meg, akkor úgy kell tekinteni, mintha a földet nem adták volna el, és hasonlóképpen el nem adottnak minősüljön a telek akkor, ha további két hónap múlva a maradék vételárat nem egyenlítki ki. Az első két hónapon belül a meghalt Larianus örökébe a serdületlen Rutiliana lépett, akinek gyámjai megszakították a részletek fizetését. Egy év elteltével az eladó, aki a gyámokat gyakran figyelmeztette, ugyanezt a földbirtokot Claudius Telemachusnak⁷ adta el. A gyámolt követelte, hogy az eredeti állapotot állítsák helyre. Miután mind a *praetor*, mind a *praefectus* előtt elvesztette a pert, a császárhoz fellebbezett. Azon a véleményen voltam, hogy helyesen döntöttek, mert az apja és nem ő maga kötötte a szerződést. A császárt befolyásolta azonban, hogy a fizetési határidő a serdületlensége idejére esett, és ennek volt betudható, hogy az adásvételi szerződés kikötését nem tartották be. Azt mondtam, hogy inkább azzal az indokolással kellene őt az eredeti állapotba visszahelyezni, hogy az eladó azáltal, hogy még az után a nap után, amikor az adásvételi szerződést jogszerűen felmondhatta volna, a gyámokat figyelmeztette, és a maradék vételárat követelte, lemondott arról a számára kedvező lehetőségről, hogy elálljon a szerződéstől. Nem tartottam lényegesnek, hogy a határidő csak később járt le, éppúgy, mint abban az ügyben, ahol a hitelező eladta a zálogtárgyat, jóllehet a fizetési határidő csak az adós halála után járt le. De mivel a császárnak az elállási jog nem tetszett, úgy határozott, hogy az eredeti állapotot helyre kell állítani. A császár azt is elrendelte, hogy a korábbi gyámokat tisztségükből fel kell menteni, mert nem követelték az előző állapot helyreállítását.

Aemilius Larianus ab Ovinio fundum Rutilianum lege commissoria emerat data parte pecuniae, ita ut si intra duos menses ab emptione

⁷ Liebs az *AE* 1981, 842–844 alapján egy gazdag, xanthoszi ifjúként azonosította e személyt. Lásd: LIEBS 2010: 235 (2. jegyzet). E problémáról lásd még: LEUNISSEN 1989: 191 (271. jegyzet).

*reliqui pretii partem dimidiam non solvisset, inemptus esset, item si intra alios duos menses reliquum pretium non numerasset, similiter esset inemptus. Intra priores duos menses Lariano defuncto Rutiliana pupillaris aetatis successerat, cuius tutores in solutione cessaverunt. Venditor denuntiationibus tutoribus saepe datis post annum eandem possessionem Claudio Telemacho vendiderat. Pupilla in integrum restitui desiderabat: victa tam apud praetorem quam apud praefectum urbi provocaverat. Putabam bene iudicatum, quod pater eius, non ipsa contraxerat: imperator autem motus est, quod dies committendi in tempus pupillae incidisset eaque effecisset, ne pareretur legi venditionis. Dicebam posse magis ea ratione restitui eam, quod venditor denuntiando post diem, quo placuerat esse commissum, et pretium petendo recessisse a lege sua videretur. Non me moveri quod dies postea transisset, non magis quam si creditor pignus distraxisset, post mortem debitoris die solutionis finita. Quia tamen lex commissoria displicebat ei, pronuntiavit in integrum restituendam. Movit etiam illud imperatorem, quod priores tutores, qui non restitui desiderassent, suspecti pronuntiati erant.*⁸

A forrásszövegben sem Rutiliana szépségéről, sem az *alimentatió*ról nem esik szó a császári döntés indokai kapcsán. Két másik magyarázatot olvashatunk a szövegben, az ok mégis rejtélyes marad. Egyrészt azt találjuk, hogy az igénynek azért adott helyt a császár, és bírálta felül az előtte eljáró ítélkező fórumok döntését, mert a határnap Rutiliana gyámságának idejére esett, és ez a körülmény akadályozta meg a szerződéses kikötés teljesítését. Másrészt a császár azért rendelte volna el az eredeti állapot helyreállítását, mert a szerződéses kikötés nem tetszett neki. Hogyan egyeztethető össze ez a két, különböző indokolás?

⁸ Paul. 1 *decr. Dig.* 4.4.38pr.

Az eltérés könnyen feloldható, ha az első érvet úgy fogjuk fel, mint amely arra a kérdésre ad választ, hogy egyáltalán miért jöhet szóba jelen esetben bármilyen, a 25 évnél fiatalabb *minorokat* védő jogsegély. Hiszen a szerződést két nagykorú, teljesen cselekvőképes római polgár kötötte egymással. A szövegből ugyanakkor kiderül, hogy a jogi eljárásokat Rutiliana még serdületlen korában indította, hiszen a szöveg ekkor még *pupillaként* hivatkozik rá.⁹ Sőt az is valószínűsíthető, hogy még a császári döntés időpontjában is serdületlen volt, így saját gyámjaival is érdekellentétben állt, emiatt új gyámot vagy gyámokat kapott. Legalábbis erre enged következtetni az a kitétel, amely a gyámjait korábbi gyámoknak nevezi. Ennek alapján a császár azért biztosította az egyébként az eredeti szerződéses viszonyokhoz nem illő jogsegélyt, mert a teljesítés olyan időpontra esett, amikor azt a serdületlen lány gyámi hozzájárulás nélkül nem tudta foganatosítani, hiába szerette volna.

A második indok pedig az eredeti állapot helyreállítását kívánta megalapozni. Nem tartalmaz azonban észérvet, csupán a császári nemtetszést közli. Mi volt az a körülmény, ami nem tetszett a császárnak, és mi is ebben a helyzetben az „eredeti állapot”, amelynek a helyreállítását kérték? Kupisch az *in integrum restitutio*¹⁰ alatt a már megfizetett és elvesztett vételárrészlet visszaszerzését értette.¹¹ Ehhez képest Liebs nézetéhez tudok csatlakozni,¹² mert másról van itt szó. Véleményem szerint Rutiliana az első két hónapos határidő előtti helyzetbe kívánt kerülni.¹³ Nem egyszerűen a már kifizetett összeg érdekelt, hanem abban a helyzetben akarta tudni magát, hogy a szerződés teljesülését befolyásolhassa. Nem a pénz, hanem

⁹ KUPISCH 1977: 247.

¹⁰ E problémaköréről lásd: BURDESE 1951: 81.

¹¹ KUPISCH 1977: 258sk.

¹² LIEBS 1976: 377.

¹³ Már így Cuiacius is: *ut liceat sibi post diem oblato pretio solvere potestatem legis commissoriae* (CUIACIUS 1658: ad h. l., p. 1029 D).

a föld kellett neki.¹⁴ Erre utal egyrészt, hogy Paulus érvelése arra fut ki, hogy az eladó elvesztette azon jogát, hogy a földet eladatlanak tekintse, és újra értékesítse. Ennek csak akkor van értelme, ha feltételezzük, hogy a császári beavatkozás az újraeladást érvényteleníteni kívánta, és ez akkor okszerű, ha a földet végül is Rutilianának kívánta juttatni. Azaz az előző állapot helyreállítása, az *in integrum restitutio* a lányt ismét szerződéses partnerré léptette elő. Rutiliana így olyan helyzetbe kerülhetett, mintha a teljesítési határidő nem telt volna le. Így ismét megnyílt a lehetősége arra, hogy szerződészerűen teljesítthesse a vételárreszleteket, és ezáltal megvásárolhassa az olyannyira áhított földet.

Az eredeti állapot helyreállítása kapcsán érdemes észrevennünk egy jelenséget, amely szorosan kötődik a belső nézőpont elhalványulásához. Egyes modern jogokban, például a magyar polgári jogban az eredeti állapot helyreállítása során a hangsúly nem a személyen, hanem magán a személyt körülvevő helyzeten, például a jogviszonyon van. A római forrásszövegben, mint láthattuk, Rutilianát, az érintett személyt helyezik vissza a korábbi állapotba. Nem azt hangsúlyozzák, hogy a „körülötte” kialakult jogkövetkezményeket, jogviszonyokat számolják fel. Az eredmény természetesen mindkét esetben ugyanaz, a fókusz azonban eltérő, és ez az eltérés lényeges. A római jog az érintett belső nézőpontját teszi magáévá, a magyar jog inkább az objektív helyzetet kívánja rendezni. Már a terminológiai eltérés is magáért beszél: a rómaiak az eredeti állapotba történő visszaállításról (*in integrum restitutio*) beszéltek, a magyar jog ezzel szemben az eredeti állapotot kívánja restituálni. Az első bizonyos állapotba helyez, míg a másik bizonyos állapotot kíván helyreállítani.

¹⁴ Így már a Glossa is, lásd: ACCURSIUS 1558: 364. A későbbi irodalomból lásd: WIEACKER 1932: 60; SANFILIPPO 1938: 25, 28; CERVENCA 1964: 63; PETERS 1973: 80; LIEBS 1976: 375; 2007: 238; A. M. HONORÉ 1994: 21; GUARINO 2001: 898 (783. jegyzet); BIANCHINI–CRIFÒ–D’IPPOLITO 2002: 9; MUSUMECI 2002: 250sk; SCHELTEMA 2003: 78 (129. jegyzet); LOVATO 2009: 499; NICOSIA 2009: 139; BRUTTI 2011: 639sk; 2012: 185sk; SOMMARIVA 2012: 308.

Itt utalnék arra, hogy a német jog fogalomhasználata egyes esetekben megőrizte a római gyökereket, és az előző állapotba történő visszahelyezésről (*Wiedereinsetzung in den vorigen Stand*)¹⁵ beszél, annak ellenére, hogy a személyről a helyzetre történő hangsúlyeltolódás német földön már a 19. században, a német pandektista jogtudomány keretében végbement.¹⁶ A magyar jog tekintetében nyilvánvalóan befolyásolta a módosulást, hogy ott az eredeti állapot helyreállítása a szerződés érvénytelenségének elsődleges jogkövetkezménye. Így többnyire természetszerűleg már több személyről és a köztük lévő viszony rendezéséről van szó. A terminológiai változás mindenesetre beszédes tanúbizonysága annak, hogy a modern jogokban már háttérbe került a belső nézőpont.

Összefoglalóan nagyon valószínű, hogy a császár az eredeti állapotba történő visszahelyezéssel földtulajdonhoz kívánta segíteni Rutilianát. Mint korábban említettem, az egyik ok az lehetett, hogy a kérdéses telek, a *fundus Rutilianus* részt vett az *alimentatiós* rendszerben. De mi is volt ez a rezsím pontosan?

A gyermekellátás, azaz az *alimenta* rendszerét főképp Traianus császár nevéhez köthetjük. Ő olyan fontosnak tartotta ezt a segélyezési rendszert, hogy arany pénzérméken, *aureus*okon is hirdette. Az egyik ilyen, ma a British Museumban őrzött pénzérmén¹⁷ az álló császár bal kezében irattekereszt tart, jobbját pedig osztó gestussal az előtte térdeplő fiú- és lánygyermek felé nyújtja. Az érmén az ALIM(enta) ITAL(iae) felirat olvasható, amely egyértelműen a segélyezési rendszerre utal. Rokoniíthatók ezzel és az ehhez hasonló pénzérmékkal azon érmék is, amelyeken az ITALIA RESTITUTA szófordulat található. Ezeket a császár a megszemélyesített Itália felé int, akit térdelve, kezében a földgömbbel, két gyermek kíséretében

¹⁵ §32 VwVfG (Verwaltungsverfahrensgesetz).

¹⁶ Lásd: WINDSCHEID–KIPP 1906: 507: „das charakteristische der Wiedereinsetzung in den vorigen Stand besteht zunächst darin, daß einer juristischen Thatsache die rechtliche Wirkung, welche sie ausgeübt hat, wieder entzogen wird.”

¹⁷ R.7566.

ábrázoltak.¹⁸ A császári propagandában a római császár mint a világ ura és mint a szegények, különösen a gyermekek segélyezője ily módon összekapcsolódott.

A segélyezési rendszerben önként részt vevő földbirtokosok földjük értékének nagyjából a 8%-át kitevő kölcsönhöz juthattak a kincstártól, és évi 5%-os kamatot fizettek cserébe. Egy, a mai Emilia-Romagna tartomány területén található római kisvárosban, Veleiában fellelt tábla tanúsága szerint 55 800 *sestertius* folyt be a kamatokból, amelyet 263 fiú, 35 lány és két törvényen kívüli gyermek között osztottak szét. A fiúk 16, a lányok 12, a törvényen kívüliek 12, illetve 10 *sestertiust* kaptak havonta.¹⁹

Hogy mennyit ért ez a pénz? Pontos adataink nincsenek, de a program bevezetésekor egy *sestertius*ért nagyjából kétcipónyi kenyeret lehetett venni Rómában, egy tunika pedig körülbelül 16 *sestertius*ba került. Egy olcsóbb könyvhöz 6-10 *sestertius*ért lehetett hozzájutni.²⁰ Azaz összességében a támogatás elég lehetett az éhezéstől való megszabaduláshoz, többre nem igazán.

A program célja egyesek szerint az Itáliát már ekkortájt sújtó demográfiai és agrárválság enyhítése lehetett.²¹ Az sem véletlen, hogy Itália megsegítése éppen Traianus császárnak jutott eszébe, aki az első, nem Rómából, hanem *provinciából* származó római császár volt, a dél-hispániai Italica²² (Hispania Baetica) városának szülötte. Itália és a *provinciák* gazdasági egyensúlyának helyreállítása érdekében²³ szorgalmazta azt is, hogy a *senatorok* vagyonuk legalább egyharmadát itáliai földekbe fektessék.²⁴ Mindezt tekintetbe véve már jól érthető, hogyan kapcsolódott össze Itália aranyérméken

¹⁸ LO CASCIO 2000a: 287–288.

¹⁹ CRINITI 1991: 261.

²⁰ Mart. 1.46.

²¹ LO CASCIO 2000a: 302–306, 310–312; LAMOTTE 2007: 212.

²² Eutr. 8.2.

²³ DUNCAN-JONES 1964: 125.

²⁴ Plin. *Ep.* 6.19.

hirdetett helyreállítási programja (*Italia restituta*) az itáliai szegény gyermekek ottani földbirtokokra alapozott segélyezési rendszerével (*Italiae alimenta*).

Mint korábban említettem, nem kizárt, hogy az érintett telek, a *fundus Rutilianus* egykori kiemelt, a gyermeksegélyezésben játszott szerepe mintegy 100 évvel később, a döntést hozó Septimius Severus vagy Caracalla császár²⁵ idejében is fontos szempont lehetett. Esetleg a döntés állítólagos²⁶ irracionalitását is megmagyarázhatja. Az, hogy egy leánygyermek szeretne hozzájutni egy olyan telekhez, amely hozzá hasonló kisgyermekek legelemibb életszükségleteit biztosítja, akár döntő érv is lehetett az alsóbb fórumok ítéleteit megváltoztató császár mérlegelése során.

Mindenesetre az, hogy a *Digesta* megnevezi a telket, nem egyedi, de nem is általános gyakorlat. Egy másik fragmentumból²⁷ ismerjük a *fundus Titianus*-t.²⁸ Érdekes, hogy ez a telek is része volt a gyermeksegélyezési programnak.²⁹ Mindez egyértelműen bizonyítja, hogy az *alimenta* rendszere a felállítását követő 100 év múltán is olyan fontos volt a császári udvarban, hogy még mindig név szerint nyilván tartották az érintett telkeket.

Számos jel mutat arra, hogy a forrásbeli *fundus Rutilianus* is ilyen, *alimentatiós* telek volt. Ennek bizonyítása érdekében első lépésként hasznos lenne, ha meg tudnánk állapítani, nagyjából mikor történt ez az eset, és ha lehetséges, azt is, hogy hol volt pontosan a kérdéses földbirtok. Ezek az adatok segíthetnek majd bennünket annak megállapításában, mekkora eséllyel tartozott a kérdéses telek az *alimentatiós* rendszerbe.

²⁵ A szövegben az utalt, de meg nem nevezett császár Caracalla lehetett. Így már a *Glossa* is, illetve Gothofredus. Ma ezen az állásponton van Kupisch is (BEHRENDTS et al. 1995: 402). Ezzel szemben egyesek Septimius Severusként azonosítják a fragmentumbeli császárt. Lásd: LIEBS 1976: 373; BIRLEY 1988: 161sk, 164sk.

²⁶ Például Detlef Liebs, lásd: LIEBS 1976: 373.

²⁷ *Scaev. 3 resp. Dig.* 33.7.20.6.

²⁸ E szövegről részletesebben lásd: JAKAB 2017: 143.

²⁹ CRINITI 1991: 214.

Nézzük először a datálás kérdését! A fenti forrásszövegben említett császár Septimius Severus vagy Caracalla lehetett. Utóbbi mellett tette le a voksát már Cuiacius is,³⁰ a modern szerzők közül pedig Kupisch.³¹ Liebs Septimius Severust tartja valószínűbbnek,³² alapvetően két, nem perdöntő megfontolásból. Egyrészt azokon a császári bírósági tanácskozásokon, amelyeken a szöveget író Paulus részt vett, általában Papinianus is jelen volt.³³ Ő azonban Caracalla uralomra kerülése után hamar kegyvesztetté és áldozattá vált. Másrészt Liebs úgy véli, hogy olyan komoly jogi, dogmatikai vitákat, mint amelyet a forrásszöveg is élénk tár, inkább az öreg, körültekintő Septimius Severusszal, és nem az önkényeskedő Caracallával lehetett folytatni.³⁴

A magam részéről is inkább Septimius Severust látom valószínűbbnek. Egyrészt a Rutilianát másodfokon is elutasító *praefectus urbi* Fabius Cilo lehetett. Ő a Kr. u. 3. század első évtizedében, azaz Septimius Severus, és nem Caracalla alatt viselte ezt a tisztséget.³⁵ Azért tartom őt az ügyben említett hivatalnoknak, mert ő lehetett az első *praefectus urbi*, akinek hatásköre nemcsak Róma városára, hanem azon túl, egész Itáliára is kiterjedt.³⁶ Azaz potenciálisan egy vidéki telek ügyében is eljárhatott. Továbbá ekkor a *praefectus urbi* feladatai közé tartozott a gyámok hűtlen kezeléssel kapcsolatos ügyeknek vizsgálata is,³⁷ amely a vizsgált ügyben szintén felmerülni látszik. Másrészt a második vevő, Claudius Telemachus Septimius Severus alatt lett *senator*,³⁸ és éppen a rang megszerzése motiválhatta őt arra, hogy itáliai földtulajdonhoz jusson. Annyit mindenesetre biztosan

³⁰ CUIACIUS 1658: ad h. l., p. 1030 B.

³¹ KUPISCH 1977: 249 (8. jegyzet).

³² Lásd: LIEBS 1976: 373.

³³ Paul. 3 *decr.* Dig. 29.2.97; Paul. 3 *decr.* Dig. 49.14.50.

³⁴ Ehhez még lásd: BIRLEY 1988: 164.

³⁵ SHA M. *Ant.* 4.

³⁶ Ulp. 1 *de off. praef. urb.* Dig. 1.12.1pr.

³⁷ Lásd: CHURUCA 1991.

³⁸ PIR² C 1037; MAUER 2022: 180 (103. jegyzet); DAALDER 2018: 195.

tudunk Claudius Telemachusról, hogy *provinciabeli* volt,³⁹ a kis-ázsiai Xanthosból származott,⁴⁰ így *senator*ként Traianus ilyen értelmű rendelkezése folytán tanácsos volt itáliai földtulajdont szereznie.

Visszatérve a datálás kérdéséhez, ha elfogadjuk Septimius Severust, akkor az ügy eldöntésére valamikor az ő uralkodása alatt kellett hogy sor kerüljön, amely a Kr. u. 193 és 211 közötti időszakot jelenti. Szűkíthetjük ezt az időtartamot annak ismeretében, hogy a császár hosszú háborúskodás után Kr. u. 203 és 208 között tartózkodott Rómában, ami, mint láttuk, egybeesik a *praefectus urbi*, Cilo hivatali idejével is. Ezek alapján Rutiliana ügyének lezárására valamikor Kr. u. 203 és 208 között kerülhetett sor.

Kérdéses, hogy ebben az időszakban fennállt-e még az *alimentatio* rendszere. A források szerint még ekkoriban is gyakoriak voltak a gyermekeket segélyező juttatások. Egy korabeli császári leiratban, *rescriptum*ban például az érintett *provincia* helytartóját jelölték ki az ilyen célú magánadományok felelőséül.⁴¹ Egy korban szintén ideillő feliraton⁴² pedig egy gyermeksegélyző alapítvány kezelőjéről is olvashatunk. A szakirodalom jó része szerint is működött még a gyermeksegélyezés rendszere a kérdéses időszakban, azaz a Kr. u. 3. század elején.⁴³ Egyetlen bökkenő akad csupán. Egyes szerzők szerint⁴⁴ Pertinax császár, aki Septimius Severus előtt, Kr. u. 193-ban uralkodott, eltörölte volna ezeket a még Traianus császár által rendelt juttatásokat.⁴⁵ Ékes példája a már korábban megismert, a rabszolgákat fegyelmező és jutalmazó római társadalmi rendszernek, hogy Pertinax egy felszabadított rabszolga fiaként ért a birodalom

³⁹ Keleti kötődését megerősíti: MAUER 2022.

⁴⁰ AE 1981, 842–844. Lásd még: DAALDER 2018: 195.

⁴¹ Marc. 7 *inst. Dig.* 35.2.89pr.

⁴² ORELLI 1828: coll. 1267; HENZEN 1845: 50.

⁴³ CORBO 2019: 29; MAININO 2019: 19.

⁴⁴ RUGGIERO 1895: 403; BÉRENGER 1978: 90; SIRAGO 1991: 297.

⁴⁵ Lásd: BÉRENGER 1978: 75skk; BIRLEY 1978: 87skk; LO CASCIO 2000b: 293sk; CAO 2010: 84sk.

csúcsára. Azonban mindössze 87 napig uralkodott, így roppant rövid életű hatalmára tekintettel meglehetősen kérdéses, hogy ha még hozott volna is ilyen értelmű rendeletet, azt mennyiben foganatosították volna az illetékes itáliai hatóságok. De még inkább meggyengíthető a Pertinax felszámoló rendeletére hivatkozó szerzők álláspontja, ha megvizsgáljuk azt a forrást, amelyekre nézetüket alapozzák. A kérdéses szöveg⁴⁶ a kevésbé megbízhatónak tartott császári életrajzok gyűjteményéből, a *Historia Augustából* származik, amely vélhetően jó két évszázaddal Pertinax halála után, Kr. u. 400 körül jött létre.⁴⁷ A Pertinaxról szóló és az *alimentával* kapcsolatos szövegrészben a *sustulit* igét használja a szerző, Capitolinus, amely elsődlegesen valóban „megszüntette”, „eltörölte” jelentésű. Ezért vélhették néhányan, hogy a segélyek eltörléséről intézkedett volna Pertinax.⁴⁸ Azonban inkább azoknak a kutatóknak⁴⁹ lehet igazuk, akik a latin ige másik jelentésére tekintettel a „felvállalta”, „teljesítette” értelemben fordítják a kérdéses szót. Egyrészt jogi környezetben az érintett ige inkább a „visel”, „teljesít” értelemben volt használatos,⁵⁰ különösen akkor, ha valamilyen közterhet vagy adót kellett befizetni.⁵¹ Az évente fizetendő *alimenta* ebbe a kategóriába esett. Másrészt a szöveg arra is utal, hogy Pertinax *obdurata verecundia*, azaz „állhatatos, ellentmondást nem tűrő tisztelettel” viseltetett a nagy elődje által foganatosított intézmény iránt. Ugyanakkor a *verecundia* szó jelenthet szégyent is, ezért például Ashley „megkeményített szívvel” (*with hardened heart*) jelentéssel fordította a fordulatot, és arra utalt, hogy az *alimenta* rendszere veszélybe került.⁵² Ám a *verecundia* kifejezés inkább a

⁴⁶ SHA *Pert.* 9.3: *alimentaria etiam compendia, quae novem annorum ex instituto Traiani debebantur, obdurata verecundia sustulit...*

⁴⁷ A datálás nehézségeiről lásd: JOHNES 1976: 115kk; 1998.

⁴⁸ KUBITSCHER 1894: 1487.

⁴⁹ PUGLIESE 1984: 3181; MAININO 2019: 20 (19. jegyzet); ECK 1999: 160.

⁵⁰ Lásd: HEUMANN–SECKEL 1907: 566. Továbbá lásd: Paul. 3 *epit. alf. dig.* Dig. 17.2.71pr; Ulp. 1 *disp.* Dig. 27.3.15; Cels. 12 *dig.* Dig. 47.2.68.1.

⁵¹ Ulp. 41 *ad Sab.* Dig. 47.2.3.1.

⁵² ASHLEY 1921: 16.

nagy előd, Traianus iránti alázatos szégyenteljességre utalhat, és jogi környezetben amúgy is inkább pozitív jelentéstartalommal ismerjük.⁵³ Az *obdurata*, „kemény” jelző pedig azt érzékeltetheti, hogy Pertinax a gyermeksegélyezés rendszerét az abban részt vevő földtulajdonosok nemtetszése ellenére is szigorúan érvényesítette. Másrészt a gyermekekről való gondoskodás császári rendszerét eltörlő sommás rendelet nehezen lenne összeegyeztethető a Pertinax császár uralkodásáról kialakított alapvetően kedvező képpel. Rövid uralkodása alatt a császár minden lépése inkább a régi római erények és hagyományok megerősítésének szándékát mutatja. Szakított elődje, Commodus önkényes allűrjeivel és extravagáns életmódjával,⁵⁴ újra a „filozófus császár”, Marcus Aurelius eszményét kívánta közvetíteni.⁵⁵ Eladta Commodus felhalmozott fényűző javait,⁵⁶ és elődje szexuális kiejelgéseire használt rabszolgáitól is megvált.⁵⁷ Fontosnak tartotta, hogy a *senatus* ruházza fel a császári címmel,⁵⁸ és kötelezettséget vállalt arra, hogy a *senatorok* megkérdezése nélkül senkit nem fog kivégeztetni. Ódzkodott attól, hogy fiát társcsászárrá és így kijelölt örökösévé tegye.⁵⁹ Meg kívánta fegyelmezni az őt hatalomra segítő *praetorianus* gárdát, hogy az nagyobb tiszteletben tartsa a magántulajdont.⁶⁰ Minden ténykedése a „jó császár” képét közvetítette. Ezért nehezen képzelhető el róla, hogy éppen ő vetett volna véget a gyermeksegélyezési programnak. Az ügyben ugyanis személyesen is érintett volt, császárrá válását megelőzően maga is az *alimenta* program *praefectus*aként tevékenykedett.⁶¹ A korábban

⁵³ HEUMANN–SECKEL 1907: s.v. *verecundia*.

⁵⁴ Cass. Dio 74.5.

⁵⁵ Cass. Dio 74.8; Hdn. 2.4.2.

⁵⁶ BOWMAN–GARNSEY–CAMERON 2005: 2.

⁵⁷ Cass. Dio 74.5; SHA *Pert.* 7.8.

⁵⁸ Cass. Dio 74.1.

⁵⁹ Cass. Dio 74.7; SHA *Pert.* 6.9; Hdn. 2.4.9. Néhány epigráfiai adat azonban ezzel szemben Pertinax fiát *caesarként* említi, lásd: Dessau, *ILS* 410, 5842, 5845. Részletekért lásd: KEMEZIS 2014: 54 (69. jegyzet).

⁶⁰ Hdn. 2.4.4.

⁶¹ SHA *Pert.* 2.2.

említett, vitatott Capitolinus-szöveget⁶² is többen pozitívan értelmezik, akképp, hogy az a rendszer valamilyen átmeneti hiányosságát orvosolta.⁶³ Nem csoda, hogy a katonai, pénzügyi fegyelmet és a régi morált helyreállító intézkedései hamar komoly nemtetszést váltottak ki az érintettek körében. Okkal hozza fel őt példaként Machiavelli *A fejedelem* című művében az olyan uralkodó tipikus példajaként, aki jó tetteivel gyűlölteti meg magát alattvalói körében. Pertinax történelmi példája ad alapot Machiavellinek arra a kijelentésre, hogy az uralkodó gyakorta arra kényszerül, hogy rossz legyen, ha országát meg kívánja tartani: ha a nép romlott, a fejedelemnek is annak kell lennie.⁶⁴ Azaz Machiavelli a római császári legitimációs narratívákkal,⁶⁵ a jó császár eszményével teljesen ellentétes képet rajzol meg az optimális uralkodóról, éppen Pertinax kérészéletű uralmára hivatkozva.

Az utókor fenti ítélete szerint Pertinax végzetét jósága okozta. Közvetlenül pedig a praetoriánusok kardjai, akik egy feszült hangvétellű tárgyalás során, amely a gárdának adandó pénzekről szólt, leszúrták.⁶⁶ Ki tudja, mi lett volna, ha a kapzsi katonák fegyvelmezik magukat, és megállapodnak a császárral? Esetleg újabb aranykor köszönt a Római Birodalomra, és az még a 21. században is meghatározó politikai erő marad, ahogy azt Sophia McDougall alternatív történelmi regényében⁶⁷ elképzei? Nyilván mindez merő spekuláció, az azonban bizonyos, hogy ha nem is maga Pertinax uralkodása, de az ő kora fordulópontot jelez a Római Birodalom történetében. A tetteinek az erkölcsi indítékai és következményei között tátongó ellentét jól mutatja, hogy az önfenntartó morális közösségekre épülő politikai és jogi rend végképp elbukott.

⁶² SHA *Pert.* 9.

⁶³ Az értelmezési nehézségekről lásd: BOURNE 1990: 67–68.

⁶⁴ Machiavelli, *Il Principe*, 19.7.

⁶⁵ Erről lásd Pertinax vonatkozásában: WATTS 2021: 45–47.

⁶⁶ Cass. Dio 74.10.

⁶⁷ Lásd: MCDUGALL 2005.

Ez a kettősség, az egyéni erkölcsi tartás és a kor züllöttsége közti ellentét vezethetett félre néhány történészt is Pertinax és az *alimentatio* továbbélését illetően. Pedig már David Hume oly tisztán látta épp Pertinax kapcsán, hogy a hatalomra jutás zűrés körülményei, a trónhoz való jog hiánya és a hatalom gyakorlásának tényleges minősége között nincs semmilyen szükségszerű kapcsolat.⁶⁸ Attól, hogy Pertinax kaotikus viszonyok között került a trónra, és hamarosan tragikus véget ért, még lehetett erkölcsi értelemben véve jó császár.

Hume Pertinaxról szóló eszmefuttatása más szempontból is érdekes számunkra. Hume a korszak zűrzavaros trónharcai kapcsán azt a kérdést feszegeti, hogy végső soron mi igazolja a közhatalmat. A két szokásos legitimációs indokot, az uralom isteni eredetét és a társadalmi szerződést egyaránt átértelmezi.⁶⁹ A szuverenitás, illetve általában az erkölcs végső alapjának az általános vélekedést, a közös érzést, a térben és időben általánosan elterjedt gyakorlatot teszi meg. Érdekes módon a tulajdoni rend mögött is hasonló nehézséget lát, azt is nehézkesnek tartja egy eredeti megállapodásra visszavezetni.⁷⁰ Hume végtére is az emberi együttélés normatív alapjai mögött kívülről nehezen értelmezhető, belső nézőpontú igazolási rendszereket feltételez. Éppen olyan rendszereket, amelyeket az eddigiekben a római jog példáján kimutatni igyekeztünk.

Visszatérve fejtegetéseink vezérfonalához, a fentiekből kitűnően szinte bizonyos, hogy az *alimenta* rendszere a kérdéses időszakban, a Kr. u. 3. század első éveiben is működött, így a Rutiliana által megszerezni kívánt *fundus* is része lehetett. Ami a *fundus Rutilianus* pontos helyét illeti, a neves német romanista, Liebs a mai Baritól délre található jelenlegi Rutiglianót sejtí helyszíneként.⁷¹ Létezett azonban egy *fundus Rutilianus* a mai Rudiano területén is, Orzivecchitől

⁶⁸ HUME 1748/1777: OC 46, Mil 486–7.

⁶⁹ HUME 1748/1777: OC 2, Mil 466.

⁷⁰ HUME 1748/1777: OC 38, Mil 481–2; OC 39, Mil 482–3.

⁷¹ Lásd: LIEBS 1976. Erről a helyről lásd továbbá: SCHULTEN 1906: 340.

nem messze, Brescia és Milánó között.⁷² Gyaníthatjuk, hogy több ilyen nevű földbirtok is lehetett az ókori Itáliában. Igen valószínű azonban, hogy a szövegben említett telek a mai Piacenzától mintegy 30 kilométernyire, délnyugatra található Veleiában⁷³ terült el. Itt találtak ugyanis egy bronztáblát,⁷⁴ egy *tabula alimentariát*, amely Kr. u. 107–114 közé datálható, és a szegény gyermekek eltartása céljából⁷⁵ kamatra kötelezett földbirtokok listáját tartalmazza. És ebben a felsorolásban ott szerepel egy *fundus Rutilianus*! De miért gondolom, hogy a bronztáblán felsorolt és a Digestában említett két *fundus* egy és ugyanaz a telek volt? Haladjunk sorjában!

A vevő, Aemilius Larianus ebben a formában nem szerepel az epigráfiai forrásokban. Ezért egyes kutatók (például Daalder) úgy vélik, pusztá elírásról van szó. Ugyanis egy Aemilius Hilarianus szerepel egy sírfeliraton,⁷⁶ ráadásul éppen egy bizonyos Rutilia (!) Adactával együtt. Daalder feltételezi, hogy ők lehettek Rutiliana szülei, bár ő maga óvatosságra int, minthogy semmilyen további bizonyítéka nincs e feltevésre.⁷⁷ Óvatosságában mi is több okból osztozhatunk. Egyrészt ha már elírásra gyanakszunk, számításba kell vennünk, hogy a veleiai felirat régiójából egy Plarianus család is ismert.⁷⁸ Másrészt a kérdéses márvány sírkő a messzi Rómából származik, és szövegéből kiderül, hogy a sírhelyet a fent említett személyek maguknak és utódaiknak vásárolták. Ez azt jelenti, hogy újak lehettek Rómában, és ez kevésbé összeegyeztethető azzal, hogy serdületlen lányuk egy Piacenza melletti földért pereskedik. Ráadásul a

⁷² Lásd: FAPPANI 1994: s.v. Orzivecchi.

⁷³ Vonatkozó szakirodalom: ZANUCCHI CASTELLI 2008; TAMAYO ERRAZQUIN 2010; CRINITI 2013; DALL'AGLIO–FRANCESCHELLI–MAGANZANI 2014; BLANCH NOUGUÉS 2004; 2016.

⁷⁴ CIL XI, 1147 = ILS 6675.

⁷⁵ Erről részletesebben lásd: LAMOTTE 2007: 191–192.

⁷⁶ AE 1993, 174: *D(is) M(anibus) | Cn(aeus) Aemilius Hilarianus | et Rutilia Adacta et P(ublius) Rutilius | Doretus et Valeria Adacta | et Petronius Catullinus | emerunt sibi et suis libertis | libertabusque posterisque | eorum.*

⁷⁷ DAALDER 2018: 162 (191. jegyzet).

⁷⁸ Lásd: CIL XI, 01075.

sírkő datálása is bizonytalan, az egész Kr. u. 2. századot lefedi. Azaz másfelé érdemes keresnünk a megoldást.

A Larius nemzetségnévből a Larianus *cognomen* minden probléma nélkül eredeztethető. A név érdekessége, hogy az ebbe a nemzetségbe tartozó személyek őshonos területe éppen a kérdéses terület, a Regio VIII volt, amely Piacenzától nyugatra terült el. Emellett a veleiai bronztablán egy *fundus Aemilianus* is szerepel, vagyis a környéken valóban laktak Aemiliusok is. A szóban forgó vevőnek, Aemilius Larianusnak az édesanyja lehetett egy Larius lány, így válhatott a fiú Aemilius Larianusszá a polgárok jegyzékében. Mivel kevésbé volt ismert, ezért az esetet feldolgozó jogtudós, Paulus részletesebben írta le a nevét a szövegbeli eladóval, Oviniuszal szemben. Ovinius ugyanis Aemilius Larianusszal ellentétben híres ember, *senator* volt. Vélhetően C. Ovinius Tertullusról, az Afrikából származó *senator*-ról lehet szó, aki Moesia Inferior kormányzója volt Kr. u. 198 és 202 között.⁷⁹

Ugyanakkor furcsa, hogy Aemilius Larianus lányát nem Aemiliának hívták, hanem Rutiliana volt. Valószínűleg a köztük fennálló, a forrásban említett örökösi viszony nem vér szerinti származáson,⁸⁰ hanem örökbefogadáson alapult.⁸¹ Itt érdemes megemlítenünk, hogy az Aemilia *tribus*ba tartoztak Rutiliusok is, ez segíthet megmagyarázni, miért fogadta egy Aemilius örökbe Rutilianát.

Másrészt az érintett telek egykori tulajdonosa egy bizonyos Rutilius lehetett, róla kapta a földbirtok a nevét. A forrásszövegben a földért küzdő leánygyermeket pedig Rutilianának hívták. Ha Rutilianának családja révén valamilyen módon köze lett volna a telekhez, az jól magyarázná makacs ragaszkodását hozzá. A lány neve egyébként a rendkívül ritka Rutiliana, és nem a gyakoribb Rutilia. Ezzel vélhetőleg

⁷⁹ *PIR*² O 191. Őt a *Digesta* máshol is említi, lásd: Ulp. 12 *ad Sab. Dig.* 38.17.1.3; Ulp. 4 *ad l. Iul. et Pap. Dig.* 49.15.9. Egy másik Ovinius, aki szóba jöhet, L. Ovinius Rusticus Cornelianus (*PIR*² O 190), aki szintén Septimius Severus alatt volt *senator*. Ezzel szemben: LIEBS 2007: 152–153.

⁸¹ Vö. VISKY 1981a: 192–193.

egy történelmi családhoz való tartozást jeleztek. A *fundusok* adatait tekintve a lovagrendi Rutilius *familiá*hoz tartozhatott, amelyből Marcus Rutilius Lupus *praefectus Aegypti*⁸² éppen Traianus császár alatt foglalkozott gabonaügyekkel,⁸³ ami nem jöhetett rosszul a gyermeksegélyezési rendszer vonatkozásában. Nemcsak a veleiai táblán szerepel, de egy másik, a gyermeksegélyezéshez kapcsolódó bronztábla, a *Tabula alimentaria Baebianorum*⁸⁴ szerint több telek tulajdonosa is volt az utóbbi rendszerben is.

A Rutiliusok ősi származását, gazdagságát és magas társadalmi kapcsolatait erősíti, hogy a család a római téglagyártás egyik legfontosabb szereplője volt.⁸⁵ Ráadásul úgy tűnik, nem Rutiliana volt az egyetlen makacs, vagy ahogy Kupisch finomabban fogalmaz,⁸⁶ energikus nőszemély a családban. Több olyan téglát is ismerünk, amely olyan műhelyből származik, amelyiknek esetleg egy nőági felmenője, egy bizonyos Rutilia volt a tulajdonosa. Egy Louvre-ban őrzött darabon például az szerepel, hogy „Rutilia vicciani téglagyárából...”⁸⁷ Hasonló téglát őriznek az oxfordi Ashmolean Múzeumban is.⁸⁸ A kérdéses vicciani téglagyár C. Vicciusról kapta a nevét, aki Augustus császár rokona volt.⁸⁹

Ami pedig Rutiliana állítólagos szépségét illeti, nyilván az ilyesmit jó 1800 év távlatából igen nehéz megítélni. Odofredus erre vonatkozó megállapítását, amelyre „csak” 1000 évvel Rutiliana életét követően került sor, sem vette igazán komolyan senki a modern szakirodalomban. A lány szépsége helyett inkább a császári méltányosságot látták

⁸² BASTIANINI 1975: 282.

⁸³ PAVIS D’ESCURAC 1976: 336.

⁸⁴ Ligures Baebiani, CIL IX 1455; AE 2004, 66, Kr. u. 101-ből, Henzen közölte 1845-ben először.

⁸⁵ BODEL 2005: 61.

⁸⁶ KUPISCH 1977: 246.

⁸⁷ CIL XV.1, 665, a 3: *Ex figl(inis) Viccianis Rutiliae | L. F. Ocrati* (= DRESSEL 1891: 196, no. 665, a3).

⁸⁸ CIL XV.1, 665, c 6.

⁸⁹ CAMILLI-TAGLIETTI 1994: 310–311.

a döntés igazi indokának. Hogy mi volt valójában a döntés igazi oka, talán sohasem fogjuk pontosan megtudni. Azonban Odofredus kijelentése Rutiliana szépségéről talán mégsem volt olyan légből kapott, mint amilyenek első olvasatra tűnik.

Ismeretes lehetett ugyanis Odofredus számára Lukianosz szatíráíró *Sándor vagy a hamis próféta* című, Kr. u. 170 körül írt műve, amelyben szó esik egy szépséges Rutiliáról. A történet szerint a csalárd Sándor mágus egy bizonyos Rutilianusnál⁹⁰ vendégeskedett. Rutilianus korábban, Kr. u. 150 körül⁹¹ Moesia Inferior, egy, a Dunától délre elterülő *provincia* kormányzója volt. Érdekes módon éppen ez az a *provincia*, amelyet mintegy 40 évvel később Ovinius, a *fundus Rutilianus* eladója kormányzott. Hogy mindez csupán véletlen egybeesés vagy annál több, későbbi kutatás tisztje eldönteni. Mindenesetre Rutilianus *senator* Sándor mágus apósa lett, miután ő megfogadta tanácsát, hogy ősz fejjel Sándor lányát vegye el feleségül. A lány anyja állítólag Szeléné holdistennő volt,⁹² aki meglátta és megkívánta az alvó, jóképű Sándort.⁹³ Ez egyértelmű utalás Endümión történetére, akinek ellenállhatatlan férfiúi szépsége a Hold istennőjét is bűvkörébe vonta. Zeusz megígérte Endümióznak, akit sokan a fiának tartottak, hogy teljesíti egy kívánságát, mire ő azt kívánta, hogy örökre elaludjék, így maradjon meg múlhatatlan és kortalan szépségében.⁹⁴ Rutilianus kései házasságával tehát ebbe az isteni társaságba keveredett. Így élvezhette végig azt a három napig tartó misztériumjátékot is, amelynek során színpadra vitték felesége születésének történetét. A szépséges Endümiónt Sándor mágus játszotta, Szeléné holdistennőt pedig egy bizonyos Rutilia, aki az égből

⁹⁰ Vélhetően Publius Mummius Sisenna Rutilianusról van szó, aki a Kr. u. 2. században élt. Életéről bővebben lásd: ALFÖLDY 1977: 234; SYME 1983: 282.

⁹¹ Birley szerint Kr. u. 156-ban lépett hivatalba, Alföldi szerint előbb, Kr. u. 149 és 152 között. Lásd: BIRLEY 1981: 249; ALFÖLDY 1977: 234.

⁹² Lukian. *Alex.* 30.

⁹³ Lukian. *Alex.* 35.

⁹⁴ Ps.-Apollod. 1.7.5.

alászállva lepte meg az alvó mágust. A pár szenvedélyes csókolózásba és ölekezésbe kezdett. A dolog pikantériája, hogy a holdistennőt játszó Rutilia férje ott ült a nézők között, és kénytelen-kelletlen végigasszisztálta a jelenetet. Ki tudja, hogy meddig fajult volna az ölekezés, ha a színpad nincs történetesen fáklyákkal élesen megvilágítva, sejteti a helyzet „komolyságát” Lukianosz.⁹⁵ Mindenesetre a nagy nyilvánosság előtt felszarvazott férj császári tisztségviselő volt. A szövegben használt kifejezés a férj hivatalára az οἰκονόμος, azaz egyfajta „pénzügyi tisztségviselő, gondnok”. Ebbe még akár az is beleférhet, hogy az *alimentare* rendszer egyik *procurator*a lett légyen.

Bárhogyan is, adott a történet egy szépséges Rutiliáról. Felmerül a kérdés, hogy motoszkálhatott-e ez a sztori Odofredus fejében, amikor a rejtélyes Digesta-helyről a glosszáját írta. Ugyan minden kétséget kizáró bizonyítékunk erre nincs, de tudjuk, hogy a 13. században, azaz Odofredus életében (ő Kr. u. 1228-ban lett bolognai professzor, és Kr. u. 1265-ben halt meg) Itáliában már ismertek lehettek Lukianosz művei.⁹⁶ Ez főleg annak köszönhető, hogy Bizáncban Lukianosz művei már a 11. században az iskolai tananyag részét képezték,⁹⁷ a 12. században pedig valóságos kultusza alakult ki.⁹⁸ Ez szicíliai közvetítéssel Itáliában is érződött, leginkább Palermói Eugenius munkásságának köszönhetően, aki Lukianosz nagy rajongójának számított. Ő az 1170-es években Benevento, Ravello és Amalfi határvitáiban járt el, és számos művet fordított le görögről latinra. Így akár a görögül közismerten nem olvasó (*Graeca non leguntur*) bolognai jogászprofesszorok számára is hozzáférhetővé válhattak Lukianosz egyes írásai. A Sándor mágusról szóló történet azért tarthatott számot nagyobb figyelemre a keresztény Itáliában, mert éppen ez tartalmazza

⁹⁵ Lukian. *Alex.* 39.

⁹⁶ Teljesen biztosan tudjuk, hogy Kr. u. 1397-ben a firenzei egyetemen Lukianosz művei a tananyag részét képezték. Ez Manuél Khrüszolorasz bizánci tudós munkásságának köszönhető. Részletesebben lásd: FANTAPPIÈ 2019: 188.

⁹⁷ ROBINSON 1979: 68; MARCINIAK 2016: 212.

⁹⁸ MARCINIAK 2016: 218.

az ἔξω Χριστιανούς, azaz „keresztények, kifelé” felszólítást.⁹⁹ A parancs arra vonatkozott, hogy a keresztényeknek el kellett hagyniuk Sándor mágus misztériumjátékainak helyszínét.

Biztosak nem lehetünk abban, de nem teljesen alaptalanul feltelezhetjük, hogy Odofredus ismerte a kötélén alászálló szépséges Rutilia történetét. Ugyan Rutilia nem Rutiliana, ez nem igazán fontos, Odofredus akár el is téveszthette a nevet. Egyébként a datálások miatt Rutiliana esetleg Rutilia unokája lehetett volna, mert a szépséges Rutilia esete valamikor Kr. u. 170 körül játszódhatott le, Rutiliana pedig nem volt még 12 éves az ítélethozatalkor, Kr. u. 203 körül. De a rokoni kapcsolat léte vagy nemléte sem érdekes számunkra. Elegendő az, hogy egy Rutilianához igencsak hasonló nevű nőt gyönyörűnek mondanak az ókori források, és erről Odofredus akár tudhatott is. Sőt, mint már láttuk, Odofredus azt is tudni véli, hogy Rutilianának az arca volt szép, míg tanítványa, Vivianus Tuscus mesterére hivatkozva már általában egy szépséges lányról beszél. Mi lehet ennek az eltérésnek az oka? Nem valószínű, hogy Odofredus a római császár erkölceit kívánta jobb színben feltüntetni azáltal, hogy nem az egyéb női testi bájokra, csak a szépséges arcra utalt. Ha ez így lett volna, nehezen magyarázható, miért nem volt ez a szempont fontos tanítványának. Önmagában a női szépségre tett utalás, a latin *formosa*, azaz „formás” jelző veszélytelennek tűnik. Ha azonban tekintetbe vesszük a hamis próféta által rendezett színpadi jelenet túlfűtött erotikáját, elképzelhető, hogy Odofredus ezt moderálni kívánta. A lukianoszi görög szöveg Rutilia szépségére a ὡραῖος kifejezést használja. Ez a jelző a nő nemi érettségére, gyermeknemzésre való érettségére utal, egy gyümölcsre, amelyet le kell szüretelni.¹⁰⁰

Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a forrásbeli telek, a *fundus Rutilianus* a gyermeksegélyezési rendszer része volt. Az érintett itáliai városkákban az *alimenta* rendszere egyfajta önfenntartó

⁹⁹ Lukian. *Alex.* 38.

¹⁰⁰ Lásd például: Hes. *Op.* 32.307.

morális rezsimmént működött. Ugyan a császár kezdeményezte, és a tőkét is ő biztosította hozzá, de a rendszer kiépítése, az egyes földtulajdonosokat terhelő hozzájárulások meghatározása, a rászoruló gyermekek kiválasztása és a segélyezés lebonyolítása már a helyi hatóságok, városi önkormányzatok kezében volt.¹⁰¹ Egyfajta Hadfield–Weingast-féle véleményvezérként, *authoritative steward*-ként a császár által kinevezett tisztviselők, *quaestorok* felügyelték a működését, és mint Pertinax kapcsán láttuk, néha a császári szigor kellett a kamatok beszédésének biztosításához. Azonban a rendszer működtetése lényegében az érintett polgárok közösségének akaratán nyugodott. Ők, ha nem is teljesen önként, de magukra vállalták a közösségi gyermeksegélyezést. Ezzel osztoztak a császárral egy fontos régi római erény, a jó és gondos családapa eszményében. A katonák és adófizető polgárok újabb nemzedékének felnevelésével erősítették az államot. A császárral osztoztak a római katonai és agráreszmény megerősítésének presztízsében.¹⁰² Maguk a gyermekek és családjuk is büszke volt arra, hogy a rendszer kedvezményezettjei lehettek, legalábbis a köszönő és dicsőítő feliratok ezt tanúsítják.¹⁰³

A beneventói diadalív egyik domborműve¹⁰⁴ jól érzékelteti, milyen fontos esemény volt az érintett családok esetében a juttatások átvétele. Azt a jelenetet ábrázolja, amikor a római apák fiaikkal a császár elé járultak az adományokért.¹⁰⁵ Minderre egy Itáliát megszemélyesítő, megkoronázott nőalak jelenlétében került sor. A pénzeszacskók szétosztását *lictorok* végezték, ami arra utal, hogy az aktus a császár állami főhatalmán, *imperiumán*, pontosabban – és nem véletlenül – *censori* hatalmán alapult. A *censori* szál végigvonul a belső nézőpontú római rezsimeken: a *censust* végrehajtó és a polgárok erkölcsaire figyelő *főmagistratustól* kezdve Augustus házassági

¹⁰¹ DUNCAN-JONES 1964: 126.

¹⁰² SEELENTAG 2008: 209 és *passim*.

¹⁰³ Lásd például: CIL IX, 5700; XI, 5957, 6000. Hasonlóképp: BOURNE 1990: 67.

¹⁰⁴ MERRILL 1901: 45.

¹⁰⁵ THILL 2014: 121–122.

törvényein át egészen a pénzt osztó Traianus császár gyermeksegélyezési programjáig. A juttatásban részesülők nem szociális segélyként tekintettek az adományokra: úgy érezhették, hogy fontosak a római államnak, és ahogy a római állam számít rájuk, ők is számíthatnak a római államra.¹⁰⁶

Természetesen az ősi római közösségi erényeket feltámasztani kívánó kis városi közösségek nagymértékben különböztek belső nézőpontú elődjeiktől. Sokkal inkább felülről, a császár részéről kezdeményezett és fenntartott rendszerről volt szó, bár az operatív működtetést decentralizálták, és a helyi közösségekre bízta. Továbbá jelentős szerepe volt az anyagi szempontoknak. A tőkét úgy kellett szétosztani, hogy a kamatokból el tudják látni a gyermekeket. Az egyes földeket nem szabadott a kelleténél jobban megterhelni, hogy a zálogjog ne rontsa túlzóan az érintett földek piaci forgalmát.¹⁰⁷ Ugyanakkor teljesen ki kellett meríteni a császártól kapott hitelt, hogy demonstrálják, a helyi közösség felnőtt a feladathoz, és maradéktalanul felhasználja a tőkét. A veleiai bronztábla tanúsítja, hogy a női tulajdonosokat e célok érdekében hátrányosabban kezelték. Az ő földjeik feltűnően magasabb értéken kerültek a listára, mint egyéb, férfiak által jegyzett földek.¹⁰⁸ Így ugyan jóval nagyobb kölcsönhöz jutottak, de az éves kamatterhük is jelentősebb volt. Azaz a nők aránytalanul nagyobb szerepet játszottak a gyermeksegélyezési rendszer működtetésében. Ennek számos oka lehetett. Egyrészt politikai súlyuk, lobbijuk jóval kisebb lehetett a helyi közéletben, hiába járt el helyettük ügyintézőként mondjuk felszabadított rabszolgájuk. Másrészt azt is számításba vehették a rómaiak, hogy ezek a földek a nők házasságkötésekor jó eséllyel hozományi földekként fognak szerepelni. Azokat meg amúgy sem lehetett elidegeníteni, így kevésbé volt hátrányos esetükben a nagyobb zálogteher. Hogy

¹⁰⁶ Lásd: TORELLI 1997: 148.

¹⁰⁷ Erről részletesebben: GARNSEY 1968: 375.

¹⁰⁸ Lásd például Sulpicia Priscilla felajánlását: CIL XI 1147, col. II 4–11.

ezen feltevésünk nem légből kapott, jelzi, hogy egyetlen esetben, egy női tulajdonos, Glitia Marcella esetén nem is a telek értéke, hanem hozama szerepel feltüntetve a bronztáblán.¹⁰⁹ Ennek igazán akkor van értelme, ha a föld hozama hozományként a házasság terheit volt hivatva enyhíteni.

Az Itália-szerte mintegy 60 helyen létrehozott kis morális közösségek működési területe is jóval szűkebb volt, hiszen lényegében egyetlen célt, a gyermeksegélyezést szolgálta, nem a közösség együttélésének általános szabályait rögzítette. Igazodási pontként, *authoritative steward*ként működött felette a császár által kinevezett *quaestor*. Szabályai mindenki számára ismertek és jól átláthatók voltak, elég volt csak a város főterén elhelyezett bronztáblára pillantani. A rendszer működtetése nem jogi, közhatalmi kényszeren, hanem elsősorban morális, politikai kötelmeken alapult. Mindezen megszorításokkal és kényszerelemekkel együtt meglepő, milyen fontos volt az adott helyi közösségek számára ez a rezsím. Veleiában a már említett *alimentatiós* regiszter mellett a 19. század végi ásatások egy másik bronztáblát is találtak.¹¹⁰ Ez egy törvény, a *lex Rubria de Gallia Cisalpina* részleteit tartalmazza. Ez a törvény a tartományi igazságszolgáltatás működését rendezi, illetve a római polgárjog kiterjesztését foganatosítja.¹¹¹ Egyfajta kis helyi alkotmánynak tekinthető, amely a közösség legfontosabb, identitást megalapozó normáit tartalmazza.¹¹² Ezzel együtt tekintve a *tabula alimentariára* megérthetjük, milyen fontos, a helyi közösség életét és identitását befolyásoló rendszer lehetett a gyermeksegélyezés traianusi modellje.

¹⁰⁹ CIL XI, 1147, *obligatio* 39.

¹¹⁰ DE LAMA 1820: 3skk.

¹¹¹ MAININO 2012.

¹¹² Erről részletesebben lásd: BRUNAZZI 1991: 457.

ZÁRSZÓ HELYETT

Vizsgálódásaink végére értünk. A konklúziókat menet közben többször is levontam, ezért most egy szintetizáló zárófejezet helyett az előzőkben tárgyalt Rutiliana-esethez kapcsolódóan, ifjabb Pliniust idézve osztok meg a tisztelt Olvasóval néhány olyan gondolatot, amelyet könyvem mondanivalójának egészét tekintve is relevánsnak érzek. Az ifjabb Plinius egy helyütt egészen fennkölt módon foglalta össze az *alimentare* rendszer lényegét:

Nem kevesebb, Össeírt Atyák, mint 5000 szabad embert keresett, talált és segített meg Császárnk jóságá: ők a háborúban a katonák, ők a béke őrei, akiket a köz költségére tartanak el, és ezáltal megtanítanak arra, hogy hazájukat ne csak szülőhelyükként tiszteljék, hanem dajkájükként és nevelőjükként is. Belőlük toborozzuk seregeinket, népesítjük be törzseinket, és az ő ágyékukból fognak idővel olyanok származni, akiknek nem lesz szükségük majd eltartásra. Adják meg neked az istenek, Császár, mindazt az időt, amit megérdemelsz, és tartsák meg lelkedet, amellyel megajándékoztak...

Paullo minus, Patres Conscripti, quinque millia ingenuorum fuerunt, quae liberalitas principis nostri conquisivit, invenit, adscivit.

*Hi subsidium bellorum, ornamentum pacis, publicis sumptibus aluntur, patriamque non ut patriam tantum, verum ut altricem amare condiscunt. Ex his castra, ex his tribus replebuntur; ex his quandoque nascentur, quibus alimentis opus non sit. Dent tibi, Caesar, aetatem dii, quam mereris, serventque animum, quem dederunt.*¹

A *consul suffectus*szá, helyettes konzullá kinevezett ifjabb Plinius Kr. u. 100-ban mondta el köszönő- és köszöntőbeszédét, amelyből a fenti, *alimentati*óra vonatkozó sorok származnak. Kiderül belőle, hogy nem kevesebb, mint 5000 gyermeket érintett a program, amely ebben a beszédben egészen különös megvilágításba került. Nem egyszerűen segélyprogramként vagy a császári nagylelkűség jeleként értelmeződik, hanem egyfajta ideológiai tréningként. A fiatalokat, a jövő nemzedékét a haza szeretetére és a császár iránti hűségre neveli. Ők adják majd a római sereg legénységét, és ők teszik újra nagygyá a nemzetet. A császár a beneventói diadalíven nem véletlenül teljes katonai ruházatban osztja a gyermekeknek járó segélyeket!² De nem egyszerűen a katonai, demográfiai válság kezeléséről szól a program, hanem egyben egyfajta erkölcsi megújulásról is. És a szöveg ebben az erkölcsi vonatkozásban is nagyon fontos újdonsággal szolgál. A római császárok hatalmi narratívái a szokásoknak megfelelően a régmúlt nagyságát és dicsőségét állították a középpontba. A birodalom uralkodói eddig a régi erények és értékek helyreállításaként, vagy legalábbis megőrzőiként tetszelegtek. A hatalom legitimációja a múlt vélt vagy valós értékein nyugodott. A rómaiak erkölcsé alapvetően múltba révedő, visszafelé figyelő erkölcs volt, már a kezdet, a *mores maiorum* óta. Plinius *Panegyricusa* is alapvetően illeszkedik ezek sorába, de felsejlenek benne egy radikális újítás nyomai is: az *aliment*ának köszönhetően felnő egy új, erősebb és nemesebb nemzedék, amely már nem fog segélyre szorulni. Ez helyreállítja majd a

¹ Plin. *Pan.* 28.5.

² MERRILL 1901: 56.

római nép dicsőségét. A gondolat, hogy a jelen generáció erőfeszítései révén eljön majd egy új kor és egy új generáció, amely meghaladja elődeit, legalább ezóta kísért az európai kultúrtörténetben. Egészen messzire, a 20. századi totalitárius rezsimekig veti az árnyékát. Ez már nem a régi, múltba révedő erkölcsi szemlélet! Ez az új megközelítés a jövőbe tekint, és az erkölcsi nagyságot a múltból a jövőbe helyezi át.

A szövegből kiderül az is, hogy a megújulás záloga már nem a közösség belső nézőpontú rezsimje, hanem a császári nagylelkűség lett. Most már egyetlen személy *animus*ában osztoznak kénytelen-kelletlen azok a kis itáliai városok, amelyek bevezették és fenn tartották az *alimentatio* rendszerét. Belső nézőpont forrásában ez is, de már a közösség helyett egyetlen ember, az uralkodó lelkiismeretén, *animus*án nyugszik. A közösség erkölcsse, az ősök erénye helyébe egyetlen ember, a császár jelleme lépett. A kiterjedésében óriási és kulturálisan rendkívül sokszínű birodalom virágzását már nem az alattvalók kisközösségeinek morális kiválósága biztosítja, hanem a jó császár, a *princeps optimus*, ha éppen volt ilyen.

BIBLIOGRÁFIA

- ABATINO, B. – DARI-MATTIACCI, G. – PEROTTI, E. (2009): Depersonalization of Business in Ancient Rome. *Amsterdam Center for Law & Economics Working Paper*, 2009-14, 1–27.
- ACCURSIUS (1558): *Glossa Magna ad Digestum Vetus*. Lugduni: [k. n.].
- AFRICA, T.W. (1995): Adam Smith, the Wicked Knight, and the Use of Anecdotes. *Greece & Rome*, 42(1), 70–75. Online: <https://doi.org/10.1017/S0017383500025250>
- ALDINGER, H. (1976): *Zur Bedeutung des Begriffes eleganter in den römisch-rechtlichen Quellen*. Heidelberg: Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg.
- ALFÖLDY, G. (1972): Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit. *Rivista storica dell'antichità*, 2, 97–129.
- ALFÖLDY, G. (1977): *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen: Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht*. Bonn: Habelt.
- ALFÖLDY, G. (1986): *Die römische Gesellschaft: Ausgewählte Beiträge*. Wiesbaden: F. Steiner.
- ALSCHULER, A. (1997): The Descending Trail: Holmes' Path of the Law One Hundred Years Later. *Florida Law Review*, 49(3), 353–420.
- AMOS, S. (1883): *The History and Principles of the Civil Law of Rome: An Aid to the Study of Scientific and Comparative Jurisprudence*. London: Kegan Paul, Trench & Co.
- ANDRÉS SANTOS, F.J. (1997): *Subrogación real y patrimonios especiales en el derecho romano clásico*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- ANDREWS, N.H. (1987): „Occidere” and the Lex Aquilia. *Cambridge Law Journal*, 46(2), 315–329. Online: <https://doi.org/10.1017/S000819730011997X>
- ANKUM, H. (1970): *Elegantia iuris*. In ANKUM, H. – VAN DEN BERGH, G.C.J.J. – SCHOORDIJK, H. (szerk.): *Plus est en vous: Opstellen over recht en cultuur aangeboden aan Prof. Mr. A. Pitlo ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleraarschap*. Haarlem: H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 137–160.
- ANKUM, H. (1971a): *Elegantia iuris*. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 28(1), 341–363. Online: https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001059

- ANKUM, H. (1971b): Iulianus eleganter ait. In SCHELTEMA, H. J. – FEENSTRA, R. – LOKIN, J. H. A. – VAN DER WAL, N. (szerk.): *Flores legum H.J. Scheltema oblati*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1–19.
- ANKUM, H. (1983): Quanti ea res erit in diebus xxx proximis dans le troisième chapitre de la lex Aquilia: Un fantôme florentin. In *Religion, société et politique: Mélanges en hommage à Jacques Ellul*. Paris: PUF, 171–183.
- ANKUM, H. (1995): Utiliter gestum. *Orbis Iuris Romani*, 1, 19–53.
- ARANGIO-RUIZ, V. (1930): *L'exceptio in diminutione della condanna*. Modena: Università di Modena.
- ARNESE, A. (2003): *Usura e modus: Il problema del sovraindebitamento dal mondo antico all'attualità*. Bari: Cacucci Editore.
- ASHLEY, A. M. (1921): The Alimenta of Nerva and His Successors. *English Historical Review*, 36(141), 5–16. Online: <https://doi.org/10.1093/ehr/XXXVI.CXXLI.5>
- ASTIN, A. E. (1978): *Cato the Censor*. Oxford: Clarendon.
- ATHENAEUS (1854): *The Deipnosophists; Or, Banquet of the Learned*. Ford. C. D. Yonge. London: H. G. Bohn.
- AUBERT, J. J. (2013): Dumtaxat de peculio: What's in a Peculium, or Establishing the Extent of the Principal's Liability. In DU PLESSIS, P. J. (szerk.): *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*. Edinburgh: Edinburgh University Press. Online: <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748668175.003.0010>
- AUGUSTINE (1957): *City of God*. 1. kötet. Books 1–3. Ford. G. E. McCracken. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- AVENARIUS, M. (2017): *Corpus der römischen Rechtsquellen zur antiken Sklaverei (CRRS)*. 4/3. kötet. *Erbrecht: Aktive Stellung, Personeneigenschaft und Ansätze zur Anerkennung von Rechten*. Stuttgart: Steiner. Online: <https://doi.org/10.25162/9783515115803>
- BABUSIAUX, U. (2023): Römische Rechtsschichten. In BABUSIAUX, U. – BALDUS, C. – ERNST, W. – MEISSEL, F.-S. – PLATSCHEK, J. – RÜFNER, T. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts*. Tübingen: Mohr Siebeck, 114–192. Online: <https://doi.org/10.1628/978-3-16-160139-2>
- BALDUS, C. (2023): Herausgabeklage des Eigentümers (rei vindicatio). In BABUSIAUX, U. – BALDUS, C. – ERNST, W. – MEISSEL, F.-S. – PLATSCHEK, J. – RÜFNER, T. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1537–1631. Online: <https://doi.org/10.1628/978-3-16-160139-2>
- BALDWIN, B. (1976): Athenaeus and His Work. *Acta Classica*, 19, 21–42.
- BALLANCHE, P.-S. (1829a): Essais de Palingénésie sociale: Formule générale de l'histoire de tous les peuples appliquée à l'histoire du peuple romain (I). *Revue de Paris*, 2, 138–154.
- BALLANCHE, P.-S. (1829b): Essais de Palingénésie sociale: Formule générale de l'histoire de tous les peuples appliquée à l'histoire du peuple romain (II). *Revue de Paris*, 4, 129–150.
- BALLANCHE, P.-S. (1829c): Essais de Palingénésie sociale: Formule générale de l'histoire de tous les peuples appliquée à l'histoire du peuple romain (III). *Revue de Paris*, 6, 70–98.
- BALTRUSCH, E. (1989): *Regimen morum: Die Reglementierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit*. München: C. H. Beck.

- BAMBACH, C. C. (2019): *Leonardo da Vinci Rediscovered*. 2. kötet. *The Maturing of a Genius: 1485–1506*. New Haven: Yale University Press.
- BARNES, J. W. B. szerk. (1966): *The Oxyrhynchus Papyri*. 31. kötet. London: Egypt Exploration Society.
- BARON, J. (1881): *Abhandlungen aus dem römischen Civilprozess: Die Conditionen*. Berlin: Leonhard Simion.
- BARTON, J. (1974): The Lex Aquilia and the Decretal Actions. In WATSON, A. (szerk.): *Daube Noster: Essays in Legal History for David Daube*. Edinburgh–London: Scottish Academic Press, 15–25.
- BASTIANINI, G. (1975): Lista dei prefetti d’Egitto dal 30 d.C. al 299 d.C. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 17, 263–328.
- BAUMANN, R. (1983): *Lawyers in Roman Republican Politics: A Study of the Roman Jurists in Their Political Setting, 316–82 BC*. München: C. H. Beck.
- BEALL, S. M. (1999): Aulus Gellius 17.8: Composition and the Gentleman Scholar. *Classical Philology*, 94(1), 55–64. Online: <https://doi.org/10.1086/449416>
- BEARD, M. (2015): *SPQR: A History of Ancient Rome*. London: Profile Books.
- BEHRENDTS, O. – KNÜTEL, R. – KUPISCH, B. – SEILER, H. H. szerk. (1995): *Corpus Iuris Civilis: Text und Übersetzung Digesten 1–10*. 2. kötet. Heidelberg: C. F. Müller.
- BEINART, B. (1946): De lege Aquilia. *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg*, 10, 192–205.
- BEINART, B. (1956): Once More on the Origin of the Lex Aquilia. *Butterworths South African Law Review*, 70, 70–80.
- BELFIORE, E. (1993): Xenia in Sophocles’ Philoctetes. *The Classical Journal*, 89(2), 113–129.
- BELLOCCI, N. (1997): Il tentato suicidio del servo: Aspetti socio-familiari nei giuristi dell’ultima epoca dei Severi. *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 63, 259–268.
- BENARIO, H. W. (1954): The Dediticii of the Constitutio Antoniniana. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 85, 188–196. Online: <https://doi.org/10.2307/283475>
- BENEDEK, F. (1983): Zur Frage des „diabolischen Beweises“. In *Studi in onore di A. Biscardi*. 4. kötet. Milano: Istituto editoriale cisalpino La Goliardica, 445–468.
- BENEDEK F. (1984): Jogonal nélküli gazdagodás jogellenes és erkölcstelen magatartásból a római jogban. In ÁDÁM A. (szerk.): *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből, XV*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 7–52.
- BENSON, B. L. (1989): Enforcement of Private Property Rights in Primitive Societies: Law Without Government. *Journal of Libertarian Studies*, 9(1), 1–26.
- BÉRENGER, J. (1978): Pertinax et les alimenta: SHA Pert. 9,3. In *Bonner Historia-Augusta-Colloquium, 1975/1976*. Bonn: Habelt, 75–86.
- BERGMANN, A. (2010): *Die Geschäftsführung ohne Auftrag als Subordinationsverhältnis*. Tübingen: Mohr Siebeck. Online: <https://doi.org/10.1628/978-3-16-151229-2>
- BERTRAND-DAGENBACH, C. (1990): *Alexandre Sévère et l’Histoire Auguste*. Bruxelles: Latomus.
- BESSENYŐ A. (2010): *Római magánjog: A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében*. 4. kiadás. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- BETTINI, M. (2011): *The Ears of Hermes: Communication, Images, and Identity in the Classical World*. Ford. M. Short. Columbus: Ohio State University Press.

- BIANCHINI, M. – CRIFÒ, G. – D'IPPOLITO, F.M. (2002): *Materiali per un Corpus iudiciorum*. Torino: Giappichelli.
- BIONDI, B. (1953): *Contratto e stipulatio: Corso di lezioni*. Milano: Giuffrè.
- BIRLEY, A.R. (1978): Pertinax' and the Alimenta. In *Bonner Historia-Augusta-Colloquium, 1975/1976*. Bonn: Habelt, 87–90.
- BIRLEY, A.R. (1981): *The Fasti of Roman Britain*. Oxford: Clarendon.
- BIRLEY, A.R. (1988): *Septimius Severus, the African Emperor*. London: Routledge.
- BLANCH NOUGUÉS, J.M. (2004): Observaciones acerca de la Tabula Veleias. *Revista General de Derecho Romano*, 3.
- BLANCH NOUGUÉS, J.M. (2016): Acerca de las obligaciones praediorum en la tabula veleias. In FERNÁNDEZ DE BUJÁN Y FERNÁNDEZ, A. – TRISCIUOGGIO, A. – GEREZ KRAEMER, G.M. (szerk.): *Hacia un derecho administrativo, fiscal y medioambiental romano III*. Torino: Università degli Studi di Torino, 157–172.
- BLOIS, L. de (2003): Ulpian's Death. In DEFOSSE, P. (szerk.): *Hommages à Carl Deroux*. 3. kötet. Bruxelles: Latomus, 135–145.
- BODEL, J. (2005): Speaking Signa and the Brickstamps of M. Rutilius Lupus. In BRUUN, C. (szerk.): *Interpretare i bolli laterizi di Roma e della valle del Tevere: Produzione, storia economica, e topografia*. Roma: Acta Instituti Romani Finlandiae, 61–94.
- BOND, R.P. (1979): Anti-Feminism in Juvenal and Cato. In DEROUX, C. (szerk.): *Studies in Latin Literature and Roman History*. Bruxelles: Latomus Revue d'Études Latines, 418–447.
- BORÉ, F. (1904): *Die Voraussetzungen der condictio causa data causa non secuta des gemeinen Rechts und diejenigen der ihr entsprechenden Klage des bürgerlichen Rechts: Die Bereicherungsklage wegen Nichteintritt des Erfolges*. Berlin: W. Pilz.
- BOURNE, F.C. (1990): The Roman Alimentary Program and Italian Agriculture. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 91, 47–75. Online: <https://doi.org/10.2307/283842>
- BOWMAN, A. – GARNSEY, P. – CAMERON, A. szerk. (2005): *The Cambridge Ancient History*. 12. kötet. *The Crisis of Empire, AD 193–337*. 2. kiadás. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521301992>
- BOYD, R. – GINTIS, H. – BOWLES, S. (2010): Coordinated Punishment of Defectors Sustains Cooperation and Can Proliferate When Rare. *Science*, 328(5978), 617–620. Online: <https://doi.org/10.1126/science.1183665>
- BÖCKING, E. (1862): *Römisches Privatrecht: Institutionen des römischen Civilrechts*. Bonn: Cohen.
- BRAMANTE, M.V. (2007): „Patres”, „filii” e „filiae” nelle commedie di Plauto: Note sul diritto nel teatro. In CANTARELLA, E. – GAGLIARDI, L. (szerk.): *Diritto e teatro in Grecia e a Roma*. Milano: LED, 108–113.
- BRANDT, A. (1999): *Moralische Werte in den „Res gestae” des Ammianus Marcellinus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. Online: <https://doi.org/10.13109/9783666252198>
- BREMER, F.P. (1868): *Die Rechtslehrer und Rechtsschulen im Römischen Kaiserreich*. Berlin: Guttentag. Online: <https://doi.org/10.1515/9783111534909>
- BRINGMANN, K. (2009): Krieg und Frieden: Pax Augusta und römischer Weltherrschaftsanspruch. In LWL-Römermuseum Haltern am See (szerk.): *Imperium: 2000 Jahre Varusschlacht*. Stuttgart: Theiss, 80–86.

- BRINKHOF, J. J. (1978): *Een studie over het peculium in het klassieke Romeinse recht*. Meppel: Krips Repro.
- BRÓSZ R. (1964): *Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban: A római polgárság rétegződése*. Budapest: KJK.
- BRÓSZ, R. (1985): Die Rolle der Gewohnheit (des Gewohnheitsrechts) im Laufe der Entfaltung und Entwicklung der „longi temporis praescriptio(nes)”. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, Studia in honorem Velimirii Pólay septuagenarii*, 33, 151–165.
- BROUGHTON, T. R. S. (1951): *The Magistrates of the Roman Republic*. 1. kötet. 509 BC – 100 BC. New York: The American Philological Association.
- BRUNAZZI, G. (1991): Aspetti paleografici e linguistici della „Lex Rubria de Gallia Cisalpina”. *Archivio Storico per le province parmensi*, 42, 452–463.
- BRUNS, C. G. (1848): *Das Recht des Besitzes im Mittelalter und in der Gegenwart*. Tübingen: Laupp.
- BRUNS, C. G. (1909): *Fontes iuris romani antiqui*. Tübingen: Mohr.
- BRUTTI, M. (1973): *La problematica del dolo processuale nell'esperienza romana*. Milano: Giappichelli.
- BRUTTI, M. (2011): *Il diritto privato nell'antica Roma*. Torino: Giappichelli.
- BRUTTI, M. (2012): Il dialogo tra giuristi e imperatori. In MAROTTA, V. – STOLFI, E. (szerk.): *Ius controversum e processo fra tarda Repubblica ed età dei Severi*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 97–204.
- BRUTTI, M. (2020): *Iulius Paulus: Decretorum libri tres. Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri sex*. Roma: L'Erma Di Bretschneider.
- BUCKLAND, W. W. (1908): *The Roman Law of Slavery: The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BUCKLAND, W. W. (1931): *The Main Institutions of Roman Private Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BURDESE, A. (1951): Di un particolare caso di applicazione della 'restitutio in integrum'. In ARANGIO RUIZ, V. – NIEDERMEYER, H. (szerk.): *Festschrift für Fritz Schulz*. Weimar: Böhlau, 74–96.
- BURDESE, A. (1993): *Manuale di diritto privato romano*. Torino: UTET.
- BUSA R. (2018): Ismerték-e a római költők a jogot? Családjogi barangolások a szatirikus hangvétellű költészetben. In BODNÁR K. – FEKETE B. (szerk.): *Iustitia meghallgat: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest: MTA TK Jogtudományi Intézet, 21–34.
- BÜRGE, A. (1980): Römisches und Romanistisches zum Unternehmensrecht. *Wirtschaft und Recht*, 32, 133–151.
- CALVIN, J. (1960): *The First Epistle of Paul the Apostle to the Corinthians*. Ford. J. W. Fraser. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- CAMILLI, L. – TAGLIETTI, F. (1994): Osservazioni sulla produzione laterizia della tarda età repubblicana e della prima età imperiale. In *Epigrafia della produzione e della distribuzione: Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Rome, 5–6 juin 1992)*. Rome: École Française de Rome, 307–333.
- CAMODECA, G. (1999): *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum: Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii*. I–II. kötet. Roma: Quasar.
- CANCELLI, F. (1960): *Studi sui censori e sull'arbitratus della lex contractus*. Milano: Giuffrè.

- CANNATA, C.A. (1995): Sul testo della lex Aquilia e la sua portata originaria. In VACCA, L. (szerk.): *La responsabilità civile da atto illecito nella prospettiva storico-comparatistica: I Congresso Internazionale, ARISTEC, Madrid, 7-10 ottobre 1993*. Torino: Giappichelli, 25-57.
- CANNATA, C.A. (2012): Sul testo originale della lex Aquilia: Premesse e ricostruzione del primo capo. In CANNATA, C.A.: *Scritti scelti di diritto romano*. Torino: Giappichelli, II.1-22.
- CAO, I. (2010): *Alimenta: Il racconto delle fonti*. Padova: Il Poligrafo.
- CARDASCIA, G. (1974): La portée primitive de la Loi Aquilia. In WATSON, A. (szerk.): *Daube Noster: Essays in Legal History for David Daube*. Edinburgh-London: Scottish Academic Press, 53-75.
- CARDILLI, R. (2004): Alcune osservazioni su leges epiclassiche e interpretatio: A margine di Impm. Diocl. et Maxim. C. 4. 44. 2 e C. 4. 44. 8. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 65, 115-145.
- CARY, M. – SCULLARD, H.H. (1980): *A History of Rome: Down to the Age of Constantine*. London: Macmillan. Online: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-05121-2>
- CENDERELLI, A. (1997): *La negotiorum gestio: Corso esegetico di diritto romano*. Torino: Giappichelli.
- CERAMI, P. – PETRUCCI, A. (2010): *Diritto commerciale romano: Profilo storico*. Torino: Giappichelli.
- CERVENCA, G. (1964): *Studi vari sulla restitutio in integrum*. Milano: Giuffrè.
- CHOE, B.J. (2016): Zur Debatte um den Rutiliana-Fall (Paul. D. 4,4,38 pr.): Wie soll man einen Text lesen? In MANTHE, U. – NISHIMURA, S. – IGIMI, M. (szerk.): *Aus der Werkstatt römischer Juristen: Vorträge der Europäisch-Ostasiatischen Tagung 2013 in Fukuoka*. Berlin: Duncker & Humblot, 24-55.
- CHURRUCA, J. de (1991): Die Gerichtsbarkeit des praefectus urbi über die argentarii im klassischen römischen Recht. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 108(1), 304-324. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1991.108.1.304>
- COING, H. (1952): Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung des römischen Rechts. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 69(1), 24-59. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1952.69.1.24>
- COING, H. (1963): Zur Lehre von der ungerechtfertigten Bereicherung bei Accursius. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 80(1), 396-400. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1963.80.1.396>
- CORBINO, A. (2005). *Il danno qualificato e la lex Aquilia: Corso di diritto romano*. Padova: CEDAM.
- CORBO, C. (2019): Traiano e gli Alimenta: Profili ermeneutici e sviluppi storici. *Teoria e Storia del Diritto Privato*, 12, 1-48.
- CORTESE, B. (2013): *Quod sine iusta causa apud aliquem est potest condici*. Napoli: Jovene.
- CRAM, R.V. (1940): The Roman Censors. *Studies in Classical Philology*, 51, 71-110. Online: <https://doi.org/10.2307/310923>
- CRAWFORD, M.H. szerk. (1996): *Roman Statutes*. I-II. köt. London: Institute of Classical Studies.

- CRINITI, N. (1991): *La tabula alimentaria di Veleia: Introduzione Storica, Edizione critica, Traduzione, Indici Onomastici e Toponimici, Bibliografia Veleiate*. Parma: Deputazione di Storia Patria per le Province Parmensi.
- CRINITI, N. (2013): *Mantissa Veleiate*. Faenza: Fratelli Lega Editori.
- CROOK, J.A. (1975): *Consilium Principis: Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian*. New York: Arno Press.
- CUIACIUS, I. (1658): *Opera omnia: Editio nova emendatior et auctior*. Lutetiae Parisiorum: [k. n.].
- CURSI, M.F. (2002): *Iniuria cum damno: Antigiuridicità e colpevolezza nella storia del danno aquiliano*. Milano: Giuffrè.
- CURSI, M.F. (2010). *Danno e responsabilità extracontrattuale nella storia del diritto privato*. Napoli: Jovene.
- CSERNE, P. – DELI, G. (2009): Contracts and Morals: Towards an Economic Analysis of Immoral Contracts in Ancient Rome. *TILEC Discussion Paper Series*, 2009–037. Online: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1480685
- D'ORS, A. (1961): Los precedentes clásicos de la llamada „condictio possessionis”. *Anuario de Historia del Derecho Español*, 31, 629–650.
- D'ORS, A. (1965): The odium furum of Gaius 4,4. *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 12, 453–467.
- DAALDER, E. (2018): *De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus: Recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus*. Den Haag: Boom Juridisch.
- DALL'AGLIO, P.L. – FRANCESCHELLI, C. – MAGANZANI, L. (2014): *Atti del IV Convegno internazionale di studi veleiate: Veleia-Lugagnano Val d'Arda, 20–21 settembre 2013*. Bologna: Ante Quem.
- DAUBE, D. (1936): On the Third Chapter of the Lex Aquilia. *Law Quarterly Review*, 52(2), 253–268.
- DAUBE, D. (1948): On the Use of the Term Damnum. In ARANGIO-RUIZ, V. (szerk.): *Studi in onore di Siro Solazzi nel cinquantésimo anniversario del suo insegnamento universitario*. Napoli: Jovene, 93–156.
- DAUBE, D. (1967): Greek and Roman Reflections on Impossible Laws. *American Journal of Jurisprudence*, 12(1), 1–84. Online: <https://doi.org/10.1093/ajj/12.1.1>
- DAWSON, J.P. (1951): *Unjust Enrichment: A Comparative Analysis*. Boston: Little, Brown & Co.
- DE BERNARDIS, L.M. (1958): Beneficium competentiae. In *Novissimo digesto italiano*. 2. kötet. Az–Cas. Torino: UTET, 346–347.
- DE LAMA, P. (1820): *Tavola legislativa della Gallia Cisalpina*. Parma: Carmignani.
- DE MARTINO, F. (1975): *Storia della costituzione romana*. 4. kötet, 2. rész. Napoli: Jovene.
- DE ROSSI, G.B. szerk. (1886): *Bullettino di archeologia cristiana*, 4/4. Roma: Tipografia Della R. Accademia dei Lincei.
- DE VAAN, M. (2008): *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*. Leiden–Boston: Brill.
- DECOCK, W. (2013): *Theologians and Contract Law: The Moral Transformation of the Ius Commune (ca. 1500–1650)*. Leiden–Boston: Martinus Nijhoff. Online: <https://doi.org/10.1163/9789004232853>

- DEKKERS, R. (1937): *La lesion énorme: Introduction à l'histoire des sources de droit*. Paris: Sirey.
- DESMOND, W. (2011): *Philosopher-Kings of Antiquity*. London – New York: Continuum.
- DI MARIO, M. (2014): Lex commissoria e restitutio in integrum in Paul. 1 Decr. D. 4.4.38. PR. *Teoria e Storia del Diritto Privato*, 7, 1–175.
- DI PORTO, A. (1984): *Impresa collettiva e schiavo „manager” in Roma antica (II sec. a.C.–II sec. d.C.)*. Milano: Giuffrè.
- DONATUTI, G. (1951): Le „causae” delle „condictiones”. In REGGI, R. (szerk.): *Studi Parmensi*. I. kötet. Milano: Giuffrè, 33–169.
- DRESSEL, H. (1891): *Inscriptiones urbis Romae latinae: Instrumentum domesticum*. Berlin: G. Reimer.
- DUNCAN-JONES, R. (1964): The Purpose and Organisation of the Alimenta. *Papers of the British School at Rome*, 32(1), 123–146. Online: <https://doi.org/10.1017/S0068246200007261>
- DUNCKER, A. (2003): *Gleichheit und Ungleichheit in der Ehe: Persönliche Stellung von Frau und Mann im Recht der ehelichen Lebensgemeinschaft 1700–1914*. Köln: Böhlau.
- ECK, W. (1999): *L'Italia nell'impero romano: Stato e amministrazione in epoca imperiale*. Bari: Edipuglia.
- EHRHARDT, A. (1930): *Justa causa traditionis: Eine Untersuchung über den Erwerb des Eigentums nach römischem Recht*. Berlin–Leipzig: W. de Gruyter. Online: <https://doi.org/10.1515/978311561622>
- EL BEHEIRI, N. (2004): Die römische Zensur: Ein entwicklungsgeschichtlicher Abriss. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 44(1), 47–98. Online: <https://doi.org/10.1556/aant.44.2004.1.5>
- EL BEHEIRI, N. (2012): *Das „regimen morum” der Zensoren: Die Konstruktion des römischen Gemeinwesens*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-53789-1>
- ERNST, W. (2022): The Politics of the Lex Aquilia: Reparation Disputes in the Battle of the Orders – The Quest for Fair Trials. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 90(3–4), 315–352. Online: <https://doi.org/10.1163/15718190-20220018>
- FANTAPPIÈ, I. (2019): „Re-Figuring” Lucian of Samosata: Authorship and Literary Canon in Early Modern Italy. In MORRA, E. (szerk.): *Building the Canon through the Classics: Imitation and Variation in Renaissance Italy (1350–1580)*. Leiden: Brill. Online: https://doi.org/10.1163/9789004398030_011
- FAPPANI, A. szerk. (1994): *Enciclopedia bresciana*. 11. kötet. *Om-Pala*. Brescia: La Voce del Popolo.
- FARGNOLI, I. (2023a): *Condictio aus Darlehen (Mutuum)*. In BABUSIAUX, U. – BALDUS, C. – ERNST, W. – MEISSEL, F.-S. – PLATSCHKE, J. – RÜFNER, T. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1906–1911.
- FARGNOLI, I. (2023b): *Condictio als Rückforderungsklage*. In BABUSIAUX, U. – BALDUS, C. – ERNST, W. – MEISSEL, F.-S. – PLATSCHKE, J. – RÜFNER, T. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008–2016.
- FENSTRA, R. (1972): Die ungerechtfertigte Bereicherung in dogmengeschichtlicher Sicht. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 29(1), 289–305. Online: https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000993
- FEHIUS, I. (1627): *Corpus Iuris Civilis Iustinianei: Tomus primus*. Lugduni: [k. n.]
- FINAZZI, G. (2003): *Ricerche in tema di negotiorum gestio*. 1. kötet. *Azione pretoria e azione civile*. Cassino: Università degli Studi di Cassino.

- FINKENAUER, T. (2017): Pönale Elemente der lex Aquilia. In GAMAUF, R. (szerk.): *Ausgleich oder Busse als Grundproblem des Schadensersatzrechts von der lex Aquilia bis zur Gegenwart*. Wien: Manz, 35–71.
- FLECKNER, A. M. (2010): *Antike Kapitalvereinigungen: Ein Beitrag zu den konzeptionellen und historischen Grundlagen der Aktiengesellschaft*. Köln: Böhlau. Online: <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412213213>
- FLORY, M. B. (1984): Sic Exempla Parantur: Livia's Shrine to Concordia and the Porticus Liviae. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 33(3), 309–330.
- FLOWER, H. I. (2011): *Roman Republics*. Princeton: Princeton University Press.
- FÖLDI, A. (1996): Remarks on the Legal Structure of Enterprises in Roman Law. *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 43, 179–212.
- FÖLDI, A. (2010): Einige Aspekte der „mors servorum“ im römischen Recht. In GULCZYŃSKI, A. (szerk.): *Leben nach dem Tod. Rechtliche Probleme im Dualismus: Mensch – Rechtssubjekt*. Graz: Leykam, 67–90.
- FÖLDI A. (2018): A mors servorum néhány kérdése a római jogban, különös tekintettel annak büntetőjogi vonatkozásaira. In GOSZTONYI G. – RÉVÉSZ T. M. (szerk.): *Jogtörténeti Parerga II. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest: ELTE Eötvös, 67–72.
- FÖLDI A. (2024): Jog és költészet a Dante-fordításokban: Tűnődések az Isteni színjáték Babits- és Nádasdy-féle fordítása kapcsán. *Állam- és Jogtudomány*, 65(4), 6–29. Online: <https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.02>
- FÖLDI A. – HAMZA G. (2022): Észrevételek a civilis possessio fogalmához a római jogban. *jtblog*, 2022. április 11. Online: <https://jog.tk.elte.hu/blog/2022/04/eszrevetelek-a-civilis-possessio-fogalmahoz-a-romai-jogban>
- FRANK, R. I. (1975): Augustus' Legislation on Marriage and Children. *California Studies in Classical Antiquity*, 8, 41–52. Online: <https://doi.org/10.2307/25010681>
- FRANSEN, G. (1945): Le dol dans la conclusion des actes juridiques selon le droit canonique du Moyen Age. *Ephemerides theologicae Lovanienses*, 21, 61–96.
- FREZZA, P. (1949): Ius gentium. *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 2, 259–308.
- FRIER, B. W. (1984): Law on the Installment Plan. *Michigan Law Review*, 82(4), 856–868. Online: <https://doi.org/10.2307/1288685>
- FRIER, B. W. – MCGINN, T. A. J. (2004): *A Casebook on Roman Family Law*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195161854.001.0001>
- FULLER, L. L. (1958): Positivism and Fidelity to Law: A Reply to Professor Hart. *Harvard Law Review*, 71(4), 630–672. Online: <https://doi.org/10.2307/1338226>
- FULLER, L. L. (1969): *The Morality of Law*. New Haven: Yale University Press.
- FUSCO, S. (2010): Edictum de ademptata pudicitia. *Diritto e storia*, 9, 6–10.
- GAMAUF, R. (1999): *Ad statuum licet confugere: Untersuchungen zum Asylrecht im römischen Prinzipat*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- GAMAUF, R. (2003): Ad statuas confugere in der frühen römischen Kaiserzeit. In DREHER, M. (szerk.): *Das antike Asyl: Kultische Grundlagen, rechtliche Ausgestaltung und politische Funktionen*. Köln: Böhlau, 107–200.
- GAMAUF, R. (2007): Cum aliter nulla domus tuta esse possit... Fear of Slaves and Roman Law. *Actes du Groupe de Recherches sur l'Esclavage depuis l'Antiquité*, 29, 145–164.
- GAMAUF, R. (2009): Slaves Doing Business: The Role of Roman Law in the Economy of a Roman Household. *European Review of History – Revue européenne d'histoire*, 16, 331–346. Online: <https://doi.org/10.1080/13507480902916837>

- GAMAUF, R. (2017): De nihilo crevit: Freigelassenenmentalität und Pekuliarrecht. In BABUSIAUX, U. – NOBEL, P. – PLATSCHEK, J. (szerk.): *Der Bürge einst und jetzt: Festschrift für Alfons Bürge*. Zürich: Schulthess, 225–253.
- GAMAUF, R. (2023): Peculium: Paradoxes of Slaves with Property. In SCHERMAIER, M. (szerk.): *The Position of Roman Slaves: Social Realities and Legal Differences*. Berlin–Boston: De Gruyter, 87–124. Online: <https://doi.org/10.1515/9783110987195-004>
- GANDOLFI, G. (1966): *Studi sull'interpretazione degli atti negoziali in diritto romano*. Milano: Giuffrè.
- GARNEY, P. (1968): Trajan's Alimenta: Some Problems. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 17(3), 367–381.
- GIARO, T. (2011): Afrikan und die reductio ad absurdum. In HARKE, J. (szerk.): *Africani Quaestiones: Studien zur Geschichte und Dogmatik des Privatrechts*. Heidelberg: Springer, 1–15. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-642-04452-6_1
- GIFFARD, E. (1933): Aestimatio, taxatio, quod interest dans l'actio legis Aquiliae. *Revue Historique de Droit Français et Étranger*, 12(2), 334–337.
- GIGLIO, F. (2000): *Condictio proprietaria und europäisches Bereicherungsrecht: Eine Untersuchung auf rechtshistorischer und rechtsvergleichender Basis mit besonderer Berücksichtigung des deutschen und italienischen Rechts*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-49762-1>
- GILDEMEISTER, J. (1986): Das „beneficium competentiae“ im klassischen römischen Recht. *Iura*, 37, 137–147.
- GILLIAM, J. F. (1961): The Plague under Marcus Aurelius. *American Journal of Philology*, 82(3), 225–251. Online: <https://doi.org/10.2307/292367>
- GIOFFREDI, C. (1980): In tema di „iniuria“ (sui fattori di formazione del diritto romano in età preclassica). In GIOFFREDI, C.: *Nuovi studi di diritto greco e romano*. Roma: Pontificia Universitas Lateranensis, 145–172.
- GOLDSWORTHY, A. (2009). *How Rome Fell: Death of a Superpower*. New Haven: Yale University Press.
- GORDLEY, J. (2000): Good Faith in Contract Law in the Medieval Ius Commune. In ZIMMERMANN, R. – WHITTAKER, S. (szerk.): *Good Faith in European Contract Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 93–106.
- GORDLEY, J. (2012): Ius Quaerens Intellectum: The Method of the Medieval Civilians. In CAIRNS, J. W. – DU PLESSIS, P. J. (szerk.): *The Creation of the Ius Commune*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 77–102. Online: <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748638970.003.0013>
- GORDON, W. M. (1978): Dating the Lex Aquilia. In DE VOS, W. (szerk.): *Essays in Honour of Ben Beinart: Jura Legesque Antiquiores Necnon Recentiores*. I–II. kötet. Cape Town – Wetton – Johannesburg: Juta, 315–321.
- GRECO, G. (2018): Brevi osservazioni sui rapporti tra onorabilità dei litiganti e processo privato. *Teoria e Storia del Diritto Privato*, 11, 1–36.
- GREBIENIOW, A. M. (2017): Die laesio enormis und der dolus re ipsa heute. Die verschuldensfrage. *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 85(1–2), 192–229. Online: <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2924036>
- GREENIDGE, A. H. J. (1894): *Infamia: Its Place in Roman Public and Private Law*. Oxford: Clarendon.

- GRIMAL, P. (1943): *Les Jardins romains, à la fin de la république et aux deux premiers siècles de l'empire: Essai sur le naturalisme romain*. Paris: Boccard.
- GRIMAL, P. (2017): *L'Empire romain*. Paris: Le Livre de Poche.
- GRÖSCHLER, P. (1997): *Die „tabellae“-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfunden*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-48921-3>
- GUARINO, A. (1960): Equità (diritto romano). In AZARIA, A. – EULA, E. (szerk.): *Novissimo digesto italiano*. 6. kötet. *Dit-Fall*. Torino: UTET, 619–624.
- GUARINO, A. (1994): L'Aequitas. In GUARINO, A.: *Pagine di diritto romano*. 4. kötet. Napoli: Jovene, 198–210.
- GUARINO, A. (2001): *Diritto privato romano*. 12. kiadás. Napoli: Jovene.
- GUZZO, P.G. – SCARANO USSANI, V. (2006): Corpora quaestuaría e locus inhonestus: Sulla prostituzione a Pompei nel I secolo d.C. *Ostraka*, 15(1), 47–74.
- HACKL, K. (1981): Zu den Wurzeln der Anfechtung wegen laesio enormis. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 98(1), 147–161. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1981.98.1.147>
- HADFIELD, G. K. (2018): The Problem of Social Order: What Should We Count as Law? *Law & Social Inquiry*, 42(1), 16–27. Online: <https://doi.org/10.1111/lsi.12269>
- HADFIELD, G.K. – WEINGAST, B. R. (2012): What is Law? A Coordination Model of the Characteristics of Legal Order. *Journal of Legal Analysis*, 4(2), 471–514. Online: <https://doi.org/10.1093/jla/las008>
- HADFIELD, G. K. – WEINGAST, B. R. (2013): Law Without the State: Legal Attributes and the Coordination of Decentralized Collective Punishment. *Journal of Law and Courts*, 1(1), 3–34. Online: <https://doi.org/10.1086/668604>
- HÄHNCHEN, S. (2003): *Die causa condictionis: Ein Beitrag zum klassischen römischen Kondiktionenrecht*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-50923-2>
- HAMZA, G. (1982): Das Vorbild des Rechtsgelehrten bei Cicero. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Juridica*, 24, 57–69.
- HAMZA, G. (2006): L'optimus status civitatis di Cicerone e la sua tradizione nel pensiero politico. In BACCARI, M. P. – CRESCIONE, C. (szerk.): *Tradizione romanistica e Costituzione: Cinquanta anni della Corte costituzionale della Repubblica italiana*. 2. kötet. Napoli: Edizioni scientifiche italiane, 1455–1468.
- HANKINSON, R. J. (1996): Cicero's Rope. In ALGRA, K. A. – VAN DER HORST, P. W. – RUNIA, D. T. (szerk.): *Polyhistor: Studies in the History and Historiography of Ancient Philosophy – Presented to Jaap Mansfeld on His Sixtieth Birthday*. Leiden: Brill, 185–205. Online: https://doi.org/10.1163/9789004320970_012
- HARKE, J. D. (2012): *Argumenta Iuventiana – Argumenta Salviana: Entscheidungsbegründungen bei Celsus und Julian*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-53778-5>
- HART, H. L. A. (1994): *The Concept of Law*. 2. kiadás. Oxford: Clarendon.
- HAUSMANINGER, H. (1996): *Das Schadenersatzrecht der lex Aquilia*. 5. kiadás. Wien: Manz.
- HECKER, J. F. C. (1835): *De peste Antoniniana commentatio*. Berlin: A. G. Schade.
- HEINE, S. (2005): *Condictio sine datione: Zur Haftung aus ungerechtfertigter Bereicherung im klassischen römischen Recht und zur Entstehung des*

- Bereicherungsrechts im BGB*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-51974-3>
- HEINEMEYER, S. (2013): *Der Freikauf des Sklaven mit eigenem Geld: Redemptio suis nummis*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-53994-9>
- HEINZ, W. (2003): *Reisewege der Antike: Unterwegs im Römischen Reich*. Stuttgart: Theiss.
- HELD, H.-R. (2017): Podrijetlo postupka legis actio per conditionem. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 67(2), 197–227.
- HELFFELD, M. von (2009): La madre de todas las Constituciones. *DW*, 2009. június 2. Online: <https://www.dw.com/es/la-madre-de-todas-las-constituciones/a-4298453>
- HENZEN, W. (1845): *Tabula alimentaria Baebianorum: Illustravit deque publicis Romanorum alimentis dissertatione praemisit* [W. H.]. Romae: Ex Annalium Instituti Archaeologici Volumine.
- HERMAN, G. (1987): *Ritualised Friendship and the Greek City*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HEUMANN, H. G. – SECKEL, E. (1907): *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. 9. kiadás. Jena: G. Fischer.
- HILL, A. E. (1980): The Temple of Asclepius: An Alternative Source for Paul's Body Theology? *Journal of Biblical Literature*, 99(3), 437–439. Online: <https://doi.org/10.2307/3265377>
- HOLMES, O. W. (1897): The Path of the Law. *Harvard Law Review*, 10(8), 457–478. Online: <https://doi.org/10.2307/1322028>
- HOMER (2017): *The Odyssey*. Ford. E. Wilson. New York: W. W. Norton & Co. Online: <https://doi.org/10.1093/oseo/instance.00280567>
- HONORÉ, A. M. (1962): The Severan Lawyers: A Preliminary Survey. *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 28, 162–232.
- HONORÉ, A. M. (1972): Linguistic and Social Context of the Lex Aquilia. *Irish Jurist*, 7(1), 138–150.
- HONORÉ, A. M. (1994): *Emperors and Lawyers: With a Palingenesia of Third-Century Imperial Rescripts 193–305 AD*. Oxford: Clarendon.
- HONORÉ, T. (1982): *Ulpian*. Oxford: Clarendon.
- HONORÉ, T. (2002): *Ulpian: Pioneer of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199244249.001.0001>
- HOPKINS, K. (1978): *Sociological Studies in Roman History*. 1. kötet. *Conquerors and Slaves*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOWE, L. L. (1942): *The Pretorian Prefect from Commodus to Diocletian (AD 180–305)*. Chicago: University of Chicago Press.
- HUME, D. (1748/1777): Of the Original Contract. *Hume Texts Online*. Online: <https://davidhume.org/texts/empl2/oc>
- HUMFRESS, C. (2013): Laws' Empire: Roman Universalism and Legal Practice. In DU PLESSIS, P. (szerk.): *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*. Edinburgh: Edinburgh University Press. Online: <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748668175.003.0005>
- IBBETSON, D. (2013): The Dating of the Lex Aquilia. In BURROWS, A. – JOHNSTON, D. – ZIMMERMANN, R. (szerk.): *Judge and Jurist: Essays in Memory of Lord Rodger of Earlsferry*. Oxford: Oxford University Press, 167–178. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199677344.003.0017>

- JAKAB É. (2017): *Borvétel és kockázat: Jogtudomány és jogélet a Római Birodalomban*. Budapest: Akadémiai. Online: <https://doi.org/10.1556/9789630598965>
- JANSEN, N. (2003): Die Korrektur grundloser Vermögensverschiebungen als Restitution? Zur Lehre von der ungerechtfertigten Bereicherung bei Savigny. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 120(1), 106–162. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.2003.120.1.106>
- JAUERNING, O. (1994): Trennungsprinzip und Abstraktionsprinzip. *Juristische Schulung*, 34, 721–727.
- JHERING, R. von (1868): *Beiträge zur Lehre vom Besitz*. Jena: Mauke.
- JHERING, R. von (1889): *Der Besitzwille: Zugleich Kritik der herrschenden juristischen Methode*. Jena: G. Fischer.
- JOHNE, K.-P. (1976): *Kaiserbiographie und Senatsaristokratie: Untersuchungen zur Datierung und sozialen Herkunft der Historia Augusta*. Berlin: Akademie-Verlag. Online: <https://doi.org/10.1515/9783112718575>
- JOHNE, K.-P. (1998): Historia Augusta. In CANCIK, H. – SCHNEIDER, H. (szerk.): *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*. 5. kötet. Gru–Iug. Stuttgart: J. B. Metzler, 637–640.
- JOLOWICZ, H. F. (1922): The Original Scope of the Lex Aquilia and the Question of Damages. *Law Quarterly Review*, 38, 220–230.
- JOST, E. (1970): *Geschäftsführung ohne Auftrag und Erfüllung einer Nichtschuld als Quasikontrakte im französischen Zivilrecht*. Bielefeld: E. und W. Giesecking.
- JÖRS, P. (1905): Domitius (88). In WISSOWA, G. (szerk.): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. 5/1. kötet. Stuttgart: J. B. Metzler, 1435–1509.
- JÖRS, P. – KUNKEL, W. – WENGER, L. (1987): *Römisches Recht*. Berlin–Heidelberg: Springer.
- JUSZTINGER J. (2008): Ármeghatározás a római adásvételnél. *Debreceni Jogi Műhely*, 5(1), 1–11.
- JUSZTINGER J. (2016): *A vételár az ókori római adásvételnél*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- KARLOWA, O. (1885): *Römische Rechtsgeschichte*. 2. kötet. Leipzig: Veit & Co.
- KASER, M. (1961): Zur iusta causa traditionis. *Bullettino dell'Istituto di diritto romano*, 64, 61–97.
- KASER, M. (1971): *Das römische Privatrecht*. 1. kötet. *Das altrömische, das vorklassische und das klassische Recht*. 2. kiadás. München: C. H. Beck.
- KASER, M. (1993): *Ius gentium*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.
- KASER, M. – HACKL, K. (1996): *Das römische Zivilprozessrecht*. München: C. H. Beck.
- KASER, M. – KNÜTEL, R. – LOHSE, S. (2021): *Römisches Privatrecht*. 22. kiadás. München: C. H. Beck.
- KEELINE, T. J. (2018): *The Reception of Cicero in the Early Roman Empire: The Rhetorical Schoolroom and the Creation of a Cultural Legend*. Cambridge – New York: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/9781108590594>
- KELLER, F. L. von (1866): *Pandekten*. Leipzig: Tauchnitz.
- KEMEZIS, A. M. (2014): *Greek Narratives of the Roman Empire under the Severans: Cassius Dio, Philostratus and Herodian*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9781107477308>
- KIEFNER, H. (1964): Klassizität der probatio diabolica? *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 81(1), 212–232. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1964.81.1.212>

- KIEFNER, H. (2000): Ut eleganter Papirius Fronto dicebat: Metaphern im römischen, gemeinen und bürgerlichen Recht. In BERGER, K.P. – EBKE, W.F. – ELSING, S.H. – GROSSFELD, B. – KÜHNE, G. (szerk.): *Festschrift für Otto Sandrock zum 70. Geburtstag*. Heidelberg: Verlag Recht und Wirtschaft, 475–502.
- KIPP, T. (1900): *Condictio*. In WISSOWA, G. (szerk.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. 4/1. kötet. Stuttgart: J. B. Metzler, 847–858.
- KIRSCHENBAUM, A. (1987): *Sons, Slaves and Freedmen in Roman Commerce*. Jerusalem – Washington, DC: Magnes Press – Hebrew University.
- KLAMI, H. T. (1987): *Laesio Enormis in Roman Law? Labeo*, 33, 48–63.
- KLINCK, F. (2023): *Ziviler Besitz (possessio civilis)*. In BABUSIAUX, U. – BALDUS, C. – ERNST, W. – MEISSEL, F.-S. – PLATSCHKE, J. – RÜFNER, T. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1064–1096.
- KNÜTEL, R. (1967): Die Inhärenz der exceptio pacti im bonae fidei iudicium. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung*, 84(1), 133–161. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1967.84.1.133>
- KOSCHEMBAHR-LYSKOWSKI, I. (1893): *Die Theorie der Exceptionen nach klassischem römischem Recht*. Berlin: J. Guttentag. Online: <https://doi.org/10.1515/9783112391167>
- KOSCHEMBAHR-LYSKOWSKI, I. (1907): *Die Conditio als Bereicherungsklage im klassischen römischen Recht*. 1. kötet. Weimar: Böhlau.
- KÖNCZÖL M. (2015): *Platón a jogi rétorikáról*. Budapest: Gondolat.
- KRELLER, H. (1939): Das Edikt de negotiis gestis in der klassischen Praxis. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung*, 59, 390–431. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1939.59.1.390>
- KREUZSALER, C. – URBANIK, J. (2008): *Humanity and Inhumanity of Law: The Case of Dionysia*. *Journal of Juristic Papyrology*, 38, 119–155.
- KRÜGER, P. (1888): *Geschichte der Quellen und Litteratur des römischen Rechts*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- KUBITSCHKEK, W. (1894): *Alimenta*. In WISSOWA, G. (szerk.): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. 1/2. kötet. Stuttgart: J. B. Metzler, 1484–1489.
- KUNKEL, W. (1931): *Civilis und naturalis possessio*. In *Symbolae friburgenses in honorem Ottonis Lenel*. Leipzig: Tauchnitz, 40–79.
- KUNKEL, W. (1952): *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*. Weimar: Böhlau.
- KUNKEL, W. (1967): *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*. 2. kiadás. Köln–Wien: Böhlau.
- KUNKEL, W. (2001): *Die Römischen Juristen: Herkunft und soziale Stellung*. Köln: Böhlau.
- KUNKEL, W. – WITTMANN, R. (1995): *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik – Zweiter Abschnitt: Die Magistratur*. München: C. H. Beck.
- KUNTZE, J. E. (1890): *Zur Besitzlehre: Für und wider Rudolf von Jhering*. Leipzig: Hinrichs.
- KUPISCH, B. (1977): *Rutiliana pupilla: Schön oder energisch?* (Paul. D.4,4,38 pr.). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung*, 94(1), 249–266. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1977.94.1.247>
- KUPISCH, B. (1987): *Ungerechtfertigte Bereicherung: Geschichtliche Entwicklung*. Heidelberg: Decker & Müller.
- KÜBLER, B. (1925): *Geschichte des römischen Rechts: Ein Lehrbuch*. Leipzig: Deichert.

- LAMOTTE, H. (2007): L'oeuvre de Trajan en faveur des enfants de la plèbe romaine: Un essai de politique nataliste? *Mélanges de l'École française de Rome*, 119(1), 189–224. Online: <https://doi.org/10.3406/mefr.2007.10332>
- LARENZ, K. – WOLF, M. szerk. (2004): *Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts*. 9. kötet. München: C. H. Beck.
- LAST, H. (1934): The Social Policy of Augustus. In COOK, S. A. – ADCOCK, F. E. – CHARLESWORTH, M. P. (szerk.): *The Cambridge Ancient History*. 10. kötet. *The Augustan Empire, 44 BC – AD 70*. Cambridge: Cambridge University Press, 425–464.
- LAUTERBACH, W. A. (1707): *Collegium theoretico-practicum Pandectarum*. 1. kötet. Tübingen: Cotta.
- LAVAN, M. (2017): Peace and Empire: Pacare, Pacatus and the Language of Roman Imperialism. In MOLONEY, E. P. – WILLIAMS, M. S. (szerk.): *Peace and Reconciliation in the Classical World*. London: Routledge, 102–114. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315599823-8>
- LAZAR, N. C. (2009): *States of Emergency in Liberal Democracies*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511596704>
- LEDLIE, J. C. (1903): Ulpian. *Journal of the Society of Comparative Legislation*, 5(1), 14–24.
- LEHNE-GSTREINTHALER, C. (2017): Schiedsgerichtsbarkeit und außergerichtliche Konfliktbereinigung im klassischen römischen Recht. In PFEIFER, G. – GROTKAMP, N. (szerk.): *Außergerichtliche Konfliktlösung in der Antike: Beispiele aus drei Jahrtausenden*. Frankfurt am Main: Max Planck Institute for European Legal History, 141–168.
- LENEL, O. (1927): *Das Edictum Perpetuum: Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung*. Leipzig: Tauchnitz.
- LENT, F. (1909): *Begriff der auftragslosen Geschäftsführung*. Leipzig: Deichert.
- LEUNISSEN, P. M. M. (1989): *Konsuln und Konsulare in der Zeit von Commodus bis Severus Alexander (180–235 n. Chr): Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Elite im römischen Kaiserreich*. Amsterdam: Gieben. Online: <https://doi.org/10.1163/9789004525511>
- LEUZE, O. (1912): *Zur Geschichte der römischen Censur*. Halle: Niemeyer.
- LEWIS, N. D. (2013): *Cosmology and Fate in Gnosticism and Graeco-Roman Antiquity: Under Pitiless Skies*. Leiden: Brill.
- LIEBS, D. (1976): Der Sieg der schönen Rutiliana: Lex commissoria displicebat. In MEDICUS, D. – SEILER, H. H. (szerk.): *Festschrift für M. Kaser zum 70. Geburtstag*. München: C. H. Beck, 373–389.
- LIEBS, D. (1986): The History of the Roman *Condictio Up* to Justinian. In MACCORMICK, N. – BIRKS, P. (szerk.): *The Legal Mind: Essays for Tony Honoré*. Oxford: Clarendon, 163–183.
- LIEBS, D. (2007): *Vor den Richtern Roms: Berühmte Prozesse der Antike*. München: C. H. Beck.
- LIEBS, D. (2010): *Hoffjuristen der römischen Kaiser bis Justinian*. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften.
- LINTOTT, A. (2003): *The Constitution of the Roman Republic*. Oxford: Oxford University Press.
- LINTOTT, A. (2008): *Cicero as Evidence: A Historian's Companion*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199216444.001.0001>

- LITEWSKI, W. (1971): Das „beneficium competentiae“ im römischen Recht. In *Studi in onore di Edoardo Volterra*. 4. kötet. Milano: Giuffrè, 469–572.
- LITTMAN, R. J. – LITTMAN, M. L. (1973): Galen and the Antonine Plague. *American Journal of Philology*, 94(3), 243–255. Online: <https://doi.org/10.2307/293979>
- LIVELEY, G. – SHAW, R. (2020): Marriage Plots: A New Narratological Approach to the Augustan Marriage Laws. *Law and Humanities*, 14(2), 244–266. Online: <https://doi.org/10.1080/17521483.2020.1814004>
- LO CASCIO, E. (2000a): *Alimenta Italiae*. In GONZÁLEZ, J. (szerk.): *Traiano: Emperador de Roma*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 287–312.
- LO CASCIO, E. (2000b): *Il princeps e il suo impero: Studi di storia amministrativa e finanziaria romana*. Bari: Edipuglia.
- LOKIN, J. H. A. – MEIJERING, R. – STOLTE, B. H. – VAN DER WAL, N. szerk. (2010): *Theophilii Antecessoris Paraphrasis Institutionum*. Groningen: Chimaira.
- LONG, A. A. – SEDLEY, D. N. (1987): *The Hellenistic Philosophers*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808050>
- LONGO, G. (1954): *Diritto romano: Diritto delle obbligazioni*. 2. kötet. *Parte speciale*. Roma: Foro italiano.
- LOVATO, A. (2009): Giulio Paolo e il decretum principis. In *Studi in onore di Remo Martini*. II. kötet. Milano: Giuffrè, 495–508.
- LÜBTOW, U. von (1971): *Untersuchungen zur lex Aquilia de damno iniuria dato*. Berlin: Duncker & Humblot.
- LÜBTOW, U. von (1989): De iustitia et iure. In LÜBTOW, U. von: *Gesammelte Schriften*. I. kötet. *Römisches Recht*. Rheinfelden–Freiburg–Berlin: Schäuble, 73–172.
- MAININO, G. (1992): La tabula alimentaria di Veleia fra politica, diritto ed evergetismo: Problemi e prospettive. *Archivio storico per le province parmensi*, 44, 345–375.
- MAININO, G. (2012): *Studi sul Caput XXI della Lex Rubria de Gallia Cisalpina*. Milano: LED Edizioni Universitarie.
- MAININO, G. (2019): *Studi giuridici sulla tabula alimentaria di Veleia*. Milano: LED Edizioni Universitarie.
- MALCOVATI, E. (1976): *Oratorum Romanorum fragmenta*. 4. kiadás. Turin: Paravia.
- MARCINIAK, P. (2016): Reinventing Lucian in Byzantium. *Dumbarton Oaks Papers*, 70, 209–224.
- MARRONE, M. (1976): Note di diritto romano sul c. d. „beneficium competentiae“. *Annali Palermo*, 36, 5–52.
- MARTON G. (1992): *A polgári jogi felelősség*. Budapest: Triorg.
- MAUER, Q. (2022): *Application, Adaptation and Rejection: The Strategies of Roman Jurists in Responsa Concerning Greek Documents*. Leiden: Boom Juridisch.
- MAYER-MALY, T. (1986): Contra bonos mores. In BENÖHR, H.-P. – KASER, M. (szerk.): *Juris professio: Festgabe für Max Kaser zum 80. Geburtstag*. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 151–167.
- MAYER-MALY, T. (1999): *Römisches Privatrecht*. Wien – New York: Springer.
- MCDUGALL, S. (2005): *Romanitas: This is the Roman Empire Now*. London: Orion Books.
- MCGINN, T. A. J. (1989): *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*. Oxford: Oxford University Press.
- MCKEOWN, N. (2007): The Sound of John Henderson Laughing: Pliny 3.14 and Roman Slaveowners' Fear of their Slaves. *Actes du Groupe de Recherches sur l'Esclavage depuis l'Antiquité*, 29, 265–279.

- MENGIS, K. (1920): *Die schriftstellerische Technik im Sophistenmahl des Athenaios*. Paderborn: Schöningh.
- MERRILL, E. T. (1901): Some Observations on the Arch of Trajan at Beneventum. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 32, 43–63. Online: <https://doi.org/10.2307/282609>
- METZGER, E. (1997): *A New Outline of the Roman Civil Trial*. Oxford: Clarendon. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198264743.001.0001>
- MEYER, S. S. (2009): Chain of Causes: What is Stoic Fate? In SALLES, R. (szerk.): *God and Cosmos in Stoicism*. New York: Oxford University Press, 71–90. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199556144.003.0004>
- MICOLIER, G. (1932): *Pécule et capacité patrimoniale: Étude sur le pécule, dit profectice, depuis l'édit „de peculio” jusqu'à la fin de l'époque classique*. Lyon: Bosc et Riou.
- MODRZEJEWSKI, J. – ZAWADZKI, T. (1967): La date de la mort d'Ulpien et la préfecture du prétoire au début du règne d'Alexandre Sévère. *Revue historique du droit français et étranger*, 45, 565–611. Online: www.jstor.org/stable/43848270
- MOMMSEN, T. (1887): *Das römische Staatsrecht*. 1. kötet. Leipzig: S. Hirzel.
- MONTEIX, N. (2015): Baking and Cooking. In WILKINS, J. – NADEAU, R. (szerk.): *A Companion to Food in the Ancient World*. Chichester: Wiley Blackwell, 212–223. Online: <https://doi.org/10.1002/9781118878255.ch20>
- MURPHY, C. (2005): Lon Fuller and the Moral Value of the Rule of Law. *Law and Philosophy*, 24, 239–262. Online: <https://doi.org/10.1007/s10982-004-7990-3>
- MUSUMECI, F. (2002): Ancora sulla in integrum restitutio di Rutiliana. In BELLONI, A. et al. (szerk.): *Cunabula Iuris: Studi storico-giuridici per G. Brogгинi*. Milano: Giuffrè, 245–261.
- NAVARRA, M. (2002): *Ricerche sulla utilitas nel pensiero dei giuristi romani*. Torino: Giappichelli.
- NELSON, H. L. W. – MANTHE, U. (1999): *Gai Institutiones III, 88–181: Die Kontraktobligationen. Text und Kommentar*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-49883-3>
- NELSON, H. L. W. – MANTHE, U. (2007): *Gai Institutiones III, 182–225: Die Deliktobligationen. Text und Kommentar*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-52508-9>
- NICOSIA, E. (2009): *Sub condicione resolvitur: Le clausole di risoluzione della emptio venditio*. 1. kötet. Catania: Liberia Editrice Torre.
- NORTHCOTE, J. S. – BROWNLOW, W. R. (1879): *Roma Sotterranea or An Account of the Roman Catacombs, Especially of the Cemetery of St. Callixtus*. London: Longmans, Green & Co.
- NÖRR, D. (1973): Iurisperitus sacerdos. In ZEPOS, P. – CAEMMERER, E. von (szerk.): *Xenion: Festschrift für Pan. J. Zepos anlässlich seines 65. Geburtstages am 1. Dezember 1973*. Athen: Katsikalis, 555–572.
- NÖRR, D. (1986a): Causam Mortis Praebere. In MACCORMICK, N. – BIRKS, P. (szerk.): *The Legal Mind: Essays for Tony Honoré*. Oxford: Clarendon, 203–217.
- NÖRR, D. (1986b): Texte zur lex Aquilia. In BENÖHR, H. P. – HACKL, K. – KNÜTEL, R. – WACKE, A. (szerk.): *Iuris professio: Festgabe für Max Kaser zum 80. Geburtstag*. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 211–219.
- NUSSBAUM, M. C. (1994): *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*. Princeton: Princeton University Press.
- ODOFREDUS (1550): *Odoffredi Interpretatio in undecim primos pandectarum libros*. Lugdunum: [k. n.].

- ORELLI, J.K. von (1828): *Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio ad illustrandam Romanae antiquitatis, disciplinam accommodata ac magnarum collectionum supplementa complura emendationesque exhibens*. Turici: Typis Orelli, Fuesslini et Sociorum.
- PAHUD, S. (2013): *Le statut de l'esclave et sa capacité à agir dans le domaine contractuel: Étude de droit romain de l'époque classique*. Zürich: Schulthess.
- PALMA, A. (1988): *Iura vicinitatis: Solidarietà e limitazioni nel rapporto di vicinato in diritto romano dell'età classica*. Torino: Giappichelli.
- PALMA, A. (1992): *Humanior interpretatio: Humanitas nell'interpretazione e nella normazione da Adriano ai Severi*. Torino: Giappichelli.
- PAMPALONI, M. (1898): Sulla teoria del „beneficium competentiae” nel diritto romano. In *Studi giuridici dedicati e offerti a Francesco Schupfer: Nella ricorrenza del XXXV anno del suo insegnamento*. 1. kötet. Torino: Fratelli Bocca, 59–72.
- PAVIS D'ESCURAC, H. (1976): *La préfecture de l'annone, service administratif impérial d'Auguste à Constantin*. Rome: École française de Rome.
- PELLOSO, C. (2018): Serviles personae in Roman Law: „Paradox” or „Otherness”? *Journal of Global Slavery*, 3(1–2), 92–128. Online: <https://doi.org/10.1163/2405836X-00301006>
- PENNITZ, M. (2002): Zur Anfechtung wegen laesio enormis im römischen Recht. In SCHERMAIER, M. – RAINER, M. – WINKEL, L. (szerk.): *Iurisprudentia universalis: Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 575–589.
- PENNITZ, M. (2023): Diebstahlsklage. In BABUSIAUX, U. – BALDUS, C. – ERNST, W. – MEISSEL, F.-S. – PLATSCHEK, J. – RÜFNER, T. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2595–2622. Online: <https://doi.org/10.1628/978-3-16-160139-2>
- PERNICE, A. (1878): *Marcus Antistius Labeo: Das römische Privatrecht im ersten Jahrhunderte der Kaiserzeit*. 1. kötet. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses.
- PERNICE, A. (1963): *Marcus Antistius Labeo: Das römische Privatrecht im ersten Jahrhunderte der Kaiserzeit*. 2. kötet. Halle: Aalen.
- PESARESI, R. (2008): *Ricerche sul peculium imprenditoriale*. Bari: Cacucci.
- PETERS, F. (1973): *Die Rücktrittsvorbehalte des römischen Kaufrechts*. Köln: Böhlau.
- PETERS, F. (1986): Kauf und Übereignung. *Juristische Ausbildung*, 9, 449–460.
- PFLAUM, H.-G. (1960–1961): *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*. 1–3. kötet. Paris: P. Geuthner.
- PIKA, W. (1988): *Ex causa furtiva condicere im klassischen römischen Recht*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-46323-7>
- PINHEL, A. [Arius Pinelus] (1558): *Ad Rubr. & L. II. Cod. de rescindenda venditione elaboratissimi & absolutissimi commentarii*. Coinimbricæ: apud Antonium de Maris.
- PLATSCHEK, J. (2012): Andrew Lintott, Cicero as Evidence: A Historian's Companion. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 129(1), 769–775. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.2012.129.1.769>
- PLATSCHEK, J. (2023): Zur Formel der *condictio* in der Rechtsentwicklung. In BABUSIAUX, U. – BALDUS, C. – ERNST, W. – MEISSEL, F.-S. – PLATSCHEK, J. – RÜFNER, T. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1898–1905.

- PLESCIA, J. (1982): *The Development of the Juristic Personality in Roman Law. In Studi in onore di Cesare Sanfilippo*. 1. kötet. Milano: Giuffrè, 485–524.
- POHLENZ, M. (1949): *Die Stoa: Geschichte einer geistigen Bewegung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- PÓKECZ KOVÁCS A. (2000): A laesio enormis és továbbélése a modern polgári törvénykönyvekben. *Jogtudományi Közlöny*, 55(5), 177–185.
- PÓLAY E. (1965): A censori regimen morum és az ún. házi bíraskodás. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, (12)4, 1–43.
- PÓLAY, E. (1969): Das „regimen morum” des Zensors und die sogenannte Hausgerichtsbarkeit. In *Studi in onore di Edoardo Volterra*. III. kötet. Milano: Giuffrè, 263–317.
- POTTER, D. (2010): The Unity of the Roman Empire. In MCGILL, S. – SOGNO, C. – WATTS, E. (szerk.): *From the Tetrarchs to the Theodosians: Later Roman History and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 13–32. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511712296.002>
- PRINGSHEIM, F. (1959): The Origin of the „Lex Aquilia”. In *Droits de l'antiquité et sociologie juridique: Mélanges Henri Lévy-Bruhl*. Paris: Sirey, 233–244.
- PROCCHI, F. (2012): *Plinio il Giovane e la difesa di C. Iulius Bassus: Tra norma e persuasione*. Pisa: Pisa University Press.
- PUCHTA, G. F. (1851): *Kleine civilistische Schriften*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.
- PUGLIESE, G. (1984): Assistenza all'infanzia nel principato e piae causae del diritto romano cristiano. In GIUFFRÈ, V. (szerk.): *Sodalitas: Scritti in onore di Antonio Guarino*. 7. kötet. Napoli: Jovene, 3175–3189.
- PUGSLEY, D. (1977): Si quis alteri damnum faxit. *Acta Juridica*, 95, 295–308.
- PUGSLEY, D. (1982): On the Lex Aquilia and Culpa. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 50(1), 1–18. Online: <https://doi.org/10.1163/157181982X00017>
- RABEL, E. (1915): Grundzüge des römischen Privatrechts. In HOLTZENDORFF, F. – KOHLER, J. (szerk.): *Zyklusopädie der Rechtswissenschaft*. 1. kötet. Berlin: Duncker & Humblot, 399–558.
- RABEL, E. (1919): Ausbau oder Verwischung des Systems? Zwei praktische Fragen. *Rheinische Zeitschrift für Zivil- und Prozessrecht*, 10(20), 89–121.
- RADIN, M. (1930): Eleganter. *Law Quarterly Review*, 46, 311–325.
- RAMELLI, I. (2009): *Hierocles the Stoic: Elements of Ethics, Fragments, and Excerpts*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- RAMSDEN, E. – WILSON, D. (2014): The Suicidal Animal: Science and the Nature of Self-Destruction. *Past and Present*, 224(1), 201–242. Online: <https://doi.org/10.1093/pastj/gtu015>
- RANCIÈRE, J. (1995): *La mécontente: Politique et philosophie*. Paris: Galilée.
- RAZ, J. (1979): The Rule of Law and Its Virtue. In RAZ, J.: *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. Oxford: Clarendon, 211–224. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198253457.003.0011>
- RECH, H. (1936): *Mos maiorum: Wesen und Wirkung der Tradition in Rom*. Marburg: H. Rech.
- REDUZZI MEROLA, F. (2014): *Quasi secundum hominum genus: Studi su schiavi e sottoposti in diritto romano*. Napoli: Satura.
- RICCOBONO, S. (1915): Vecchi e nuovi problemi intorno alla terminologia del possesso. In *Scritti giuridici dedicati ed offerti a Giampietro Chironi nel XXXIII anno del suo insegnamento*. 1. kötet. *Diritto privato*. Torino: Bocca, 377–424.

- RICCOBONO, S. (1947): Le mie colpe. *Bullettino dell'Istituto di diritto romano*, 49–50, 30–45.
- RICH, J. W. (2009): Augustus, War and Peace. In EDMONDSON, J. (szerk.): *Augustus*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 137–164. Online: <https://doi.org/10.1515/9781474467964-011>
- RIJOA PARIS, B. (2022): *Christianity and Populism in the Roman Histories of Augustine and Machiavelli*. Szakdolgozat. Chicago: University of Chicago. Online: <https://knowledge.uchicago.edu/record/3854/files/Benjamin%20Rioja%20Paris%20MA%20Thesis.pdf>
- RIZZELLI, G. (1998–1999): Lo schiavo romano: Immaginario sociale e diritto. *Bullettino dell'Istituto di diritto romano*, 40–41, 227–251.
- RIZZI, M. (2012): *Imperator cognoscens decrevit: Profili e contenuti dell'attività giudiziaria imperiale in età classica*. Milano: Giuffrè.
- ROBERTIS, F. de (2000): *Dammum iniuria datum: Trattazione sulla responsabilità extracontrattuale nel diritto romano con particolare riguardo alla lex Aquilia de damno*. Bari: Caccuci.
- ROBINSON, C. (1979): *Lucian and His Influence in Europe*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- ROCCO, M. (2010): The Reasons behind Constitutio Antoniniana and Its Effects on the Roman Military. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 46, 131–155.
- RODRÍGUEZ, J. C. P. (2012): La „ratio iuris” del llamado „beneficium competentiae” en el ámbito dotal. *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos*, 34, 103–126. Online: <http://dx.doi.org/10.4067/S0716-54552012000100004>
- RUDORFF, A. F. A. (1859): *Römische Rechtsgeschichte*. Leipzig: Tauchnitz.
- RUGGIERO, E. de (1895): *Alimenta*. In *Dizionario epigrafico di antichità romane*. 1. kötet. A–B. Roma: Pasqualucci, 402–406.
- SACCOCCIO, A. (2002): *Si certum petetur: Dalla conditio dei veteres alle conditiones iustinaneae*. Milano: Giuffrè.
- SALDERN, F. von (2004): Einige Bemerkungen zur Kalenderreform des Commodus. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 146, 189–192.
- SANFILIPPO, C. (1938): *Pauli Decretorum libri tres*. Milano: Giuffrè.
- SANFILIPPO, C. (1943): *Conditio indebiti: Il fondamento dell'obbligazione da indebito*. Milano: Giuffrè.
- SANTUCCI, G. (2014): Die rei vindicatio im klassischen römischen Recht: Ein Überblick. *Fundamina*, 20(2), 833–846.
- SAVIGNY, F. C. von (1803): *Das Recht des Besitzes: Eine civilistische Abhandlung*. Giessen: Heyer.
- SAVIGNY, F. C. von (1841a): *System des heutigen römischen Rechts*. 4. kötet. Berlin: Veit. Online: <https://doi.org/10.1515/9783111573014>
- SAVIGNY, F. C. von (1841b): *System des heutigen römischen Rechts*. 5. kötet. Berlin: Veit. Online: <https://doi.org/10.1515/9783111692302>
- SAVIGNY, F. C. von (1865): *Das Recht des Besitzes: Eine civilistische Abhandlung*. Wien: Gerold.
- SCAFURO, A. C. (1997): *The Forensic Stage: Settling Disputes in Graeco-Roman New Comedy*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511583001>
- SCARANO USSANI, V. (1987): *L'utilità e la certezza: Compiti e modelli del sapere giuridico in Salvio Giuliano*. Milano: Giuffrè.

- SCHEEL, H. von (1866): Die wirtschaftlichen Grundbegriffe im Corpus juris civilis. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 6(1), 324–344. Online: <https://doi.org/10.1515/jbnst-1866-0127>
- SCHELTEMA, A. H. (2003): *De goederenrechtelijke werking van de ontbindende voorwaarde*. Den Haag: Universiteit Leiden.
- SCHUEUR, H. (1933): Die laesio enormis im römischen und im modernen Recht. *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, 47, 77–117.
- SCHIBLI, H. S. (2002): *Hierocles of Alexandria*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199249213.001.0001>
- SCHIEMANN, G. (1997): *Condictio*. In CANCIK, H. – SCHNEIDER, H. (szerk.): *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*. 3. kötet. Cl-Epi. Stuttgart: J. B. Metzler, 120–121.
- SCHMÄHLING, E. (1938): *Die Sittenaufsicht der Censoren: Ein Beitrag zur Sittengeschichte der römischen Republik*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- SCHMIDT, H. (1973): *Die Lehre von der Sittenwidrigkeit der Rechtsgeschäfte in historischer Sicht*. Berlin: Schweitzer. Online: <https://doi.org/10.1515/9783112320433>
- SCHRÖDER, W. (1984): Weltweisheit. In RITTER, J. – GRÜNDER, K. – GABRIEL, G. (szerk.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. 12. kötet. Basel: Schwabe, 531.
- SCHULTEN, A. (1906): *Dizionario epigrafico di antichità romane*. 3. kötet. F–H. Roma: Pasqualucci, 340–347.
- SCHULZ, F. (1930): Nachklassische Quaestionen in den justinianischen Reformgesetzen des Codex Justinianus. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 50(1), 212–248. Online: <https://doi.org/10.7767/zt-gra.1930.50.1.212>
- SCHULZ, F. (1934): *Prinzipien des römischen Rechts*. München: Duncker & Humblot.
- SCHULZ, F. (1961): *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar: Böhlau.
- SCHWARZ, F. (1952): *Die Grundlage der condictio im klassischen römischen Recht*. Münster-Köln: Böhlau.
- SCHWEIGHAUSER, J. szerk. (1801–1807): *Athenaei Naucratae Deipnosopistarum*. Argentorati: Ex typographia Societatis Bipontinae.
- SCIASCIA, G. (1948): *Elegantiae iuris*. *Bullettino dell'Istituto di diritto romano*, 5(51–52), 372–392.
- SEELENTAG, G. (2008): Der Kaiser als Fürsorger: Die italische Alimentarinstitution. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 57(2), 208–248. Online: <https://doi.org/10.25162/historia-2008-0012>
- SEILER, H. H. (1968): *Der Tatbestand der negotiorum gestio im römischen Recht*. Köln: Böhlau.
- SERRAO, F. (1989): *Impresa e responsabilità a Roma nell'età commerciale: Forme giuridiche di un'economia-mondo*. Pisa: Pacini Editore.
- SIKLÓSI I. (2021): *Római magánjog*. I. kötet. Budapest: ELTE Eötvös.
- SILVER, M. (2016): At the Base of Rome's Peculium Economy. *Fundamina*, 22(1), 67–93. Online: <https://doi.org/10.17159/2411-7870/2016/v22n1a5>
- SIMONIUS, A. (1953): Zur Frage einer einheitlichen „causa conductionis“. In GERWIG, M. – SIMONIUS, A. – SPIRO, K. – SÜSS, T. – WOLFF, E. (szerk.): *Festschrift Hans Lewald: Bei Vollendung des 40. Amtsjahres als ordentlicher Professor im Oktober 1953*. Basel: Helbing & Lichtenhahn, 161–174.
- SINTENIS, K. F. F. (1860): *Das praktische gemeine Civilrecht*. Leipzig: Tauchnitz.
- SIRAGO, V. A. (1991): *L'Italia agraria sotto Traiano*. Napoli: Liguori.
- SIRKS, A. J. B. (1985): La laesio enormis en droit romain et byzantin. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 53(3), 291–307. Online: <https://doi.org/10.1163/157181985X00032>

- SIRKS, A. J. B. (1992): Diocletian's Option for the Buyer in Case of Rescission of a Sale: A Reply to Klami. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 60(1–2), 39–47. Online: <https://doi.org/10.1163/157181992X00034>
- SIRKS, A. J. B. (1995): Laesio enormis und die Auflösung fiskalischer Verkäufe. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 112(1), 411–422. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1995.112.1.411>
- SIRKS, A. J. B. (2011): The Slave Who Was Slain Twice: Causality and the Lex Aquilia (Julian. 86 dig. D. 9, 2, 51). *Legal History Review*, 79(3–4), 313–351. Online: <https://doi.org/10.1163/157181911X596367>
- SMITH, D. L. (2018): Why Paul's Fabulous Body is Missing Its Belly: The Rhetorical Subversion of Menenius Agrippa's Fable in 1 Corinthians 12.12–30. *Journal for the Study of the New Testament*, 41(2), 1–18. Online: <https://doi.org/10.1177/0142064X18804437>
- SMITH, W. – WAYTE, W. – MARINDIN, G. E. szerk. (1890): *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London: John Murray.
- SOBCZYK, M. (2009): The Problem of Causa Conditionis in the Settlements of Roman Jurists and in Modern Polish Unjustified Enrichment Law. *Studia Prawnoustrojowe*, 9, 29–42.
- SOHM, R. – MITTEIS, L. – WENGER, L. (1923): *Institutionen: Geschichte und System des römischen Privatrechts*. 17. kiadás. München: Duncker & Humblot.
- SOLAZZI, S. (1960): Sull' „exceptio” in diminuzione della condanna. In SOLAZZI, S.: *Scritti di diritto romano*. 3. kötet. Napoli: Jovene, 463–489.
- SÓLYOM L. (1977): *A polgári jogi felelősség hanyatlása*. Budapest: Akadémiai.
- SOMMARIVA, G. (2012): *Lezioni di diritto privato romano: Istituzioni*. Rimini: Maggioli.
- SPAGNUOLO VIGORITA, T. (1993): Cittadini e sudditi tra II e III secolo. In CARANDINI, A. – CRACCO RUGGINI, L. – GIARDINA, A. (szerk.): *Storia di Roma*. III/1. kötet. *L'età tardoantica: Crisi e trasformazioni*. Torino: Einaudi, 5–50.
- SPEIDEL, M. A. (2002): Bellicosissimus Princeps. In NÜNNERICH-ASMUS, A. (szerk.): *Traian: Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit?* Mainz am Rhein: Zabern, 23–40.
- STEIN, P. (1961): Elegance in Law. *Law Quarterly Review*, 77, 242–256.
- STEIN, P. (1988): *The Character and Influence of the Roman Civil Law: Historical Essays*. London–Roncerverte: Hambledon Press.
- STEWART, R. (1994): Domitian and Roman Religion: Juvenal, Satires Two and Four. *Transactions of the American Philological Association*, 124, 309–332. Online: <https://doi.org/10.2307/284295>
- STROH, W. (1975): *Taxis und Taktik: Die advokatische Dispositionskunst in Ciceros Gerichtsreden*. Stuttgart: Teubner. Online: <https://doi.org/10.1515/9783110951318>
- SUOLAHTI, J. (1973): *The Roman Censor: A Study on Social Structure*. Helsinki: Suomalaisen Tiedeakatemia.
- SÜNSKES THOMPSON, J. (1990): *Aufstände und Protestaktionen im Imperium Romanum*. Bonn: Habelt.
- ŚWIĘCICKA, P. (2008): „Lex Aquilia de damno” – Problemy z datacją ustawy. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 2(2), 17–32.
- SYME, R. (1961): Who was Vedius Pollio? *Journal of Roman Studies*, 51(1–2), 23–30. Online: <https://doi.org/10.2307/298832>
- SYME, R. (1979): Three Jurists. In SYME, R.: *Roman Papers*. 2. kötet. Oxford: Oxford University Press, 790–804.

- SYME, R. (1983): The Proconsuls of Asia under Antoninus Pius. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 51, 271–290.
- SYME, R. (1991): The Jurists Approved by Antoninus Pius. In ROSEN, K. (szerk.): *Antiquitas: Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung*. 21. kötet. Bonn: Habelt, 201–218.
- SZOBOSZLAI-KISS K. (2014): A görög etikai gondolkodás kezdete: Hérakleitosz. *Jog, Állam, Politika*, 6(4), 91–104.
- TALAMANCA, M. (1971): Su alcuni passi di Menandro di Laodicea relativi agli effetti della „constitutio Antoniniana”. In *Studi in onore di Edoardo Volterra*. 5. kötet. Milano: Giuffrè, 433–560.
- TALAMANCA, M. (1976): Gli ordinamenti provinciali nella prospettiva dei giuristi tardoclassici. In ARCHI, G. G. (szerk.): *Istituzioni giuridiche e realtà politiche nel tardo impero III–V sec. d.C.: Atti di un incontro tra storici e giuristi*. Milano: Giuffrè, 96–246.
- TALAMANCA, M. (1990): *Istituzioni di diritto romano*. Milano: Giuffrè.
- TAMAYO ERRAZQUIN, J. Á. (2010): Alimenta: Una institución a caballo entre la munificencia y la propaganda. *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 57, 435–466.
- TARWACKA, A. (2011): „Censoria potestas” Oktawiana Augusta. *Zeszyty Prawnicze*, 11(1), 359–375. Online: <https://doi.org/10.21697/zp.2011.11.1.19>
- TARWACKA, A. (2013): As Far as the Bedroom... The Censor's Mark in Family Matters in Republican Rome. *Zeszyty Prawnicze*, 13(2), 187–202. Online: <https://doi.org/10.21697/zp.2013.13.2.10>
- TARWACKA, A. (2018): The Censors' Influence on Marriage in Republican Rome. *Zeszyty Prawnicze*, 18(1), 173–191. Online: <https://doi.org/10.21697/zp.2018.18.1.09>
- Thesaurus Linguae Latinae* (1909–1934). Lipsiae: Teubner.
- THILL, E. W. (2014): The Emperor in Action: Group Scenes in Trajanic Coins and Monumental Reliefs. *American Journal of Numismatics*, 26, 89–142.
- TORELLI, M. (1997): Ex His Castra, Ex His Tribus Replebuntur: The Marble Panegyric on the Arch of Trajan at Beneventum. *Studies in the History of Art*, 49, 144–177.
- TRAMPEDACH, F. (1896): Die conditio incerti. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 17(1), 97–154. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1896.17.1.97>
- VALDITARA, G. (2005): *Damnum iniuria datum*. Torino: Giappichelli.
- VARVARO, M. (2002): Praescriptio e sponsio nella Tabula Pompeiana Sulpiciorum 31. *Annali del Seminario giuridico dell'Università degli studi di Palermo*, 47, 367–404.
- VARVARO, M. (2008): *Ricerche sulla „praescriptio”*. Torino: Giappichelli.
- VARVARO, M. (2014): Conditio e causa actionis. *Annali del Seminario giuridico dell'Università degli studi di Palermo*, 57, 265–318.
- VASADY L. (2021): A jogalap nélküli gazdagodás. In CSEHI Z. (szerk.): 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről kommentárja. Budapest: Magyar Közlöny, 2288–2297.
- VERBOVEN, K. (2003): The Sulpicii from Puteoli and Usury in the Early Roman Empire. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 71(1–2), 7–28. Online: <https://doi.org/10.1163/157181903100362490>
- VERING, F. H. (1865): *Geschichte und Institutionen des römischen Privatrechtes*. Mainz: Franz Kirchheim.
- VINNIUS, A. – HEINECCIUS, J. G. (1777): *In quatuor libros institutionum imperialium commentarius academicus et forensis*. Lugduni: Sumptibus Fratrum De Tourne.

- VISKY, K. (1969): Die Proportionalität von Wert und Preis in den römischen Rechtsquellen des III. Jahrhunderts. *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 16, 355–388.
- VISKY, K. (1981a): A személynevek a római jog világában. *Antik Tanulmányok*, 28(2), 191–203.
- VISKY, K. (1981b): Les règles du droit romain relatives aux transactions judiciaires et extrajudiciaires à la fin de l'époque classique. *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul*, 28(44), 123–151.
- VOIGT, M. (1862): *Ueber die conditiones ob causam und ueber causa und titulus im Allgemeinen*. Leipzig: Voigt & Günther.
- VÖLKL, A. (1977): Quanti ea res erit in diebus triginta proximis: Zum dritten Kapitel der lex Aquilia. *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 24, 461–486.
- WACKE, A. (1963): *Actio rerum amotarum*. Köln–Graz: Böhlau.
- WACKE, A. (1980): Der Selbstmord im römischen Recht und in der Rechtsentwicklung. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 97(1), 26–77. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1980.97.1.26>
- WANKERL, V. (2009): *Appello ad principem: Urteilsstil und Urteilstchnik in kaiserlichen Berufungsentscheidungen (Augustus bis Caracalla)*. München: C. H. Beck. Online: <https://doi.org/10.4000/books.chbeck.1177>
- WATSON, A. (1971): *Roman Private Law around 200 BC*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- WATSON, A. (1983): Roman Slave Law and Romanist Ideology. *Phoenix*, 37(1), 53–65. Online: <https://doi.org/10.2307/1087314>
- WATSON, G. R. (1991): In the Tribunal of Conscience: Mills v. Wyman Reconsidered. *Tulane Law Review*, 71(6), 1749–1806.
- WATTS, E. J. (2021): *The Eternal Decline and Fall of Rome: The History of a Dangerous Idea*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190076719.001.0001>
- WEISS E. (1969): *A szerződés érvénytelensége a polgári jogban*. Budapest: KJK.
- WENGER, L. (1953): *Die Quellen des römischen Rechts*. Wien: Holzhausen.
- WESTBROOK, R. (2009): The Coherence of the Lex Aquilia. In WELLS, B. – MAGDALENE, R. (szerk.): *Law from the Tigris to the Tiber: The Writings of Raymond Westbrook*. 1. kötet. *The Shared Tradition*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 355–378. Online: <https://doi.org/10.5325/j.ctv1bxbh1h>
- WIEACKER, F. (1932): *Lex Commissoria: Erfüllungszwang und Widerruf im römischen Kaufrecht*. Berlin–Heidelberg: Springer. Online: <https://doi.org/10.1007/978-3-662-32804-0>
- WIEDEMANN, T. E. J. (1985): The Regularity of Manumission at Rome. *Classical Quarterly*, 35(1), 162–175. Online: <https://doi.org/10.1017/S0009838800014658>
- WIELING, H. (2005): Eleganz und Sachzwang im römischen Statusrecht. In VAN DEN BERGH, R. – VAN NIEKERK, G. (szerk.): *Ex Iusta Causa Traditum: Essays in Honour of Eric H. Pool*. Pretoria: University of South Africa, 415–424.
- WILLIAMS, W. (1979): Caracalla and the Authorship of Imperial Edicts and Epistles. *Latomus*, 38(1), 67–89.
- WINDSCHEID, B. – KIPP, T. (1906): *Lehrbuch des Pandektenrechts*. 9. kiadás. Frankfurt am Main: Literarische Anstalt Rütten & Leoning.
- WITTE, H. (1859): *Die Bereicherungsklagen des Gemeines Rechts*. Halle: Pfeffer.

- WŁOSOK, A. (1990): Nihil nisi ruborem: Über die Rolle der Scham in der römischen Rechtskultur. In WŁOSOK, A. (szerk.): *Res humanae – res divinae: Kleine Schriften*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 84–100.
- WOLF, J.G. (1970): *Causa stipulationis*. Köln: Böhlau.
- WOLF, J.G. (1979): Aus dem neuen pompejanischen Urkundenfund: Die Kondiktionen des C. Sulpicius Cinnamus. *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 45, 141–177.
- WOLF, J.G. szerk. (2010): *Neue Rechtsurkunden aus Pompeji: Tabulae Pompeianae Novae – Lateinisch und deutsch*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- WOLLSCHLÄGER, C. (1985): Das stoische Bereicherungsverbot in der römischen Rechtswissenschaft. In BEHREND, O. – DIESELHORST, M. – VOSS, W.E. (szerk.): *Römisches Recht in der europäischen Tradition: Symposion aus Anlass des 75. Geburtstages von Franz Wieacker*. Ebelsbach: Gremer, 41–88.
- WUNNER, E. (1970): Der Begriff causa und der Tatbestand der *condictio indebiti*. *Romanitas*, 9, 459–483.
- YARON, R.R. (1987): Semitisms in Ulpian. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 55(1–2), 3–18. Online: <https://doi.org/10.1163/157181987X00012>
- ZANZUCCHI, P.P. (1916): Sul c. d. „beneficium competentiae”. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano*, 29, 61–103.
- ZANZUCCHI CASTELLI, M. (2008): *La Tabula alimentaria di Veleia: Nuovi contributi di ricerca*. Parma: Silva Editore.
- ŽEBER, I. (1981): *A Study of the Peculium of a Slave in Pre-Classical and Classical Roman Law*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- ZIMMERMANN, E. (1876): *Die Lehre von der stellvertretenden negotiorum gestio*. Straßburg: Schultz.
- ZIMMERMANN, R. (1990): *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Cape Town: Juta.
- ZIMMERMANN, R. (1996): *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Oxford: Clarendon. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198764267.001.0001>
- ZLINSZKY J. (1990): Meum est ex iure Quiritium. *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Juridica et Politica*, 4, 183–216.
- ZLINSZKY J. (1996): *Állam és jog az ősi Rómában*. Budapest: Akadémiai.
- ZLINSZKY J. (2006): *Evictio missilium. Iustum Aequum Salutare*, 2(1–2), 99–102.
- ZÖLLER, R. (2003): *Die Vorstellung vom Willen in der Morallehre Senecas*. München–Leipzig: Saur. Online: <https://doi.org/10.1515/9783110964905>
- ZWALVE, W.J. (1998): *Keizers, soldaten en juristen: Vijf Romeinse juridische biografieën*. Deventer: Kluwer.

FORRÁSJEGYZÉK

- Ammianus Marcellinus (Amm. Marc.)
21.16.14
- L'Année Épigraphique (AE)*
1993, 174
2004, 66
- Asconius, ed. A. C. Clark
(OCT, 1907) (Asc.)
84C
8C
- Athénaiosz (Ath.)
4-59
- Aulus Gellius, *Noctes Atticae* (Gell.)
1.18.3-6
1.6.1
1.6.3
1.6.4-5
1.6.6.
2.24.1
13.17
15.11.2
15.12
17.8.3-8
20.1.18
20.1.32
4.20.1-2
4.20.4
4.20.11
6.22.1
- Aurelius Augustinus, *De civitate Dei* (August. *De civ. D.*)
3-17
- [Aurelius Victor], *De viris illustribus*
([Aur. Vict.] *De vir. ill.*)
21
50
- Biblia
2 Móz 21:24-25
Mt 5:38-42
1 Kor 12:12-30
- Cassius Dio (Cass. Dio)
4.23.2-4
38.12.2
40.57.1-3
72.14.3-4
73.15.2
73.15.3
73.15.6
74.1
74.5
74.7
74.8
74.10
78.22.3
78.9
79.9.5
80.2.4

Cicero, <i>In Catilinam</i> (Cic. <i>Cat.</i>)	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
1	(1863–) (CIL)
	IX, 1455
Cicero, <i>Pro Cluentio</i> (Cic. <i>Clu.</i>)	IX, 5700
1.62	XI, 1075
134	XI, 1147
	XI, 3587 = XV, 7773
Cicero, <i>De oratore</i> (Cic. <i>De or.</i>)	XI, 5957
2.260	XI, 6000
2.272	XV.1, 665
3.93–94	
	Digesta
Cicero, <i>De legibus</i> (Cic. <i>Leg.</i>)	1.1.1.1 (Ulp. 1 <i>inst.</i>)
2.4.23	1.1.1.3 (Ulp. 1 <i>inst.</i>)
3.31–32	1.1.1.4 (Ulp. 1 <i>inst.</i>)
	1.5.4.2 (Flor. 9 <i>inst.</i>)
Cicero, <i>De natura deorum</i>	1.5.7 (Ulp. 22 <i>ad ed.</i>)
(Cic. <i>Nat. D.</i>)	1.5.17 (Ulp. 22 <i>ad ed.</i>)
1.28.79	1.6.1pr (Gai. 1 <i>inst.</i>)
	1.6.1.2 (Gai. 1 <i>inst.</i>)
Cicero, <i>De officiis</i> (Cic. <i>Off.</i>)	1.6.2 (Ulp. 8 <i>de off. procons.</i>)
1.27	1.12.1pr (Ulp. 1 <i>de off. praef. urb.</i>)
1.99	1.16.6.3 (Ulp. 1 <i>de off. procons.</i>)
1.160	2.4.13 (Mod. 10 <i>pand.</i>)
3.62–63	2.4.22.1 (Gai. 1 <i>ad leg. XII tab.</i>)
	2.11.2pr (Ulp. 74 <i>ad ed.</i>)
Cicero, <i>Pro Roscio comoedo</i>	2.14.17.1 (Paul. 3 <i>ad ed.</i>)
(Cic. <i>QRosc.</i>)	2.14.27.2 (Paul. 3 <i>ad ed.</i>)
13–14	2.15.11 (Ulp. 4 <i>ad ed.</i>)
	2.15.7.pr–1 (Ulp. 7 <i>disp.</i>)
Cicero, <i>De re publica</i> (Cic. <i>Rep.</i>)	3.3.27.1 (Ulp. 9 <i>ad ed.</i>)
1.32.49	3.5.2 (Gai. 3 <i>ad ed. prov.</i>)
4.10	3.5.9.1 (Ulp. 10 <i>ad ed.</i>)
	4.4.16.4 (Ulp. 11 <i>ad ed.</i>)
Cicero, <i>Topica</i> (Cic. <i>Top.</i>)	4.4.38pr (Paul. 1 <i>decr.</i>)
4.23	4.8.21.11 (Ulp. 13 <i>ad ed.</i>)
	5.2.2 (Marc. 4 <i>inst.</i>)
Cicero, <i>Tusculanae disputationes</i>	9.2.1pr (Ulp. 18 <i>ad ed.</i>)
(Cic. <i>Tusc.</i>)	9.2.2pr (Gai. 7 <i>ad ed. prov.</i>)
4.48	9.2.2.1 (Gai. 7 <i>ad ed. prov.</i>)
	9.2.27.5 (Ulp. 18 <i>ad ed.</i>)
Cicero, <i>In Verrem</i> (Cic. <i>Verr.</i>)	10.4.3.15 (Ulp. 24 <i>ad ed.</i>)
2.2.110	10.4.7.1 (Ulp. 24 <i>ad ed.</i>)
	12.1.1.1 (Ulp. 26 <i>ad ed.</i>)
Codex Iustinianus (<i>Cod. Iust.</i>)	12.1.2pr–3 (Paul. 28 <i>ad ed.</i>)
5.13.1pr	12.1.2.3 (Paul. 28 <i>ad ed.</i>)
5.13.7	12.1.9.9 (Ulp. 26 <i>ad ed.</i>)

- 12.1.18pr (Ulp. 7 *disp.*)
 12.1.32 (Cels. 5 *dig.*)
 12.6.1 (Ulp. 26 *ad ed.*)
 12.6.2pr (Ulp. 16 *ad Sab.*)
 12.6.14 (Pomp. 21 *ad Sab.*)
 12.6.23pr (Ulp. 43 *ad Sab.*)
 12.6.23.1 (Ulp. 43 *ad Sab.*)
 12.6.26.3.7 (Ulp. 26 *ad ed.*)
 12.6.33 (Iul. 39 *dig.*)
 12.6.52 (Pomp. 27 *ad Q. Muc.*)
 12.6.56 (Pap. 8 *quaest.*)
 12.6.64 (Tryph. 7 *disp.*)
 12.6.66 (Pap. 8 *quaest.*)
 13.1.10.2–13.1.12.1 (Ulp. 38 *ad ed.*)
 15.1.9.7 (Ulp. 29 *ad ed.*)
 15.1.38.2 (Afr. 8 *quaest.*)
 15.1.39 (Flor. 11 *inst.*)
 15.1.40pr (Marc. 5 *reg.*)
 15.1.40.1 (Marc. 5 *reg.*)
 17.2.55 (Ulp. 30 *ad Sab.*)
 17.2.71pr (Paul. 3 *epit. alf. dig.*)
 19.1.37 (Paul. 14. *ad plaut.*)
 19.2.31 (Alf. 5 *a Paulo epit.*)
 21.1.1.1 (Ulp. 1 *ad ed. aedil. curul.*)
 23.3.50pr (Afr. 8 *quaest.*)
 23.4.21 (Iul. 17 *dig.*)
 23.4.27 (Pap. 1 *def.*)
 24.1.3pr (Ulp. 32 *ad Sab.*)
 24.1.55 (Paul. 6 *quaest.*)
 24.3.14.1 (Ulp. 36 *ad Sab.*)
 24.3.18.1 (Pomp. 16 *ad Sab.*)
 25.2.3.2 (Paul. 7 *ad Sab.*)
 26.7.23 (Ulp. 9 *ad ed.*)
 27.3.15 (Ulp. 1 *disp.*)
 28.1.27 (Cels. 15 *dig.*)
 28.7.15 (Pap. 16 *quaest.*)
 29.2.97 (Paul. 3 *decr.*)
 33.7.20.6 (Scaev. 3 *resp.*)
 35.2.89pr (Marc. 7 *inst.*)
 38.17.1.3 (Ulp. 12 *ad Sab.*)
 39.6.13pr (Iul. 17 *dig.*)
 41.1.36 (Iul. 13 *dig.*)
 41.2.1.15 (Paul. 54 *ad ed.*)
 41.2.3.5 (Paul. 54 *ad ed.*)
 41.3.16 (Iav. 4 *ex Plaut.*)
 41.5.2.2 (Iul. 44 *dig.*)
 42.1.20 (Mod. 2 *diff.*)
 42.1.23 (Paul. 6 *ad plaut.*)
 42.1.24 (Pomp. 4 *ex plaut.*)
 42.1.52 (Tryph. 12 *disp.*)
 43.26.15.4 (Pomp. 29 *ad Sab.*)
 44.7.1.2 (Gai. 2 *aur.*)
 45.1.36 (Ulp. 48 *ad Sab.*)
 45.1.37 (Paul. 12 *ad Sab.*)
 45.1.38pr (Ulp. 49 *ad Sab.*)
 45.1.38.7 (Ulp. 49 *ad Sab.*)
 45.1.121.1 (Pap. 11 *resp.*)
 47.2.3.1 (Ulp. 41 *ad Sab.*)
 47.2.68.1 (Cels. 12 *dig.*)
 47.10.15.23 (Ulp. 77 *ad ed.*)
 48.5.23.4 (Ulp. 1 *de adult.*)
 48.7.7 (Call. 5 *de cogn.*)
 49.14.50 (Paul. 3 *decr.*)
 49.15.9 (Ulp. 4 *ad l. Iul. et Pap.*)
 49.16.6.7 (Men. 3 *de re milit.*)
 50.13.1.5 (Ulp. 8 *de omn. trib.*)
 50.15.1pr (Ulp. 1 *de cens.*)
 50.16.41 (Gai. 21 *ad ed. prov.*)
 50.16.179 (Ulp. 51 *ad Sab.*)
 50.16.193 (Ulp. 38 *ad ed.*)
 50.17.206 (Pomp. 9 *ex var. lect.*)
 Diogenész Laertiosz (Diog. Laert.)
 7.23
 Diomédész Grammatikosz (Diom.)
 489.11
 Dionüsziosz Halikarnasszeusz,
Antiquitates Romanae
 (Dion. Hal. *Ant. Rom.*)
 4.15.6
 11.43–44
 20.13.2
 Epiktétosz, *Enkheiridion* (Epict. *Ench.*)
 8
 48.3
 Eutropius (Eutr.)
 8.2
 Festus (Fest.)
 550 L = 363 M

Florus (Flor.) 1.17	(Szent) Jeromos, <i>Chronica</i> (Jer. Chron.) ad ann. 504
Gaius, <i>Institutiones</i> (Gai. Inst.) 3.91 3.215 3.218 3.220 3.223 3.223–224 4.4 4.131	<i>Lex XII tabularum</i> (XII tab.) 6.3 8.3 8.12
Héródianosz (Hdn.) 2.4.2 2.4.4 2.4.9 4.9	Livius, <i>Ad Urbe condita</i> (Liv.) 1.32 2.32 3.50–54 4.1–6 4.8.2 7.2.12 9.30.5–6 10.23.3–10 23.29 23.34
Hésziodosz, <i>Opera et dies</i> (Hes. Op.) 32.307	24.18.7 24.18.7–8 24.18.15
Hippolytus, <i>Refutatio omnium haeresium</i> (Hippol. Haer.) 9.12.1–12	29.37 29.37.13–15 41.27.2
<i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , ed. H. Dessau (ILS) 410 5842 5845 6675	Livius, <i>Periochae</i> (Liv. Per.) 59
<i>Institutiones Iustiniani</i> (Inst. Iust.) 1.2pr 4.4.7 4.6.37	Lukianosz, <i>Alexandrosz</i> (Lukian. Alex.) 30 35 38 39
Isidorus, <i>Etymologiae</i> (Isid. Etym.) 5.27.24 10.106 12.2.39	Macrobius, <i>Saturnalia</i> (Macrob. Sat.) 3.15
Iuvenalis (Iuv.) 2.36–38 8.171–178	Marcus Aurelius, <i>Meditationes</i> (M. Aur. Med.) 5.20
	Martialis (Mart.) 1.46

- Oratorum Romanorum Fragmenta*,
4. kiadás (ORF⁴)
Cato, frs. 9, 81, 99–105
Metellus Macedonicus (Metell.
Maced.), frs. 4–7
Scipio Aemilianus (Scip.
Aem.), frs. 13–15
- Orosius (Oros.)
5.12
- Ovidius, *Fasti* (Ov. *Fast.*)
6.647
- Paulus, *Collatio* (Paul. *Coll.*)
2.5.5
- Paulus, *Sententiae* (Paulus, *Sent.*)
2.26.7
- Petronius, *Satyricon* (Petron. *Sat.*)
52
71
- Philosztratosz, *Vitae sophistarum*
(Philostr. *VS*)
2.9
- Platón, *Leges* (Plat. *Leg.*)
722b.6–7
- Platón, *Respublica* (Plat. *Resp.*)
2.56–58.375a–d
6.180–181.484a–d
- Plautus, *Asinaria* (Plaut. *Asin.*)
2.2.104
- Plautus, *Aulularia* (Plaut. *Aul.*)
204–205
326
633
- Plautus, *Curculio* (Plaut. *Curc.*)
670–671
- Plautus, *Poenulus* (Plaut. *Poen.*)
1156–1157
- Plautus, *Trinummus* (Plaut. *Trin.*)
1156–1168
- Plinius Maior, *Historia
naturalis* (Plin. *HN*)
2.14.1
7.39.40
7.39.128
13.24
14.95
18.32
- Plinius Secundus, *Epistulae* (Plin. *Ep.*)
6.19
- Plinius Secundus, *Panegyricus*
(Plin. *Pan.*)
28.5
- Plutarkhosz, *Cato Maior*
(Plut. *Cat. Mai.*)
16.7
- Plutarkhosz, *Regum et imperatorum
apophthegmata* (Plut. *Regum*)
82
- Propertius (Prop.)
2.12
- Prosopographia Imperii Romani
Saeculi I, II, III* (2. kiadás) (PIR²)
C 1037
O 190
O 191
- Pszedo-Apollodórosz, *Bibliotheca*
(Ps.-Apollod. *Bibl.*)
1.7.5
- Quintilianus, *Institutio
oratoria* (Quint. *Inst.*)
5.11.13

- Scriptores Historiae Augustae,
Commodus (SHA *Comm.*)
19.2
8.6
8.9
9.2
- Scriptores Historiae Augustae,
Geta (SHA *Get.*)
5.4–5
- Scriptores Historiae Augustae,
Marcus Aurelius Antoninus
(*Caracalla*) (SHA *M. Ant.*)
4
- Scriptores Historiae Augustae,
Pertinax (SHA *Pert.*)
2.2
6.9
7.8
9
9.3
- Scriptores Historiae Augustae,
Lucius Verus (SHA *Verus*)
8.1–2
- Seneca, *De beneficiis* (Sen. *Ben.*)
7.19.8
- Seneca, *De clementia* (Sen. *Clem.*)
1.18.2
18.3
- Seneca, *Epistulae* (Sen. *Ep.*)
47.4–5
94
101.7–8
- Seneca, *De ira* (Sen. *Ira*)
1.3.7
1.6.4–5
3.36.1–4
3.40.1–3
- Seneca, *De tranquillitate animi* (Sen. *Tranq.*)
13.3
- Suetonius, *Augustus* (Suet. *Aug.*)
34
89.2
- Suetonius, *Nero* (Suet. *Ner.*)
2
- Suetonius, *Tiberius* (Suet. *Tib.*)
3
- Suetonius, *De grammaticis et rhetoribus* (Suet. *Gram. et rhet.*)
1
- Tabulae Pompeianae*
Sulpiciorum (TPSulp)
27
31
32
- Terentius, *Andria* (Ter. *An.*)
73–75
- Terentius, *Phormio* (Ter. *Phorm.*)
924–925
- Tertullianus, *De pallio* (Tert. *De pal.*)
5.6
- Theophilosz, *Paraphrasis institutionum* (Theoph. *Inst.*)
4.3.15
- Valerius Maximus (Val. *Max.*)
2.9.6
4.1.10
8.1 damn. 7
9.1.4
- Varro, *De lingua Latina* (Varr. *Ling.*)
6.71

Varro, *Logistorici* (Varr. *Logist.*)
fr. 74

Velleius Paterculus (Vell. Pat.)
1.10.6
2.10.1

Vergilius, *Eclogae* (Verg. *Ecl.*)
3.16

Vitruvius, *De architectura*
(Vitr. *De arch.*)
6.1

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- acceptilatio* 48
Accursius (Accorso
da Bagnolo) 125–126
actio ad exhibendum 137
actio furti 48, 162–163, 165
actio negotiorum gestorum 101
ad aequum 54
ad legem 54
ad statuum 111
adstipulator 39–40, 47–48
Aelius Marcianus 110, 125, 132
Aemilius Hilarianus 200
Aemilius Larianus 186–187, 200–201
Aemilius Mamercinus, Mamercus 22
Aemilius Porcina, Marcus 26
aequitas 55, 153, 156
aequum 55, 93, 110, 112, 153–154
aerarius 23
Ágoston, Szent *lásd* Aurelius
Augustinus (Szent Ágoston)
Agrippa *lásd* Menenius
Lanatus, Agrippa
Aldinger, Helmuth 125
Alföldi Géza 203
alienare 163
alimentatio 186, 188, 191, 193,
195, 199, 208, 210–211
Ammianus Marcellinus 115
amor fati 99
Amos, Sheldon 159
Andrés Santos, Francisco Javier 125
animus 9–10, 12–13, 38, 54, 57, 136,
143, 151–152, 160, 183, 211
Ankum, Hans 48, 101, 128, 179
Annaeus Seneca, Lucius 109,
112, 114–115
Antistius Labeo, Marcus 100–102, 141
Antoninus Pius 109–111, 116
Aquilus, *tribunus plebis* 36, 42
Arangio-Ruiz, Vincenzo 163
arbiter 73
arbiter elegantiae 179
Arisztipposz 78
Arisztotelész 81
Astin, Alan E. 23
Athénaios, naukriszi 104, 106
Atinius Labeo, Gaius 57
Aubert, Jean-Jacques 130
augur 26
Augustus 57–60, 62, 96,
108–109, 202, 206
Aurelius Augustinus (Szent
Ágoston) 41
authoritative steward 17,
19, 26, 206, 208
avarissimum est 82
Ballanche, Pierre-Simon 35–36
Baron, Julius 159
Bambach, Carmen C. 78
Beard, Mary 89
Belloci, Nicoletta 114

- Benario, Herbert W. 89
beneficium 68
beneficium competentiae 68
 Bessenyő András 136, 138
 Biondi, Biondo 146
 Birley, Anthony R. 89, 203
boni mores 64
bonus et diligens pater familias 11
 Bozóky Alajos 165
 Bruns, Carl Georg 138
 Brutti, Massimo 147
 Bürge, Alfons 128
- Caecilius Metellus, Quintus 38,
 56–57, 60, 65
caerites 23
caesar 197
 Caligula 87
 Callixtus, I. (Szent), pápa 123–124, 133
 Camodeca, Giuseppe 176
canicula 10
 Capitolinus, Iulius 196, 198
 Caracalla 62–63, 79–80, 89, 98, 193–194
 Castricius, Titus 56–57
 Cato *lásd* Porcius Cato, Marcus
causa 24, 82–83, 155, 167, 171,
 174, 178, 181–182
causa conditionis 153
causa dandi 158–159, 167
causa praeterita 182–183
causa retinendi 158–159
cavillator 10
 Celsus 72–75, 100–104, 163–164
 Cenderelli, Aldo 102
ensor 9–11, 15–16, 19–31, 33, 38,
 54–57, 59–60, 65–66, 70–71, 103,
 107–108, 112, 139, 148, 206
ensor ad aequum 156
census 15, 27, 34, 38, 206
centuria 23
certa pecunia 44
certa summa 170
 Cicero *lásd* Tullius Cicero, Marcus
 Claudius Nero, Gaius 25
 Claudius Telemachus,
 Tiberius 187, 194–195
 Claudius Tryphoninus 182
- clausula rebus sic stantibus* 145
cognomen 201
 Coing, Helmut 154, 159
 Commodus 87, 124, 197
 Concordia 91, 109
condictio 151–155, 157–167,
 172–173, 175, 177, 180–182
condictio ex causa furtiva 156
condictio furtiva 156, 158, 163
condictio utilis 155
 Constantinus, I. 115
constitutio 89, 110, 116
constitutio Antoniniana 89
constitutio tanta 92
consul 29, 34–35, 63
consul suffectus 210
contra bonos mores 62, 64, 67
 Cornelius Scipio Aemilianus
 Africanus, Publius 20, 25
corpus 166–171
corrector rei publicae 98
coscienza sociale 55
court of equity 54
creditum 168–169, 171
 Cuicarius (Jacques Cujas) 189, 194
cum tertia parte sponsio
facta est 174, 177
- d'Ors, Alvaro 163
 Daalder, Elsemieke S. 200
damnum 40, 45, 113
datio 156, 158, 175
 Daube, David 45, 48
 Dawson, John Philip 154
 Decock, Wim 146
decretum divi Marci 66
 Dekkers, René 146
delictum 47, 158
 Di Porto, Andrea 128
dictator 22
 Dionüsziosz, halikarnasszoszi 23
diremptione 41–42
dolus 144, 146–147
dolus in re ipsa 144–146
dominus 101, 110–111, 113,
 116, 126, 157, 164
 Domitianus 59

- Domitius Ahenobarbus, Gnaeus 26
 Domitius Annianus Ulpianus,
 Gnaeus 32, 52, 63, 67–69, 74–75,
 77, 79–80, 83, 85–106, 112–114,
 116, 118–120, 131, 147, 149–150,
 161, 167–170, 177, 179–181
 Donatuti, Guido 156
duplum 43
- ea res agatur* 177
eadem ratione et asino 125
edictum 20, 60–61, 90, 98,
 112, 164, 180–181
edictum de adtemptata pudicitia 60
effectum 100–101, 113
elegans 179
 Endümió 203
 Epiktétosz 115
eques, equites, lovagok, lovagrend 20,
 23–24, 30, 52, 58, 74, 148, 202
 Eros 173
error facti 182
error iuris 182
 Eugenius, palermói 204
ex animi tui sententia 9
ex falsa causa 182
exceptio 144, 181
exceptio doli 167
exceptio perpetua 181
expensilatio 175
- Fabius Cilo, Lucius 194–195
falsa causa 182–183
 Fannius, Gaius 29, 173–174
fantasme florentin 48
 Fargnoli, Iole 172
 Faunus 92
 Feenstra, Robert 155
fetialis 49
 Finkenauer, Thomas 48
 Flavius, Gnaeus 28
 Flora 92
forum 28, 105–106
 Forum Romanum 91
 Földi András 163
 Frezza, Paolo 159
 Fuller, Lon L. 19
- fundus Aemilianus* 201
fundus Rutilianus 191, 193,
 199–200, 203, 205
fundus Titianus 193
- Gaius, Kr. u. 2. századi jogtudós 48–
 50, 154, 163, 165
 Gaius Gracchus lásd Sempronius
 Gracchus, Gaius
 Galénosz 86
 Gamauf, Richard 111, 126–127
 Gandolfi, Giuseppe 145
 Geganius Macerinus, Marcus 22
 Gellius, Aulus 9–13, 22, 29, 50, 82
 Geminus Chrestus 97
 Geta 64
 Giglio, Francesco 155
gladius 85
 Glitia Marcella 208
 Gordley, James 144
 Gothofredus, Dionysius
 (Denis Godefroy) 193
 Grimal, Pierre 109
 Guarino, Antonio 55
- habere licere* 147–148
 Hadfield, Gillian K. 16–20, 22,
 24, 26–28, 31–32, 55, 206
 Hähnchen, Susanne 159
 Hammurapi 46
 Hamza Gábor 153
 Hankinson, Robert J. 96
 Harke, Jan Dirk 75, 102
 Hart, H.L.A. 17
 Heine, Sonja 156
 Heinemeyer, Susanne 127
 Hekatón, rhodoszi 121
 Hérakleitosz 114
 Hercules 87
 Heumann, Hermann
 Gottlieb 94, 111, 170
 Hieroklész 81
 Hippolütosz, ellenpápa 123
homo 124, 129
homo improbus 13
 Honoré, Tony 96
humanitas 82

Hume, David 199

ignominia 27

imperium 206

improbare 66

in creditum 169

in integrum restitutio 189–190

in personam actio 163

in potestate 64–65, 110

indebitum 180–181

indebitum ignorans solvit 181

inhumanum 79, 82

interdictum 136–137

ipsa res in se dolum habet 144, 147, 149

Isidorus (Sevillai Szent Izidor) 51

Italia restituta 191, 193

Italiae alimenta 193

iudex 53

iudicium animi 31

Julianus *lásd* Octavius Cornelius

Publius Salvius Iulianus

Aemilianus, Lucius

Iulius Flavianus 97

Iulius Paulus 89, 141, 149–150, 155,
164, 168–169, 190, 194, 201

Iunius Iuvenalis, Decimus 59–60, 72

Iuno 92

Iuppiter 92

ius 28–30, 91, 110, 118

ius civile 137

ius gentium 119

Iustinianus, I. 88, 91–92

Iuvenalis *lásd* Iunius

Iuvenalis, Decimus

Jansen, Nils 153, 156, 159

Jézus 34, 79, 92

Jhering, Rudolf von 138–139

Kállay István 153

Kálvin János (Jean Calvin) 34

Karlowa, Otto 175

Kaser, Max 159, 163

Kent, Roland G. 54

Khrüszolorasz, Manuél 204

Kiefner, Hans 126–127

Kipp, Theodor 154

Kirschenbaum, Aaron 128

Klinck, Fabian 137

Krisztus *lásd* Jézus

Kuntze, Johannes Emil 139

Kupisch, Berthold 154, 186,
189, 193–194, 202

Labeo *lásd* Antistius Labeo, Marcus

laesio enormis 144

legio 35, 85–87, 90

legis actio 16

legis actio per conductionem 162

legis actio per manus iniunctionem

pro iudicato 43

Leonardo da Vinci 77

lex 45

lex Aemilia de censura minuenda 22

lex Aquilia 33, 37–42, 44–53, 77

lex Canuleia 37

lex Clodia 25

lex Hortensia 38

lex Pinaria iudiciaria 49

lex Rubria de Gallia Cisalpina 208

lex satura 45

libertinus 69

libri tres iuris civilis 150

Licinius, Gaius 25

Licinius Crassus, Marcus 26

lictor 206

Liebs, Detlef 186–187, 189,
193–194, 199

litis contestatio 146

Livius, Titus 23, 28, 30, 34–38

locus inhonestus 73

logos 35, 38

Longo, Giannetto 146

Lukianosz 203–205

Lübtow, Ulrich von 64

Machiavelli, Niccolò 38, 198

Macrinus, római császár 97

magistratus 15, 23, 43, 60, 206

manus 63

Marcellus *lásd* Ulpius Marcellus

Marcia 124

Marcianus *lásd* Aelius Marcianus

Marcus Saturninus, Gaius 177

Marcus Aurelius 86–87, 197

Mars 92

Masurius Sabinus 67, 110, 141, 150, 177

McDougall, Sophia 198

- McGinn, Thomas A. J. 74
memento mori 99
 Menenius Lanatus, Agrippa 34, 36, 38
minor 189
mos, mores maiorum 11, 15, 19–20,
 30–31, 55, 59, 118, 135, 210
 Mummius Sisenna Rutilianus,
 Publius 203
mutuum 168–169

naturalis possessor 137
naturaliter 113–114, 119–
 120, 137, 157–158
naturaliter licet 117
 Navarra, Marialuisa 102
negotium 100, 157–158
negotium contractum 156
 Nero, római császár 87
 Nerva 160–161, 186
nudum pactum 181

obdurata 197
obdurata verecundia 196
obligationes ex maleficiis 137
 Octavius Cornelius Publius
 Salvius Iulianus Aemilianus,
 Lucius 100–102, 104, 166–171
odio furum 163, 165
 Odofredus (Odofredo da
 Bologna) 184–185, 202–205
organo vitale 128
 Ovidius Naso, Publius 108
 Ovinius 201, 203
 Ovinius Rusticus Cornelianus,
 Lucius 201
 Ovinius Tertullus, Gaius 201

pactio 47
pactum 67, 69, 145, 181
 Pahud, Samuel 127
 Panurgus 173
 Papinianus, Aemilius 32, 63–66, 194
 Papirius Fronto 124–126,
 128, 130–131, 133
pater familias 100, 102–103, 106
 patriciusok 33–38, 42, 61, 91
patronus 69
 Paulus lásd Iulius Paulus
pax romana 96

peculium 123–127, 129–132
pecunia credita 168
pecunia mutua 168
pecunia numerata 169–170
 Pernice, Alfred 111, 147
 Pertinax 195–199, 206
 Petronius Arbitrator, Gaius 94, 118
philosophia 93–95
 Phrünikhosz 105
 Platón 86, 115
 Platschek, Johannes 175
plebs, plebeusok 23, 33–38, 41–42, 91
 Plinius Caecilius Secundus, Gaius
 (ifjabb Plinius) 209–210
plurimi 36–37, 40
 Pompeius Festus, Sextus 51
 Pompeius Trimalchio,
 Gaius 94–95, 106, 118
 Pomponius, Sextus 67, 119–120,
 140, 143, 178–183
 Pomponius, Marcus 27
 Ponori Thewrewk Emil 51
pontifex 28
popina 72–73
 Porcius Cato, Marcus (idősebb
 Cato) 25, 30, 52, 59
possessio 136–137, 140–141, 160, 188
possessio ad interdicta 142
possessio ad usucapionem 142
possessio civilis 137
possessio naturalis 137
praefectus Aegypti 202
praefectus praetorio, praetorianus
 gárda 87, 97, 197–198
praefectus urbi 194–195
praemeditatio malorum 99
praemia et poenae 59
praescriptio 176–177
praescriptio pro actore 176
praetor 12, 15, 20, 27–28, 54, 60–62,
 98, 112, 136–137, 180, 187–188
princeps, principatus 11, 58–59,
 64–65, 70, 107, 109, 186
princeps optimus 211
proconsul 79–82, 110–111
 Proculus 100–104, 160–161
procurator 178, 204
 Propertius, Sextus 184
provincia 71, 79, 90, 96, 192, 195, 203

Puchta, Georg Friedrich 138
puđicitia 60–61
 Pugsley, David 48
pupilla 185, 188–189

quaestor 71, 206, 208
quanti ea res erit 40, 48–49
quanti ea res erit in diebus
triginta proximis 40, 48
quasi creditam accipias 167, 169
Quirites 134

Radin, Max 179
 Rancière, Jacques 35–36
 Raz, Joseph 19
receptam 67–68
regimen morum 19, 22, 70, 108
rei vindicatio 51, 163
res publica 22
rescriptum 109, 195
reverentia 67, 69
 Roscius Gallus, Quintus 172–174
 Rudorff, Adolf Friedrich 139
 Rutilia Adaucta 200
 Rutiliana 184–208
 Rutilius Lupus, Marcus 202

Sabinus *lásd* Masurius Sabinus
sacerdos 25
saevire 111, 113
 Sándor mágus 86, 203–205
 Sanfilippo, Cesare 153
 Saufeius, Lucius 169
 Savigny, Friedrich Karl
 von 136–138, 154, 171
 Scaevola, Quintus 121
 Scheel, H. von 130
 Schiemann, Gottfried 154
 Schulz, Fritz 127
 Schwarz, Fritz 156
 Schweighauser, Johannes 104
 Sciascia, Gaetano 127
 Scipio Aemilianus *lásd*
 Cornelius Scipio Aemilianus
 Africanus, Publius
secessio 33, 35–38, 41, 77, 91
 Seckel, Emil 94, 111, 170

Sempronius Gracchus,
 Gaius 71–72, 117
senatus, senator, senatori rend 20–23,
 25, 27–29, 36, 58–60, 64–66, 74–77,
 87, 192, 194–195, 197, 201, 203
 Seneca *lásd* Annaeus Seneca, Lucius
 Septimius Florens Tertullianus,
 Quintus 109
 Septimius Severus 79–80, 193–195, 201
 Serapis 92
servus vicarius 132
 Severus Alexander 97
 Silvanus 92
 Simonius, August 156
 Smith, Adam 111
sollemne iusiurandum 9
solutio 181, 188
sponsio 174, 176–177
sponsio tertiae partis 177
 Stein, Peter 125
stipulatio 47–48, 66, 137, 143–147,
 149, 166, 174–175, 181
 Suetonius Tranquillus, Gaius 19
 Sulpicia Priscilla 207
 Sulpicius Cinnamus 177
suptilitate iuris 144

Szászy-Schwarz Gusztáv 138
 Szeléné 203
 Szókratész 78

tabula alimentaria 200, 202, 208
talio, talio-elv, lex talionis 50–52
 Tarwacka, Anna 54
 Terentius Varro, Marcus 31, 54–55, 162
 Tertullianus *lásd* Septimius Florens
 Tertullianus, Quintus
 Theophilus 36–37
traditio 166–167
 Traianus 85, 186, 191–192,
 195, 197, 202, 207–208
 Trampedach, Friedrich 156
transactio 178, 181–182
 Trebatius Testa 141
tribus 33, 201, 210
 Trimalchio *lásd* Pompeius
 Trimalchio, Gaius

- Tryphoninus *lásd* Claudius
Tryphoninus
- Tullius Cicero, Marcus 24,
28, 48, 69, 83, 91, 115, 119,
121–122, 172–173, 175, 177
- Ulpianus *lásd* Domitius Annius
Ulpianus, Gnaeus
- Ulpianus Marcellus 160–161, 164
usucapio 142
usus auctoritas 142
utilitas 101–102
utilitatis causa 102
utiliter 100–102
- Vacarius 144
- Valerius Messalla, Marcus 29
- Varro *lásd* Terentius Varro, Marcus
- Varvaro, Mario 172, 175
- Vedius Pollio, Publius 108–
109, 111, 118
- Veratius, Lucius 12–13
verecundia 64, 196–197
Verfügungsgeschäft 163, 171
- Verginia 61
Verpflichtungsgeschäft 163, 171
- Verres, Gaius 83
- Verrius Flaccus, Marcus 51
- Veturius, Lucius 30
- Viccius, Gaius 202
vilissimum est 79, 82
vir bonus 121
- Vitruvius Pollio, Marcus 77, 79, 81
- Vivianus 72–73, 75
- Vivianus Tuscus 185, 205
- Watson, Alan 107–108
- Weingast, Barry R. 16–19, 22,
24, 26–28, 31–32, 206
Weltweisheit 94
- Westbrook, Raymond 46
*Wiedereinsetzung in den
vorigen Stand* 191
- Wieling, Hans J. 126–127
- Wilson, Emily 78
- Wollschläger, Christian 154
- Wunner, Erik 159
- xenia* 78–79, 83
- Yonge, Charles Duke 105
- Zeusz 203
- Zimmermann, Reinhard 154, 159
- Zlinszky János 1350

SUMMARY

Law is generally studied from the perspective of how it affects the behaviour of those to whom it applies. This book, however, focuses on the internal perspective of the individual confronted with legal norms. In this approach, law does not merely prescribe one's behaviour toward others, but helps to refine one's personality. It helps one to deal with one's own emotional reactions and desires. It guides people as to what kind of life to live and how to live their lives well. Indeed, certain rules of law provide a framework for how to relate not only to others, but also to oneself.

The three main meanings of the Latin word *animus* can be paralleled with the three fundamental components of this internal approach to legal norms: the internalisation of social norms, individual will, and personality or character. These aspects are rarely discussed nowadays in the context of law. Law is mostly viewed as a tool of social governance, rather than as a key to a good life. In the evolution of law, the internal perspective has increasingly receded into the background and has gradually been replaced by considerations of a rational or economic nature. Although it radically altered the social function of law, the internal perspective regressed almost unnoticed and has lost its importance even in contemporary analyses of Roman law.

The present work seeks to demonstrate that, despite their apparent functional similarity, certain solutions of Roman law – due to their internal perspective – may have differed substantially not only from modern interpretations of the relevant ancient cases, but also from the modern legal solutions based on them.

A jogot általában abból a szempontból vizsgáljuk, hogy az miképp hat az érintettek külső magatartására. Ezzel szemben ez a könyv a jogi normával szembesülő egyén belső nézőpontjára koncentrál. E megközelítés szerint a jog nem csupán azt írja elő, milyen magatartást tanúsítsunk másokkal szemben, hanem önmagunk tökéletesítését is szolgálja. Segít abban, miként reagáljunk indulatainkra és vágyainkra. Hogy milyen életet éljünk, sőt, miképp éljük jól az életünket. A jog egyes szabályai e megközelítésben nemcsak azt írják elő, hogyan viselkedjünk másokkal, hanem támpontot adnak ahhoz is, miként viszonyuljunk önmagunkhoz.

A latin *animus* szó három fő jelentése párhuzamba állítható a belső nézőpont három alapvető összetevőjével: egyrészt a közösségi normával történő belső azonosulással, másrészt az egyéni akarral, harmadrészt az emberi személyiséggel, a jellemmel. Manapság a joggal összefüggésben ritkán beszélünk e szempontokról. A jog többnyire a társadalomirányítás egyik eszközeként, és nem a jó élet kulcsaként kerül górcső alá. A jogfejlődés során a belső nézőpont egyre inkább háttérbe szorult. A helyére idővel egyéb, racionális vagy gazdasági jellegű megfontolások kerültek. De a római jogi források kortárs elemzésekor is kevésbé fontos ez a szempont. A belső nézőpont háttérbe szorulása szinte észrevétlenül ment végbe, a változás mégis gyökeresen módosította a jog társadalmi funkcióját.

Jelen mű annak bemutatására vállalkozik, hogy a látványos funkcionális azonosság ellenére a belső nézőpont miatt az egyes római jogi megoldások lényegileg térhettek el nemcsak az érintett ókori esetek modern értelmezésétől, de a rájuk épülő, modern jogi megoldásoktól is.

ISBN 978-963-653-323-6

9

789636 533236